

valóság

A TARTALOMBÓL

Tóth I. János: Demény Pál a tömeges bevándoroltatás európai politikájáról

Bartók László: A neo-rekcionárius irányzat Franciaországban, avagy a konzervatív elméletek forradalma(?)

Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit: Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig

Csajághy György: Gondolatok Paál Zoltán: Arvisura-igazszólás című művéről

V. Molnár László: Cirill betűs kiadványok és orosz–ukrán diákok a XVIII. századi Magyarországon

Kapronczay Károly: Protestáns német és németalföldi egyetemeken végzett magyar orvosok a 17. és a 18. században

Botos Katalin: Ki az a Chesterton?
És miért nem tudunk róla?

*Egri Zoltán – Tánczos Tamás –
Paraszt Márta – Arany Ferenc –
Szabó Csaba:* Az egészségítőke szerepe a társadalmi-gazdasági fejlettség területi egyenlőtlenségében

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. április LX. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 Nemzeti
Tehetség Program

 nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Demény Pál a tömeges bevándoroltatás európai politikájáról

Demény Pál (Paul Demeny) nemzetközileg is elismert demográfus. Sok könyv és több mint 100 tanulmány szerzője.¹ Nemrég jelent meg a Demény Pál (2016) tanulmányaiból szerkesztett magyar nyelvű könyv: „Népességpolitika – A közjó szolgálatában” címmel, amely 19 reprezentatív tanulmányt tartalmaz a szerző 1986-ot követő három évtizedes munkásságából. Demény több tanulmányban is foglalkozik a tömeges bevándorlás problémájával. Tekintettel a probléma jelentőségére, érdemes tanulmányozni e jeles és a magyar pártpolitikai csatározásoktól független szakember nézeteit erről a kérdésről. A demográfus éles különbséget tesz a korlátozott, azaz a szelektív és viszonylag kis létszámú, valamint a korlátlan, vagyis a tömeges bevándorlás között. Az előbbi támogatja, az utóbbit viszont nagyon kockázatosnak tartja, mert átalakíthatja a népesség társadalmi, kulturális, etnikai, sőt nyelvi összetételét. Demény kétségbe vonja a szabad bevándorlás politikájának alapvető téziséit, nevezetesen, hogy a nyitott határookra épülő Európa „méltyanosabb, gazdagabb, erősebb és fiatalabb”, mint a határait védő Európa.

(*Tömeges migráció*) Régóta tapasztaljuk, hogy az „Európába való bevándorlás volume-ne hasonló a jelenlegi amerikaiéhoz: mintegy évi egymillió legális és körülbelül évi félmillióra becsülhető illegális bevándorlóból áll. A különbségtétel a két kategória között bizonyos fokig csak statisztikai pedantéria: az illegális bevándorlók többsége bizonyos idő múltán kétségkívül állandó és legális rezidensé válnak.” (Demény 2016, 187. o.)²

Ez az évtizedek óta folyó tömeges bevándorlás gyorsult fel és öltött kritikus méreteket az utóbbi két évben. „A válság kulcsparaméterei jól ismertek. Hivatalos jelentése szerint 2015. október végéig több mint félmillió migráns lépett az Európai Unió területére Görögországon keresztül hogy a balkánon észak felé haladva az Európai Unió más országaiban keressen menedéket. A migránsok egy valamivel kisebb hulláma Afrikából a Földközi-tengeren átkelve többnyire Olaszországban ért partot. Az egész évet nézve a két hullám együttes nagysága bizonyára eléri az egymilliót.” (358. o.)

Ezt az illegális migrációt kivételessé egyrészt a migráció rendezetlen formája teszi, másrészt pedig az, hogy a migránsoknak mind a származási helye mind az úti célja földrajzilag egy szűken körülhatárolt terület. „A migránsok többnyire Szíriából származnak, akikhez Irakból, Afganisztánból és Nyugat-Ázsia más területeiről keverednek emberek. Náluk valamivel kevesebben érkeznek Észak-Afrikából és a Száhel-övezetből. Ezek a régiók Európa délkeleti és déli perifériáját alkotják. A migránsok célja, hogy az Európai Unió leggazdagabb országaiban menekülteként befogadás nyerjenek.” (358. o.)

(*Az európai migrációs válság okai*) Manapság az Európai Unió migrációs vonzereje nagyobb, mint valaha. Ennek elsődleges oka, hogy az Unión belüli politikai és szociális biztonsággal párosult jólét összehasonlíthatatlanul jobb helyzetet biztosít az egyéneknek, mint az Európa déli hinterlandjának tekinthető iszlám világ. Miközben Afrika és Nyugat-Ázsia demográfiai, környezeti, gazdasági és politikai értelemben vett rossz helyzete az embereket arra ösztönzi, hogy elhagyják szülőföldjüket, addig az Európai Unió befogadó politikája arra ösztönzi őket, hogy az Unióban keressenek menedéket. Álláspontom szerint ez már önmagában is kielégíti a bevándoroltatás fogalmát. Hiszen ez a fogalom nemcsak

arra utal, hogy embertömegeket meghívnak (vagyis szándékosan rávesznek arra, hogy elinduljanak és betelepüljenek) a meghívó országba vagy unióba, hanem arra is utalhat, hogy a már elindult embertömeget az adott országba vagy unióba szabadon – vagyis a határátlépés törvényes szabályait figyelmen kívül hagyva – engedik be.

Demény a tömeges migráció okai közül négy tényezőt emel ki, úgy mint a demográfiai, gazdasági, biztonságpolitikai és ideológiai jellegűt. Sokan – Prince Charles, Al Gore, Barack Obama – a klímaváltozást és azon belül a térséget sújtó aszályt (2007–2010) is fontos tényezőnek tekintik a polgárháború és a migráció kialakulásában. (Selby and Hulme 2015) Az okok sokrétűsége azt mutatja, hogy pusztán a térséget sújtó polgárháborúk és háborúk befejezése önmagában nem fogja leállítani a tömeges bevándorlást.

Ezek az okok többféleképp is csoportosíthatók, így érdemes különbséget tenni az Európai Unió kívüli (külső) és az Unió belüli (belső) okok között. Az utóbbihoz tartozik az Európai Unióra jellemző politikai stabilitás, jólét, illetve az alacsony termékenységi ráta (1,6 gyerek/nő az ideálisnak tekinthető 2,1 gyerek/nő arány helyett). (Population Reference Bureau 2015). Továbbá az Európai Unió vezetői által követett új ideológia, nevezetesen a szabad migráció és a nyitott határok ideológiája, „amelynek eredménye a tömeges bevándorlást bátorító vagy legalábbis megengedő politika” (358–359. o.).

Itt érdemes hangsúlyozni, hogy a szabad migráció és a nyitott határok ideológiája a nyugati világban mindenütt megfogalmazódott, de csak az Európai Unióban vált politikai gyakorlattá. Ebben nyilvánvalóan fontos szerepet játszik, hogy ez a két tényező egyidejűleg csak az Európai Uniót jellemzi a nyugati világban. A fejlett világ más területein vagy magas az őshonos lakosság termékenysége, ezért eleve nincs szükség tömeges bevándoroltatásra (pl. USA, Ausztrália, Új-Zéland) vagy a nyitott határok és a szabad bevándorlás ideológiájának nincs jelentősége (pl. Japán, Dél-Korea, Szingapúr).

Tehát a tömeges bevándorlásban fontos szerepet játszanak a termékenységi különbségek. Miközben a migráció forrásul szolgáló országokban (Afrika, Nyugat-Ázsia) egy népességrobbanás zajlik le, addig Európát már most az előregedés és a népességcsökkenés jellemzi. Ha a termékenység az Unióban továbbra is alacsony marad, akkor, *ceteris paribus*, Európa közép- és hosszú távon munkaerőhiánnyal, a nagy jóléti rendszer összeomlásával, illetve súlyos népességcsökkenéssel néz szembe. A „népességnyomás országok vagy országcsoportok közötti különbsége a magasról az alacsony nyomású helyre áramoltatja az embereket. A hatás potenciális ereje megsokszorozódik, ha az alacsony nyomású terület kedvezőbb természeti és ember alkotta adottságokkal rendelkezik, és jobb helyzetben van a személyes biztonság és az egyéni szabadságjogok terén.” (359–360. o.)

Kétségtelen, hogy számtani (mennyiségi) értelemben az európaiak alacsony termékenységből fakadó népességfogyását a döntően muzulmán lakosság bevándorlása ellensúlyozza. A politikai elit várakozása szerint e két negatív demográfiai folyamat (alacsony termékenység és tömeges bevándorlás) negatív hatásai majd kompenzálni fogják egymást. A migrációt támogató elit persze tudja, hogy rövid távon a tömeges bevándorlás sok problémával és áldozattal jár a lakosság számára, de – Demény szerint tévesen – úgy véli, hogy ezt az áldozatot az őslakoságnak mégis vállalnia kell, mert ez hosszabbtávon megállítja Európa demográfiai hanyatlását.

Az embernek azonban nemcsak mennyiségi, hanem „minőségi” sajátosságai is vannak, hiszen az ember kulturális, etnikai és nyelvi sajátosságokkal is rendelkezik. Ebben a vonatkozásban a bevándorlók már nem tudják helyettesíteni az őslakosokat. Ezért, ahogy azt Demény is hangsúlyozza, a tömeges bevándorlás nem tudja megoldani az európai lakosság előregedéséből és csökkenéséből származó problémákat. A multinacionális tőke és a neoliborális ideológia számára ezek a kulturális sajátosságok nem fon-

tosak, ezért szerintük a népességpótló bevándorlás lehetséges, sőt szükséges. Tehát az Unió vezetői szerint a tömeges bevándorlás egy olyan „ingyen ebéd”, amely könnyen és olcsón megoldja az alacsony termékenységi arányból fakadó demográfiai válságot. Közgazdaságtani közleben azonban, hogy nincs „ingyen ebéd”, s ez – ahogy azt Demény is megvilágítja – érvényes a demográfiai folyamatokra is.

A tanulmányom további részében azt vizsgálom – Demény írásai alapján –, hogy az Európai Unió liberális vezetői miért kötelezték el magukat a korlátlan befogadás ideológiája és politikája mellett, továbbá, hogy ez a politika miért téves.

(*Nyitott határok ideológiája*) Először Albert Thomas, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet akkori főigazgatója javasolta 1927-ben, hogy a bevándorlás szabályozásának a jogát nemzetközi szervezetekhez kell delegálni. (255. o.) A szabad migráció és a nyitott határok ideológiájának a későbbi forrásait elemezve Demény Kofi Annan (2004), az ENSZ korábbi főtitkárának: „*Miért van szüksége Európának bevándorlási stratégiára*” című beszédére hívja fel a figyelmet. Ez a beszéd persze „csak egyike azoknak a sokasodó kezdeményezéseknek, amelyek azt a szándékot jelezték, hogy korlátozzák az országok szuverén jogát arra, hogy a bevándorlásról egyoldalú döntéseket hozzanak”. (362. o.)

Demény hangsúlyozza, hogy a nyitott határok ideológiája ellentétben áll a klasszikus liberális elmélettel, amelyben az államok szuverenitásának fontos része az államhatárok ellenőrzéséhez való jog. „A klasszikus liberális elmélet az állam optimális szerepét szigorú határokon belül képzelte el, ...” (180. o.) „E nézet szerint az embereknek jogukban áll elhagyni hazájukat, de ezt csak akkor tehetik, ha egy másik állam engedélyezi belépésüket.” (360. o.) Heller Ágnes (1993) ezt röviden úgy fogalmazta meg, hogy „*A kivándorlás emberi jog, a bevándorlás nem.*”

A fenti tézis alól – legalábbis a fennálló törvények szerint – az egyetlen kivételt a *menekültek* jelentik. Demény kitér a menekültek kérdésére és azt hangsúlyozza, hogy az eredeti értelmezés szerint a menekült státusz kivételesnek és ritkának számít. „... menekült az a személy, aki faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás, avagy politikai meggyőződése miatti üldöztetéstől való megalapozott félelem miatt az állampolgársága szerinti országán kívül tartózkodik. A definíció nyelvezete korlátozó, ami azt jelzi, hogy kivételes, tehát ritka esetekben gondolták alkalmazhatónak. Megfogalmazói ugyancsak meglepődtek volna azon a döntésen – amelyet a múlt ősszel Németország legmagasabb kormányzati szintjén hoztak –, hogy az Európai Unióba belépő jelenlegi migránsáramlat valamennyi szíriai tagja politikai menedéket fog kapni. Az egyezmény ilyen tág értelmezése tarthatatlan. [...] Hogyan lehetne alkalmazni egy olyan kormányzati döntést, amely úgy szól, hogy »minden szíriai befogadható mint menekült«, ha a jövőben egy szíriaihoz hasonló belső konfliktus történe mondjuk Nigériában, ahol jelenleg 182 millió ember él? Vagy Pakisztánban, amelynek népessége 189 millió? Vagy akár az 1 milliárd 311 millió Indiában?” (360. o.)

Kofi Annan beszédének bevezető mondatai azt állítják, hogy a „kibővített Európai Unió előtt álló egyik legnagyobb próbatétel az elkövetkező években és évtizedekben az lesz, hogyan kezeli a bevándorlás kihívását. Ha az európai társadalmak meg tudnak felelni ennek a kihívásnak, a bevándorlás gazdagítani és erősíteni fogja őket. Ha elmulasztják, az eredmény az életszínvonal csökkenése és a társadalom megosztottsága lehet.” (362. o.) Majd a főtitkár így folytatja. „Nem lehet kétség afelől, hogy az európai társadalmaknak szükségünk van a bevándorlásra. Az európaiak tovább élnek és kevesebb a gyermekük. Bevándorlás nélkül [...] az állások betöltetlenül maradnának, a szolgáltatások elmaradnának, mivel a gazdaság visszaesne, és a társadalom stagnálna.” (363. o.) A beszéd központi

tézisét a záró bekezdés tartalmazza: „Egy zárt Európa önzőbb, szegényebb, gyengébb, öregebb Európa lenne. Egy nyitott Európa méltányosabb, gazdagabb, erősebb, fiatalabb Európa lenne – feltéve ha Európa jól kezeli a bevándorlást.” (363. o.)

Ez a beszéd olyan tételeket hirdetett – hangsúlyozza Demény –, amelyek az Európai Unió brüsszeli központjában és a legtöbb európai fővárosban az elmúlt évtizedben köz-helyé váltak az öreg kontinens demográfiai sorsáról folyó beszélgetésekben. (363. o.) Ugyanezt a gondolatot megtaláljuk az EU 2006-os jelentésben, amely: „*Az európai demográfia jövője – a kihívástól a lehetőségekig*” fennkölt címet viseli. A jelentés az Európai Unió 2050-es népességét úgy kalkulálja, hogy az a következő négy évtizedben 40 millió, azaz évente nagyjából 1 millió bevándorlót fogad be, ami bármilyen mércével mérve is tömeges bevándorlást jelent. (361. o.) Ezen dokumentum szerint Németországnak 2050-ig 9 millió, míg Nagy-Britanniának 5 millió bevándorlót kell befogadnia. (268. o.)

Ezt a nézetet vallja Soros György (2015) is, aki az egyik legjelentősebb kortárs képviselője a szabad migráció és a tömeges befogadás politikájának. Soros (2015) hat pontból álló javaslata többek között a következőket tartalmazza. Az EU-nak a közeljövőben legalább évi 1 millió menedékkérő befogadására kell berendezkednie, a terheket igazságosan elosztva a tagállamok között (1. pont). Az EU-nak haladéktalanul létre kell hoznia egy közös Menekültügyi és Migrációs Ügynökséget (EU Asylum and Migration Agency) és egységes Határvédelmet (EU Border Guard), mivel a 28 függetlenül működő tagállami rendszer nem hangolható össze (3. pont). Látható tehát, hogy ezek a javaslatok is egyrészt a migránsok tömeges befogadására, másrészt a határellenőrzésnek egy nemzetközi szervezethez való telepítésére irányulnak.

Napjainkban a „nyitott határok” (open border) és a „szabad migráció” (free migration) ideológiája az Európai Unió vezetőinek a meghatározó nézetét jelenti. Ennek az ideológiának a státusza vitatható, mindenestre közel áll a neoliberalizmushoz, baloldalisághoz és globalizmusához.

(Nyitott határok ideológiájának a bírálata) Először is Demény hangsúlyozza, hogy Annan kategorikus kijelentései indokolatlanok. Lehet érveket felhozni az Annan, illetve sok hasonló állítás mellett, de ugyanúgy vannak ellenérvek is, amelyek gyengítik ezeket az állításokat, sőt egyenesen ellentmondanak nekik. „A nemzetközi migráció kérdései bonyolultak, mert azok a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai előnyök és hátrányok, amelyek a migráció miatt a népességre hárulnak, sokfélék és nem egyenletesen oszlanak el.” (363. o.) Demény a korlátlan befogadás és a „nyitott” Európa ideológiát bírálva a következő megállapításokat teszi.

(i) *A tömeges bevándorlás nem eredményez fiatalabb Európát.* A migránsok fiatalító hatása vitathatatlan tézisnek tűnhet, de nem az. „A fiatalító hatása ideiglenes, mivel a bevándorlók is öregednek és eltartottakká válnak. A fiatalítás fenntartása fiatal bevándorlók folyamatos beáramlását igényelné, ami az őshonos népesség reprodukciónál alacsonyabb termékenységgel együtt azt jelenti, hogy az eredeti népességet idővel teljes mértékben a bevándorlók és leszármazottaik váltják fel.” (364. o.)

Tegyük hozzá, hogy a tömeges kivándorlás Nyugat-Ázsia és Afrika országait is nehéz helyzetbe hozza, hiszen így azt a fiatal középosztályát veszíti el, amelyre leginkább számíthatott volna a társadalmi problémák (alacsony gazdasági hatékonyság, szegénység, erőszak) megoldásában.

(ii) *A tömeges bevándorlás nem jelent méltányosabb Európát.* Alapvető kérdés az, hogy a tömeges bevándorlás ki számára eredményez méltányosabb helyzetet: a bevándorlók vagy az őshonos népesség számára. Demény rámutat arra, hogy a „méltányosságot egy közösségen belül elsősorban és leginkább olyan kritériumok szerint kell értékelni, amelyek

a méltányosságot az őshonos népességre vonatkoztatva méri.” (364. o.) Demény máshol is megjegyzi, hogy az emberi jogokra helyezett erőteljes és dicséretes hangsúly teljesen *egyoldalú*. „A migránsok jogaira összpontosít, ugyanakkor kevés figyelmet szentel a befogadó népességre, akiknek a jogait negatívan érinthetik a nemzetközi vándorlás által életmódjukra és társadalmi berendezkedésükre kényszerített változások.” (252. o.)

(iii) *A tömeges bevándorlás nem eredményez gazdagabb Európát.* „Ami a gazdagságot illeti, a deduktív érvelés és bőséges empirikus bizonyíték egyaránt azt mutatja, hogy a demográfiai szempontból jelentős bevándorlás hátrányosan érinti a befogadó népesség szegényebb rétegeinek anyagi színvonalát és szociális jólétét azáltal, hogy a bérszála alsó végén lenyomja a bérszínvonalat és feszültséget kelt az iskolában, a lakáspiacon, valamint a jóléti és környezeti minőségi szolgáltatások terén. [...] Az Annan által említett »csökkenő életszínvonal és társadalmi megosztottság« tehát inkább a tömeges bevándorlás következménye...” (365. o.)

Az egyszerű munkavállalók érdekeivel ellentétben a tőke viszont erősen érdekelt a bevándorlásban. „Bevándorlás különösen alkalmas a relatív munkabér csökkentésére és a tőke hozadék növelésére, ami az érintett érdekcsoportok bevándorlással kapcsolatos vélemények között általában megfigyelhető különbséghez vezet. Rendes körülmények között a bevándorlás növeli a fogadó ország teljes termékét, de az országon belül az egy főre jutó jövedelem inkább csökken, mivel a migránsok alacsonyabb jövedelme le húzza. Ráadásul a befogadó népesség bizonyos rétegei, azok, akik a bevándorlókéhoz leginkább hasonló képzettséggel rendelkeznek (például a szakképzetlen kétkezi munkások), abszolút jövedelem veszteséget szenvedhetnek el.” (155. o.)

(iv) *A tömeges bevándorlás nem eredményez erősebb Európát.* „Ami az erőt illeti – ami mérhető társadalmi kohézióban, biztonsággal, politikai stabilitással vagy katonai erővel –, a »nyitott Európa« koncepcióban rejlő tömeges bevándorlás aligha fogja növelni. Főképp akkor nem valószínű, hogy növelné, ha a migránsok etnikai és kulturális jellemzői nagyon eltérnek a befogadó népességétől, és ha a migránsok nem akarják, vagy nem tudják elfogadni a befogadó társadalom társadalmi és politikai ethosát, illetve nem tudnak, vagy nem akarnak alkalmazkodni hozzá. Ebben a tekintetben a mostani európai tapasztalat nem biztató.” (365. o.)

A politikai stabilitás szempontjából különösen fontos kérdés a társadalom egysége, illetve megosztottsága. A migráció által kialakult sokféleséggel kapcsolatban Demény bírálja a Nemzetközi Migráció Globális Bizottságának a jelentését (2005). „A dokumentum kihangsúlyozza a nemzetközi vándorlás révén növekvő sokszínűség előnyeit. Ugyanakkor nyitva hagyja azt a nyilvánvaló kérdést, mekkora sokféleséget tart optimálisnak vagy kívánatosnak a befogadó népesség. Továbbá nem tárgyalja a nagy kulturális, vallási és etnikai sokszínűséggel járó társadalmi, gazdasági és politikai problémákból adódó negatív tapasztalatokat, amelyek a világ sok országában megfigyelhetők.” (253. o.)

A szerző Szíria megosztottságára is felhívja a figyelmet. „Szíria, amelynek lakói etnikai és vallási tekintetben mélyen megosztottak, a második világháború végén vált függetlenné.” (359. o.) Feltehetően kapcsolat van Szíria etnikai és vallási sokfélesége és megosztottsága, illetve az elhúzódó polgárháború között. Homogénebb arab országok (pl. Tunézia vagy Egyiptom) sokkal gyorsabban túljutottak az arab tavaszt követő polgárháborún és erőszakhullámon. Mindez azt mutatja, hogy az etnikai, nyelvi és vallási sokszínűségnek és különbözőségnek nemcsak előnyei, hanem súlyos kockázatai is vannak. A nyitott határok képviselői persze minden változatosságot pozitívnak tekintenek és sokszínűségnek neveznek. Ugyanakkor a jelenlegi Szíriai polgárháború tükrében, a lakosság korábbi békés időszakra vonatkoztatott etnikai és vallási változatossága is inkább tekinthető veszélyes megosztottságnak, mint pozitív sokszínűségnek.

Másrészt Demény azt is hangsúlyozza, hogy az Európai Unió eleve sokszínű és változatos, és ezt a változatosságot a tömeges bevándorlás valójában csökkenti. „Az Európai Unió egyre több tagországot számlált [...], amelyek eddig is jelentős változatosságot mutattak és fognak mutatni kulturális nyelvi és etnikai téren egyaránt. Változatosságukat tovább gazdagítják az Európán kívüli országokkal folytatott kereskedelmi és intellektuális cserék, és így kiépült szoros kapcsolatot, valamint fogékonyságot a külföldi kulturális hatások iránt. Az egyes európai országok tömeges bevándorlással történő átalakítása vitathatatlanul nagyobb egyformaságot és kevesebb változatosságot és egyediséget teremtenek, mint ami nélküle érvényesül. Ebből a meggyőződésből kiindulva az lenne logikus, ha az európai államok meglehetősen szigorú korlátokat állítanak az Európán kívüli országokból érkező bevándorlás elé. Az európai népek túlnyomó többsége mindig egyetértett ezzel a logikával. Az Európai Unió magas rangú politikai köreiből azonban egy ezzel a következtetéssel ellentétes filozófia vált uralkodóvá.” (362. o.) A szöveg implicit módon azt a gondolatot is tartalmazza, hogy a „Willkommenskultur” paradigma nem a többség, hanem csak a politikai elit nézeteit jelenti.

Demény persze elismeri, hogy a nemzetközi mobilitás megkönnyítése egy fontos célkitűzés. Ez azonban csak egy olyan bonyolult és törvényes eljárási rend keretében születhet meg, mint ami például az Európai Unió bővítését jellemzi. „A szabad munkaerő-vándorlás célkitűzése mindazonáltal valósággá válik, amikor a nemzetközi bérszintek viszonylag egységesek, vagy amikor legalább a különbségek elég kicsik ahhoz, hogy a várható költségek legtöbb mikroszintű egység számára értelmetlenné tegyék az új otthonteremtést egy nyelvi és kulturálisan eltérő közegben. Más szóval az országok közötti migrációt akkor lehet szabadabbá tenni, amikor a tényleges nemzetközi vándorlás indítéka nagyjából megszűnik. Példa erre az Európai Unió, amely manapság szavatolja a tagországok állampolgárai számára a munkaerő-vándorlás szabadságát. A költözés hajlandósága például Lyonból Münchenbe, vagy Münchenből Milánóba, sőt Valenciából Malmöbe ma elég gyenge ahhoz, hogy csak elenyésző munkaerő-vándorlást teremtsen.” (157. o.) Itt jegyzem meg, hogy a fenti kritérium szerint már Közép- és Kelet-Európa 2004-es csatlakozása is túl korai volt, hiszen a csatlakozást tömeges kivándorlás követte. Ezekben az országokban a kivándorlás, amelynek a méreteit illetően Pokol (2013, 11) a „népelszívás” fogalmát használja, tovább mélyíti az alacsony termékenységből fakadó demográfiai válságot.

(v) *A tömeges bevándorlás nem eredményez önzetlenebb Európát.* Demény reflektál a „nyitott”, azaz önzetlen, illetve a „kevésbé nyitott”, azaz önző Európa vélelmezett dichotómiájára is. Itt persze van egy szómágia is, hiszen a bevándorláspárti elit a „nyitott Európával” a „zárt Európát” állítja szembe, ami lényegében a jó és a rossz szembenállását jelenti. Valójában az EU-ra a bevándorlási hullám előtt jellemző normális határőrizet sohasem jelentett egy „zárt” Európát, hanem csak a határátlépésre vonatkozó törvények betartását. Tehát valójában a „nyitott”, vagyis a határrendészeti törvényeket figyelmen kívül hagyó („törvénytelen”) Európa koncepciója áll szemben a határőrizeti törvényeket betartó („törvényes”) Európa koncepciójával.

„Végül, vajon a bevándorlás előtt kevésbé »nyitott« Európa szükségképpen »önzőbb Európát« jelent? Ez az EU-15 parlamentjének címzett vád különösen rosszul volt időzítve, mivel épp néhány hónappal az Európai Unió kibővítése előtt hangzott el, amikor 10, egyértelműen szegényebb új tagországot fogadtak be. Ezzel a bővítéssel olyan térség jött létre, amelyen belül közel félmilliárd embernek volt joga ahhoz, hogy szabadon mozogjon, máshol vállaljon munkát és telepedjen le. Sikeressé tenni a sokszínű Európai Unió gazdasági és társadalmi integrációját évtizedekig tartó nehéz feladat. Nincs kényszerítő ok kockára tenni ennek a bonyolult vállalkozásnak a sikerét azért, hogy végtelen további bővítésekkel igazi »nyitott Európa« jöjjön létre.” (365. o.)

A történelem páratlan iróniája, jegyzi meg Demény – még az angliai népszavazás előtt publikált tanulmányában –, hogy éppen Brüsszel „nyitott ajtók” politikája futtathatja zátonyra az Európa projektet. „Oly mértékben befolyásolhatja a további EU-tagságról tervezett brit szavazást, hogy az Egyesült Királyság szövetségből való kilépését okozhatja, ami az egész európai építmény megrendüléséhez vezethet. Véget vetethet a szövetség eddig legnagyobb vívmányának, a schengeni egyezménynek, hála annak, hogy Brüsszel ki akarja kényszeríteni a hivatlan migránsok eloszlását az Unió tagjai között. És, amint a német kancellártól hallhattuk, hirtelen »felgyorsulnak« a tárgyalások Törökország EU-tagságáról, amivel arra kívánják ösztönözni ezt az országot, hogy csökkentse a migránsáramlatot [...]. Így a migrációs válság következményeként ma fenyeesebbek a kilátások arra, hogy az Európai Unió legnépesebb, leginkább militarizált és az emberi jogokat legkevésbé tiszteletben tartó tagjaként befogadjon egy muszlim államot az ázsiai kontinens nyugati feléről, hogy első és egyetlen nagyvárosa Isztambul legyen, valamint szárazföldi határai jöjjenek létre Szíriával, Irakkal és Iránnal.” (366. o.)

(Összefoglalás) Demény hangsúlyozza, hogy más kultúrájú, vallású és etnikumú tömegek bevándorlása hosszú távon rendkívül sok kockázattal és kárral jár, miközben természeténél fogva *nem képes orvosolni* az európaiak népességfogyását. „A tömeges bevándorlás mint megoldás mindenesetre illúzió – ideiglenes orvosság, amely nagyobb problémákat hagy maga után.” (366. o.) Máshol pedig így fogalmaz a szerző: „Liberális bevándorlási politikákkal időlegesen enyhíteni lehet a termékenység ilyen összetételéből eredő kormegoszlás-torzulást, de valószínűleg csak azon az áron, hogy gyökeresen átalakul a befogadó társadalom kulturális és etnikai összetétele. Ekkor... azonban talán már túl késő lesz helyreállító intézkedéseket hozni. A kormányoknak, legyenek azok Brüsszelben vagy Washingtonban, Berlinben vagy Budapesten, Madridban vagy Moszkvában, vagy bármelyik fővárosban az EGB 55 országában, nem lenne szabad engedniük, hogy ez megtörténjen.” (219. o.) Illetve: „Az EU-n kívülről érkező bevándorlás kezelése a Bizottság részéről következtelen és felelőtlen. [...] Ami Európa demográfiai jövőjére hatással van, az a migráció nagyságrendje. [...] ami felveti a kérdést, nem lenne-e időszerű hosszabb szünetet tartani az újonnan bevándoroltak tízmillióinak beilleszkedése és kulturális asszimilációja érdekében.” (268. o.)

Demény éles különbséget tesz a korlátozott és mérsékelt, illetve a korlátlan és tömeges bevándorlás között. Az előbbi támogatja, míg az utóbbit elutasítja. „A bevándorlót a legnagyobb számban befogadó országokban az emberek többségének véleménye szerint a kézben tartott, szelektív és viszonylag kis létszámú bevándorlás kifejezetten előnyösnek tekinthető. Am a tömeges bevándorlás egészen más kérdés. Az történetesen átalakíthatja a népesség társadalmi, kulturális, etnikai, sőt nyelvi jellemzők szerinti összetételét – olyan változás, amely aligha ragadható meg a demográfusok részéről gyógyírnak tekintett »népességpótló migráció« (replacement migration) fogalmával.” (328. o.)

Az alacsony termékenységből fakadó problémákat hosszú távon nem lehet a bevándorlással megoldani. Ha a bevándorlás kismértékű, akkor mennyiségi értelemben sem tudja pótolni a hiányzó európaiakat, bár ekkor később van remény a sikeres asszimilációra; ha pedig a bevándorlás nagymértékű, akkor az hosszú időtávon egy népességcserét eredményez. Éppen ezért a tömeges bevándorlás hosszú távon nem hogy nem segíti, hanem kimondottan megnehezíti az őshonos európaiak számára, hogy szembenézzenek a problémával és megoldják az alacsony termékenységükből fakadó demográfiai válságot.

Ezért mondja Demény, hogy a bevándorláspolitikában Európának *teljes fordulatra* van szüksége. „Ráadásul és legfőképpen, Európa számára egy ilyen megoldásra hagyatkozni – a

belföldi születések bevándorlókkal való helyettesítése – folyamatos mentségül szolgál arra, hogy ne nézzem szembe termékenységdeficitjének problémájával. [...] Ha az európai társadalmak fenn akarnak maradni, újra kell gondolniuk azt a bevándorlási politikát, amely a nagyon is látható jelenlegi válsághoz vezetett, és teljes fordulatot kell végrehajtaniuk.” (366. o.)

Az európaiak alacsony termékenységéből fakadó demográfiai válságnak csak egyetlen megoldása van, nevezetesen az, hogy őshonos európaiak *több* (statisztikai átlagban minimum két) *gyereket vállalnak*. „De az európai társadalmaknak azt is meg kell tanulniuk, hogy reprodukálják magukat.” (366. o.) Erre a demográfiai válságra is megoldást kell találni, miközben még ennek a reprodukciós válságnak a felismerése sem történt meg Európában.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Annan, Kofi (2004): Why Europe needs an immigration strategy. *Population and Development Review*, 30 81: 188–189.
- Demény Pál (2016): *Népességpolitika – A közjó szolgálatában*. Demény Pál 2016: *Népességpolitika. A közjó szolgálatában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. (Fordító: Daróczy Etelka; a szerkesztésében részt vett még Ferkis, Sármásy és Várnainé.)
- Heller, Ágnes (1993): Ten theses on immigration, civilization, culture, human rights and „house rules”. *International Frontiers*, vol. 3., no. 2., 39.
- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Population Reference Bureau (2015) World's Population Date Sheet. http://www.prb.org/pdf15/2015-world-population-data-sheet_eng.pdf (Letöltve: 2016. 11. 15.)
- Selby, Jan and Hulme, Mike: Is climate change really to blame for Syria's civil war? *The Guardian*, Sunday 29 November 2015 13.12 GMT. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/29/climate-change-syria-civil-war-prince-charles> (Letöltve: 2016. 11. 14.)
- Soros George: Here's my plan to solve the asylum chaos. MarketWatch (Sept. 29, 2015 11:14) <http://www.marketwatch.com/story/george-soros-heres-my-plan-to-solve-the-asylum-chaos-2015-09-29> (Letöltve: 2016. 11. 14.)

JEGYZETEK

- 1 Demény Pál Nyíregyházán született 1932-ben. A budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen diplomázott 1955-ben, majd a Központi Statisztikai Hivatal népességstatisztikai osztályán dolgozott Thirring Lajos irányítása alatt. 1957-ben már Genfben tanult, majd ösztöndíjjal a Princeton University-n folytatta közgazdasági tanulmányait. 1961-ben szerezte meg a közgazdaságtudományi PhD fokozatát és az amerikai állampolgárságot. Első munkahelye szintén ezen az egyetemen volt. 1969-ben kapta meg a rendes professzori címet. 1973-tól New Yorkban a Population Council alelnökéként tevékenykedett, amelyen belül előbb a 2 Demographic Division majd a Center for Policy Studies igazgatója volt. 2013-as nyugdíjba vonulásáig tudományos tevékenységét itt folytatta. Az utolsó 25 évben kutatói munkássága népességpolitikai kérdésekre összpontosult. Az általa 1975-ben alapított Population and Development Review című negyedéves folyóiratnak 38 éven át volt a főszerkesztője. 1986-ban a Population Association of America elnökévé választották. 2001-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja lett, 2003-ban elnyerte az International Union for the Scientific Study of Population legmagasabb kitüntetését, a Laureata címet.
- A továbbiakban erre a Demény (2016) műre csak az oldalszám megadásával hivatkozom.

A neo-rekcionárius irányzat Franciaországban, avagy a konzervatív elméletek forradalma(?)

2002-ben jelent meg Daniel Lindenberg „*Rendreutasítás. Az új reakcionáriusok nyomában*” című könyve, melyben a francia történész arról értekezett, hogy az elmúlt években egy új konzervatív értelmiségi generáció jelent meg, akik megkérdőjelezik az 1968-as „forradalom” által elért liberális és szociáldemokrata értékeket, és képviselőik egyre nagyobb szerepet kapnak a médiumokban is. A könyv az ezredforduló idején még nem tartott számot nagy érdeklődésre, azonban 15 évvel a kötet első megjelenése után 2016 januárjában az értekezés újra a könyvesboltok polcaira került egy bővített előszóval, amiben a szerző kifejti, hogy míg a 2000-es évek elején csak néhány filozófus és publicista képviselte ezt az új konzervatív irányzatot, addig napjainkra gondolkodók egész sora csatlakozott az úgynevezett neo-reakcionárius filozófusok táborába.¹ Ezen régi-új filozófiai irányzat Lindenberg szerint teljesen teret nyert a médiában, s befolyásoló erővel bír a politika és a közvélemény területén is.

(Neo-reakcionárius filozófiai irányzat és képviselői) A neo-reakcionárius jelzővel azon politikai gondolkodókat, társadalomfilozófusokat és publicistákat illetik, akik megkérdőjelezik az eddigi liberális eszme által képviselt államfelfogást (miközben a demokratikus jogállam kereteit, a jog és jogrend elsődlegességét, a felvilágosodás korának eredményeit nem vonják kétségbe), a multikulturalizmus pozitív hatását, az úgynevezett multikulturális „irénizmust” (ami szerint el kell fogadni a multikulturális társadalom létjogosultságát Franciaországban a posztkoloniális bűnösség nevében), s a nyitott társadalmak létjogosultságát. Véleményük szerint fel kell hagyni az úgynevezett politikailag korrekt beszéddel, ami nem más, mint a valóság tagadása, és „ki kell söpörni a progresszivitás illúzióját”. Álláspontjuk szerint a politikailag korrekt gondolkodás teljesen kisajátította a „mainstream” médiát és a közbeszédet, ami ellenben tagadja a valóságot, s nem tolerálja az ellenvélemény megfogalmazását sem. (Így Franciaországban gyakran előfordul, hogy a baloldal képviselői nem hajlandóak vitaszalhoz ülni a másként gondolkodó filozófusokkal.) A régi-új irányzat képviselői között főként filozófusokat, írókat és publicistákat találhatunk. A legismertebbek közülük Alain Finkielkraut filozófus, a Francia Akadémia tagja, Michel Ofray, Pascal Bruckner, Francois-Xavier Bellamy filozófusok vagy Eric Zemmour publicista, de közéjük tartozik Michel Houellebecq író is, akinek Behódolás² című könyve világsikert aratott.³

(Ideológiai alapok: szakítás a múlttal a múltért)

Baloldalkritika

A neo-reakcionáriusok szerint a jelenlegi szociáldemokrata és liberális gondolkodók elfordultak a klasszikus baloldali eszméktől, s mindent a Jean-Paul Sartre által kidolgozott filozófiai irányvonal, az individualizmus, azaz az egyén szabadságának az eszméje alá rendelték, ami azonban aláássa a társadalom alapjait biztosító intézményeket, így például az államot, a nemzetet vagy a kultúrát. Emellett az 1968-as kulturális forradalom nem az elmaradott rétegek felemelkedését hozta magával, hanem egyrésztől kitermelt egy kulturális, nemzeti és történeti örökséget nélkülöző generációt, míg másrésztől egy olyan politikai-szakértői elit létrejöttét segítette elő, amely elszakadt a valóságtól, s csupán a kedvező gazdasági adatok elérése lett az egyetlen cél számukra. Ennek elérését

az egyén teljes szabadságának a garantálásában látják, ami egyúttal magával hozza a kultúrák teljes szabadságát is, ami megteremti a terepet a multikulturális társadalmak kiépítéséhez. Ez azonban magával hozza a nemzeti, sőt európai kultúra háttérbe szorítását, így minden nacionalista hangnem káros, ezért akár a francia történelem megtagadásától sem riadnak vissza, ellenben hangsúlyt kapnak a franciák által a történelemben elkövetett bűnök. Véleményük szerint ugyanis a francia nép bűnös a napóleoni háborúk, a gyarmatosítások és a II. világháború alatt tanúsított kollaborációs politika miatt.⁴ Így a múltban elkövetett hibákért Franciaországnak toleránsnak és befogadónak kell lennie, elfogadván, s támogatván a multikulturalizmust, a társadalmi sokszínűséget. Az irányzat képviselői az „igaz baloldaliaknak” vallják magukat, s véleményük szerint, akik ezekkel a dogmákkal szembe mennek, vagy csak megkérdőjelezzik érvényességüket, azok nem szalonképesek, s politikai – rendszerint jobboldali – szélsőséget képviselnek.⁵⁶

A neo-reakcionárius gondolkodók helyzete a politikai filozófiát tekintve azért is érdekes, mivel képviselőik nagy része baloldali, sőt szélsőbaloldali, maoista és trockista nézeteket valló filozófusok csoportjába tartozik vagy tartozott az 1960-as 1970-es évek folyamán.⁷ Azonban idővel észlelték, hogy a baloldali értelmiség egy része elfordult a „klasszikus” baloldali értékektől, annak ellenére, hogy magukat még mindig az „igaz baloldaliaként” határozzák meg. Pascal Bruckner szerint azonban ez az „igazi baloldal” számos hibát elkövetett. Egyrészt elősegítették az oktatás, mint a kultúra transzmissziós mechanizmusának teljes leépülését, így az már nem a tudás, a kultúra közvetítését szolgálja, és nem a kiválóságok kitermelését végzi, hanem szórakoztatási intézményként él a köztudatban, ahol a tudás helyett már csak a készségek kerülnek előtérbe.⁸ Ez azonban jelentősen hátráltatja az egyes társadalmi csoportok társadalmi integrációját Franciaországban. A legnagyobb hiba Bruckner szerint azonban az, hogy a baloldal teljesen feladta a munkásosztályt, amit legjobban a baloldali think tank, a Terra Nova tanulmánya fogalmazott meg: a kutatóintézet szerint a baloldal számára a jövőben a választóik nagy részét a városi liberális fiatalok és a külvárosok – főként bevándorló – lakossága fogja adni, így a munkásosztály már nem számít prioritásnak a baloldal számára.⁹ Ezzel azonban a Szocialista Párt feladta az egykori társadalmi bázisát és egyszerűen tálcán nyújtotta át a Nemzeti Frontnak a francia munkásosztályt. Eric Zemmour könyvében, az „Öngyilkos franciákban” is felhívja a figyelmet, miszerint a baloldal számára nem létezik más, mint a belvárosi értelmiség és a külvárosi bevándorlók, s céljuk, hogy a politikájukkal őket szolgálják. Így a munkás- és alsóközéposztály nagy része párt nélkül maradt – főként a Kommunista Párt ellehetlenítése után – s ebbe a politikai űrbe a Nemzeti Front sikeresen maga köré tudta gyűjteni a támogatóit.

Marcel Gauchet szerint – akit szintén neo-reakcionáriusként tartanak számon – ez az egész gyermeteg vita, melyet a baloldal folytat azok ellen a filozófusok ellen, akik kritikával illetik a baloldal eddigi politikáját, jól mutatja az egész oldal gondolkodóinak az irányvesztését és tanácstalanságát. Az úgynevezett neo-reakcionáriusokat érő támadások azok felé irányulnak, akik fel merik tenni a baloldal számára kínos kérdéseket, amelyekre ők nem tudnak vagy nem mernek válaszolni. „*Egy morálisan hisztérikus és politikailag gyenge baloldal, amely a saját dogmaiba van bezárva.*” – állítja Gauchet.¹⁰

Sokszínű gondolkodói kör

Többen – a kritikák ellenére – nem tartják magukat a neo-reakcionárius mozgalom képviselőjének, főként, ami az irányzat fiatal képviselőit illeti. Így például Francois-Xavier Bellamy kategorikusan elutasítja azt az álláspontot, miszerint neo-reakcionárius lenne, mivel úgy véli, egyáltalán nem a múlt megidézését, s az oda való visszatérést akarják el-

érni, hanem épp ellenkezőleg, egy olyan új lázadó eszmét képviselnek, amely gyökerestől szakítani akar a '68-as generáció által felépített mítoszokkal. Solange Bied-Charreton író szerint a neo-reakcionárius jelző túlzás. A reakcionárius emberek hisztérikusak és veszélyesek, s a múlt teljes visszaállítását követelik. Helyesebbnek tartja, ha egyszerűen csak konzervatívoknak határozzák meg őket.¹¹

A mozgalom képviselőinek sokszínűségét jól mutatja, hogy azok sem a jobb-, sem a baloldali politikai pártok holdudvarához nem tartoznak. Finkielkraut elutasítja azt, hogy a jobboldalhoz kössék, ugyanis véleménye szerint a francia jobboldal nem építi be az általa vallott filozófiai gondolatokat a világgépébe mivel ez egy teljes paradigmaváltást jelentene részükről. Eriz Zemmour pedig már nem lát sok különbséget a jobb- és a baloldali politikája között, mindkettő ugyanazt a politikailag korrekt politikát folytatja, amely azonban teljesen figyelmen kívül hagyja a lakosság jelentős részének mindennapi életét. Ezzel szemben Michel Onfray továbbra is baloldalinak (maoistának) vallja magát „*abban az értelemben vagyok baloldali, ha ez azt jelenti, hogy segítő kezet nyújtunk a társadalom elesettei és szegényei számára*”, de elutasítja azt, hogy az „igaz baloldalhoz” kössék, mivel véleménye szerint ők nem állnak ki a társadalom leginkább kiszolgáltatott tagjaiért.¹²

Ezen gondolkodókban azonban közös, hogy céljuk nem a világ megváltása és teljesen új világ kiépítése, hanem a történelmi kontinuitás és a számukra értékes európai civilizáció újbóli felfedezése.

Értékek válsága

Európai értékek

Alain Finkielkraut filozófus szerint, aki egykoron maga is kommunista gondolkodó volt, Európa mint érték és mint fogalom teljesen kiüresedett az európaiak szemében, köszönhetően az európai uniós elitnek, ami főként az úgynevezett „*soha többé*” gondolkodásmód teljes eluralkodására vezethető vissza. Ez nem jelent mást, mint, hogy „*soha többé háborút, soha többé hitleri rasszizmust, s soha többé gyarmatosítást*”. Azonban mindezen történelmi tények ignorálásán túl elutasításra került Európa esszenciája is, mindaz, ami az értékek szintjén az átlagember számára megtestesíti Európát, úgymint a történelme, a vidéki élet, a műemlékei, a városai és falvai, a kulturális (nemzeti alapú) diverzitása, valamint életmódja. Azonban ezen értékek felvállalása a baloldal számára azt jelentené, hogy vonalat húzunk azok között, akik európaiak, és azok között, akik nem, s így őket kvázi diszkriminálnánk, kiközösítenénk Európából. Mivel azonban a baloldali értelmiség ezt nem akarta/akarja felvállalni, így nem maradt más megoldás, mint a múlt teljes eltörlése, tagadása, melyre a legjobb példa Pierre Moscovici volt gazdasági miniszter, jelenlegi uniós biztos nyilatkozata, melyben tagadta Európa keresztény gyökereit.¹³ Európa így már semmiféle szubsztanciális értéket nem testesít meg az átlagember számára, s az egész nem más, mint jogszabályokból, s procedúrákból álló építmény, s mindez azon irreális eszmerendszer mentén épült fel, miszerint Európának mindenki számára lehetőséget kell biztosítania mindenféle diszkrimináció nélkül.

Finkielkraut véleménye szerint azonban a nyugat-európai, liberális „baloldali” gondolkodók Európát tekintve tévúton járnak, s bevallja, hogy sokáig ő is úgy vélte, mint a nyugati filozófusok nagy része, hogy Európát nem más testesíti meg, mint az egyén teljes, korlátok nélküli szabadságát garantáló multikulturális társadalom, s a jogszabályok és jogi procedúrák által meghatározott szabályrendszer. A pálfordulása akkor történt, amikor felfedezte az olyan kelet-európai szerzők műveit, mint Czeslaw Milosz, Kazmierz Bradnys és Milan Kundera munkásságát. Ezen szerzők ugyanis az orosz diktatúrával szemben nem csupán az emberi jogok halmazaként és a demokrácia védel-

mezőjeként tekintettek Európára, hanem úgyis, mint egy civilizációra. Így Finkelkraut szerint Európa múltját egyáltalán nem csökkentik az európaiak által elkövetett bűnesetek, amivel a liberális-baloldali gondolkodók sokszor megvádolják. A filozófus szerint az európai identitást, közös európaiságot semmi sem szimbolizálja jobban, mint a Milan Kundera által a „Foglyul ejtett nyugat, Közép-Európa tragédiája” című esszékötetében¹⁴ leírt esemény, miszerint az 1956-os magyar forradalom során a magyar ellenálló csapatok, nemcsak Magyarországért haltak meg, hanem Európáért, ahogy az általuk küldött üzenetben is olvasható: „*Meg fogunk halni Magyarorszáért, Európáért*”. Véleménye szerint ez az egy sor jól szimbolizálja, hogy Európa többet jelent annál, mint szabálygyűjtemények, s emberi jogok összessége; s kiemeli a nemzeti, s az európai kultúráért való önfeláldozást. Finkelkraut szerint meg kell őrizni az európai civilizáció alapjait, amelynek – akárcsak a többinek – vannak sötét időszakai, de ennek ellenére annak dicsőségét és az általa elért sikereket nem tagadhatjuk meg.¹⁵

Finkelkraut szerint az európai öntudat degradálódását leginkább a klasszikus európai kultúra háttérbe szorulása okozza, ami így teljesen kiüresíti az európai értékvilágot. A filozófus szerint ez főként az egyre sekélyebb oktatásra vezethető vissza, ami egyrésztől biztosította a nemzeti (és így nyelvi) pluralizmust, de emellett tovább örököltette az európai közös kultúra gyökereit is, úgymint a Bibliát, az antik kultúrát, a feudalizmust, a reneszánsz gondolatokat, a reformációt és a romanticizmust.¹⁶

Oktatás

A baloldali kritika és az európaiság mellett a neo-reakcionárius gondolkodók kiemelt témaként kezelik az oktatás kérdését, ugyanis véleményük szerint a jelenlegi dzsihádiszmus gyökerei is itt erednek. François-Xavier Bellamy a *Le Figaro* által szervezett előadása során kiemelte, hogy a legnagyobb probléma a generációk közötti tudás, tapasztalat és hagyományok átadásának a megszűnése, ami főként a közoktatási rendszer hiányosságaira vezethető vissza, ugyanis az oktatás elveszítette a kulturális transzmissziós mechanizmusát. Azonban mindez azzal jár, hogy a gyermek elveszíti az identitását, emellett az úgynevezett társadalmi példaképkeresést is magának kell elvégeznie, ugyanis azt az iskola (és a sok esetben a széthullott család) nem biztosíthatja számára, hiszen egy-egy példakép felmutatása az „igaz baloldal” szerint nem más, mint a fasiszta rendszer újbóli felszínre törése. A gyermek így azonban magára van hagyva, s önmagának kell példaképeket s identifikációs pontokat keresnie a világban, ami azonban korunkban egyáltalán nem veszélytelen. Így nem véletlen, hogy a fundamentalista iszlám képviselői a toborzó videóikkal, amikben erőt, biztonságot és hatalmat mutatnak a fiatalok számára, főként a tinédzserek köreiből találnak követőkre.^{17, 18}

Bellamy véleménye szerint az oktatási rendszert meg kell erősíteni, így egyrésztől a kulturális transzmissziót kell biztosítani, másrésztől pedig a gyermeket vitára kell készíteni, s pozitív ideálképeket kell nekik felmutatni. Michel Onfray hozzát teszi, hogy így már nem a gyermeknek saját magának kell példaképeket keresnie sztárok, hírességek, s legrosszabb esetben dzsihádistá harcosok személyében, hanem az oktatási rendszer és kulturális közeg tud a diák számára követendő példákat felmutatni.¹⁹

Az új generáció megjelenése

Az irányzat idősebb képviselői mögött már sorakoznak a fiatalabb generáció tagjai is, akiknek már sem emlékük, sem kapcsolatuk sincs az 1968-as eseményekkel és eszményekkel, amelyek számukra már a múltat képviselik, így meg merik kérdőjelezni annak érvényességét és mernek új alternatívákat keresni. Példaképeik között a klasszikus

gondolkodók közül Albert Camus-t, Hanneh Arendt-et és Raymond Aront emelik ki, míg a kortárs filozófusok közül főként Alain Finkielkraut, Éric Zemmour és Michel Houellebecq szerepel. A fiatal generáció között találhatóak írók, filozófusok, szociológusok, valamint újságírók is. Szemben a szüleik generációival, akik próbálták betartani a politikailag korrekt véleményalkotás szabályait, ők már nem félnek leírni azt, amit gondolnak. Emellett kommunikációjukban már nemcsak a klasszikus audiovizuális csatornákat használják, mint a televízió vagy a rádió, hanem aktívan részt vesznek a közösségi média világában is, így jelen vannak Twitteren vagy Facebookon, ami így lehetőséget nyújt számukra, hogy gondolataikat a fiatalabb korosztály számára is közvetítsék.²⁰

(A neo-reakcionárius gondolkodók kritikája) Daniel Lindenberg szerint, aki elsőként foglalkozott a neo-reakcionáriusokkal, ezen filozófiai irányzat képviselői mindent kiüresítenek. Így a köztársaság, a felvilágosodás, a nemzet, a laicizmus, a feminizmus, mind-mind üres szavak náluk, s arra használják fel, hogy a saját érdekeiket védjék, s szembeállítsák az egyes állampolgárokat. Kritizálják a nyitott, s multikulturális társadalmakat és minden gonoszság gyökerének a francia társadalomban élő asszimilálhatatlan „barbárokat” tartják, írja Lindenberg.

A neo-reakcionáriusok minden emberi értéknek a hanyatlását látják, legyen az az iskola, a francia nyelv, a hatalom, a laicizmus eszménye. A keresztény civilizáció szerintük veszélyben van, s számukra az utolsó igazi menszvár és példakép nem más, mint Vlagyimir Putyin Oroszországa, ahol még megtalálható az autoriter társadalom nosztalgijája, a férfiaság, a hatalom, ami azonban semmi jóval nem kecsegtet – olvashatjuk Lindenberg tárcáját a *Le Monde*-ban.²¹

Előretörésüket mi sem mutatja jobban Lindenberg szerint, mint az a tény, hogy a szocialista kormány is egyre több általuk képviselt elem mellett száll síkra, úgymint az állampolgárság megvonása, a rendkívüli állapot kihirdetése, a rendőrség hatalmának megnövekedése. Gisèle Sapiro, az EHESS grand école oktatója szerint, aki könyvében²² mélyrehatóan foglalkozott ezen filozófiai irányzat képviselőinek az elméleteivel, a média is jelentős szerepet játszik abban, hogy ezen filozófusok egyre inkább teret nyernek a közéletben. Nem telik el úgy hét, hogy a *Le Figaro*, a *Le Point*, illetve valamelyik televíziós csatorna ne közölne interjút az irányzat egy-egy hangadójával, ami azonban az egyre inkább öregedő és a globalizáció kihívásait nehezen feldolgozó lakosság körében szimpátiára talál.²³ Sapiro szerint a mozgalom képviselői főként a félelmekre építenek, s a kollektív identitás védelme érdekében lépnek fel, s elsősorban a „barbárokat” (ami rendszerint az iszlám világot jelenti) állítják szembe Európa értékeivel és törekenségével.

(Nincs új a nap alatt, avagy a klasszikus filozófiai hagyományok továbbélése?) Sudhir Hazareesingh, az Oxfordi Egyetem Franciaország-szakértője szerint túlzás azt állítani, hogy valami új kulturális forradalom zajlik Franciaországban az ideológiák terén. Szerinte „nincs új a nap alatt”, ugyanis a francia forradalom óta mindig is öltre menő viták voltak a francia a bal-, és jobboldal között. A vita egyik oldalról a francia forradalom vívmányainak a védelme, a másik oldalról pedig a reakcionizmus, azaz az ancien régime támogatása volt. Így míg az egyiknél a szabadság, addig a másiknál a tekintélyelvűség, az egyiknél a folytonos haladás, addig a másiknál a szabályok tisztelete állt szemben egymással. Ezen dualitás mentén zajlott a vita a XX. század második felében is, azonban a kommunizmus bukásával, illetve a szocialista kormányzat által a progresszív elméletek felvállalásával az 1980-as években a baloldaliak elvesztették a talajt a lábuk alól. Eközben a reakcionáriusok beépítették a filozófiájukba a köztársaság eszményét,

a liberális értékek egy részét, az egyenlőséget és a testvériséget, ami jelentős érvelési potenciált biztosított a konzervatív gondolkodók számára.²⁴

A politológus azonban nem tartja valószínűnek azt, hogy a Franciaországban zajló ideológiai viták globális szinten is kifejtjenék majd hatásukat, ugyanis az ország mára már kevésbé meghatározó ezen a téren, mint egykoron volt. Mindennek ellenére a neo-reakcionista irányzat hosszabb távon meghatározhatja a francia közgondolkodást, aminek előjele lehet François Fillon Köztársasági politikus győzelme az elnökjelölési választásokon. A *L'Opinion* publicistája, Ludovic Vigogne szerint,²⁵ ugyanis míg az Alain Juppé által képviselt politikai irányzat a chiraci örökségre épített, mely jobboldalisága ellenére sokat merített többek között Jean-Paul Sartre, Michel Foucault és egyéb baloldali filozófusok elméleteiből, addig François Fillon ideológiája a korunk külső társadalmi mozgalmaira alapoz, amelyek a 2012-es baloldali elnökválasztási győzelem után jelentkeztek a francia társadalmon belül. Kezdvé a „Manif pour tous” konzervatív mozgalommal, egészen a neo-reakcionárius filozófusokig és gondolkodókig – mint Eric Zemmour vagy Philippe de Villiers –, akik sikeresen tematizálták a francia közvéleményt, s kiszorították a baloldali-liberális gondolkodók jelentős részét a média területéről.²⁶ A neo-reakcionárius gondolkodók tényerését azonban leginkább az segíti, hogy a francia baloldali gondolkodók nem tudnak hatékony választ adni a korunk emberét feszélyező kérdésekre, kihívásokra, amihez azonban – a konzervatív gondolkodók szerint – nagyban hozzájárultak ők maguk is.²⁷

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bellamy, François-Xavier: *Les déshérités ou l'urgence de transmettre*, J'ai lu, 2016, Párizs.
 Bock-Côté, Mathieu: *Le multiculturalisme comme religion politique*, Cerf Editions, 2016, Párizs.
 Charle, Christophe & Jeanpierre, Laurent (szerk.): *La vie intellectuelle en France : Tome 2, De 1914 à nos jours*, Seuil, 2015, Párizs.
 Durand, Pascal & Sindaco, Sarah: *Le discours „néo-réactionnaire” : Transgressions conservatrices*, CNRS, 2015, Párizs.
 Houellebecq, Michel: *Soumission*, Flammarion, 2015, Párizs.
 Finkelkraut, Alain: *L'identité malheureuse*, Stock, 2013, Párizs.
 Kundera, Milan: Un Occident kidnappé, la tragédie de l'Europe centrale, *Le Débat* 27. szám, 1983, Párizs.
 Lindenberg, Daniel: *Le rappel à l'ordre : Enquête sur les nouveaux réactionnaires*, Seuil 2016, Paris.
 Zemmour, Eric: *Mélancolie française*, Le Livre de Poche. 2010, Párizs.
 Zemmour, Eric: *Le Suicide français*, Albin Michel, 2014, Párizs.

JEGYZETEK

1	Daniel Lindenberg: <i>Le rappel à l'ordre : Enquête sur les nouveaux réactionnaires</i> , Seuil, 2016, Paris.	
2	Michel Houellebecq: <i>Soumission</i> , Flammarion, 2015, Paris.	6
3	http://www.telerama.fr/idees/avec-zemmour-polony-ou-finkelkraut-le-debat-intellectuel-francais-tourne-t-il-a-vide,137331.php	7
4	Eric Zemmour: <i>Mélancolie française</i> , Le Livre de Poche. Párizs, 2010.	8
5	http://premium.lefigaro.fr/vox/societe/2016/05/20/31003-20160520ARTFIG00276-	9
	pascal-bruckner-reactionnaire-cette-injure-doit-devenir-un-titre-de-fierte.php	
	Eric Zemmour: <i>Le Suicide français</i> , Albin Michel, Párizs, 2014.	
	http://abonnes.lemonde.fr/idees/article/2016/01/19/une-revolution-conservatrice-qui-avance-a-visage-decouvert_4849561_3232.html	
	http://www.lepoint.fr/politique/pascal-bruckner-la-gauche-a-trahi-11-11-2015-1980784_20.php	
	http://tnova.fr/rapports/gauche-quelle-majorite-electorale-pour-2012	

- 10 <http://www.telerama.fr/idees/avec-zemmour-polony-ou-finkelkraut-le-debat-intellectuel-francais-tourne-t-il-a-vide,137331.php>
- 11 http://www.lepoint.fr/societe/les-enfants-de-finkelkraut-19-05-2016-2040394_23.php
- 12 <http://premium.lefigaro.fr/vox/societe/2016/01/08/31003-20160108ARTFIG00073-michel-onfray-l-homme-qui-empeche-la-gauche-de-dormir.php>
- 13 <http://premium.lefigaro.fr/vox/politique/2016/05/09/31001-20160509ARTFIG00084-racines-chretiennes-de-l-europe-reponse-a-pierre-moscovici.php>
- 14 Un Occident kidnappé, la tragédie de l'Europe centrale, Le Débat no 27, 1983, Paris.
- 15 http://www.lepoint.fr/europe/alain-finkelkraut-nul-n-est-pret-a-mourir-pour-l-europe-30-06-2016-2050917_2626.php
- 16 <http://premium.lefigaro.fr/vox/societe/2016/07/22/31003-20160722ARTFIG00045-alain-finkelkraut-les-djihadistes-revent-d-une-guerre-civile.php>
- 17 François-Xavier Bellamy: Les déshérités ou l'urgence de transmettre, J'ai lu, Párizs, 2016.
- 18 <http://premium.lefigaro.fr/vox/societe/2016/07/26/31003-20160726ARTFIG00308-francois-xavier-bellamy-la-france-est-visee-dans-son-identite.php>
- 19 <http://premium.lefigaro.fr/vox/societe/2016/01/08/31003-20160108ARTFIG00073-michel-onfray-l-homme-qui-empeche-la-gauche-de-dormir.php>
- 20 http://www.lepoint.fr/societe/les-enfants-de-finkelkraut-19-05-2016-2040394_23.php
- 21 http://abonnes.lemonde.fr/politique/article/2016/01/18/les-neoreacs-ont-ils-gagne-la-bataille-des-idees_4848861_823448.html
- 22 Pascal Durand & Sarah Sindaco: Le discours „néo-réactionnaire” : Transgressions conservatrices, CNRS, Párizs, 2015.
- 23 http://abonnes.lemonde.fr/idees/article/2016/01/16/la-revolte-des-clerics-contre-les-demunis_4848388_3232.html
- 24 <http://www.telerama.fr/idees/sudhir-hazareesingh-la-france-croit-qu-elle-peut-penser-pour-le-monde-entier,137332.php>
- 25 <http://www.lopinion.fr/edition/politique/cles-revolution-fillon-114883>
- 26 <http://www.telerama.fr/idees/sudhir-hazareesingh-la-france-croit-qu-elle-peut-penser-pour-le-monde-entier,137332.php>
- 27 <http://premium.lefigaro.fr/actualite-france/2016/12/27/01016-20161227ARTFIG00183-gauche-cherche-intellectuels-desesperement.php>

Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig

A Kaukázus országai lakosságuk színes etnikai képével, sokszínűségével tűnnek ki. A térséget mindig is súlyos etnikai, területi konfliktusok jellemezték, amelyek a Szovjetunió felbomlását követő ideológiai és hatalmi vákuumban felerősödtek. A régió újonnan létrejött államalakulatainak új berendezkedése rendkívül sok – korábban is létezett, de általában a szőnyeg alá söpört – konfliktust hozott a felszínre. Ezek a konfliktusok megjelenítik, megtestesítik a regionális anarchiát.

Az eurázsiai szovjet utódállamok kapcsán jól megvizsgálható az identitások sokfélesége és alakíthatósága a bel- és külpolitikai gyakorlatban, valamint a nemzet kialakítása szempontjából.

A viszonylag stabil politikai és nemzeti identitások kialakításának problémája az egykori Szovjetunió déli tagköztársaságainak legnagyobb részében most különösen időszerű. Milliók élnek a szovjet időkben megszokott irányadó szemlélet nélkül, a vezetőknek és az államoknak pedig kevés elképzelésük van arról, mit is takar a *nemzeti eszme* fogalma. A fő probléma az, hogy a Szovjetunió romjain új államok emelkedtek ki, ám sok esetben világos identitások vagy világos nemzet-fogalmak nélkül. Amikor a nemzeteket és a nacionalizmusokat kevésbé szilárdnak és meghatározottan kezdjük látni, a politikusok kiértékelhetik, hogy mely nemzet-elképzelések enyhíthetik a problémákat, és melyek állandósíthatják az erőszak jelenlétét. Ha az identitás problémáját komolyan akarjuk venni, az a történelem és a kultúra alapos vizsgálatát kívánja meg.

A kaukázusi államok utóbbi évtizedes történelmét megvizsgálva a nemzeti öntudat történelmi alakulásáról a következőket lehet elmondani. *Örményországban az identitás-választás korlátai jellemzőek. Az örökös szembenálló fél, Azerbajdzsán negatív példaként jelentkezik, s nemcsak a karabah-i konfliktus kapcsán, hanem általában is, mint ahol képtelenek erős államot létrehozni. Grúzia is ellentmondásos helyzetben van, a határozott etnikai identitás hiánya akadályozza egy erős állam létrehozását.*

A déli területeken a *piacgazdaság építése és a demokráciába való átmenet* eufemizmusok sokkal többet rejtenek el, mint amennyit sejtetnek. A parancsuralmi gazdaság vége szinte mindenhol a vagyon nagymérvű átruházását eredményezte az államtól az új *burzsoáziának*, a privatizáció sok esetben az állam és közvagyon kifosztását jelentette, és az ilyen vagyonátvitel jogosságát keserűen megkérdőjelezték, mindenütt a volt Szovjetunióban. A kommunizmus örökösei, ideológiai terhüktől megszabadulva, a leghatékonyabb politikai szereplők maradtak a legtöbb volt köztársaságban. A déli terület nyolc köztársasága közül ötöt (Azerbajdzsán, Grúzia, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) volt kommunista első titkárok vezettek vagy vezetnek.

Nemcsak az államépítés, de a nemzet építése is napirendben van ezekben az országokban. Az első változat szerint a Szovjetunió bukásának magyarázataként azt is számításba kell venni, hogy egységes és öntudatos államok emelkedtek ki az évtizedes – ha nem évszázados – elnyomásból, hogy kifejezésre juttassák természetes, régóta titkolt vágyukat, hogy függetlenek és szuverének legyenek.

A Kaukázus a keresztény és a mohamedán világ érintkezési sávjában található, etnikailag tarka képet mutat, és az ellentéteket az évszázados hagyományok is táplálják.

Történelmileg a régióban mindig is a vallás volt a nézeteltérések alapja. Az örmények keresztények, a grúzok és az oszétok többsége ortodox, keresztény (pravoszláv), az észak-kaukázusi népek és az azerbajdzsánok muzulmánok.

A Kaukázus jelenleg etnikai szempontból az egyik legtarkább terület a Földön, ráadásul a *válságokra leginkább hajlamos* zóna. Ez nemcsak a sokféle gazdasági és szociális problémával áll összefüggésben, hanem Oroszország nemzetiségi politikájának következményeivel is.

Ebből ered az Azerbajdzsán és Örményország között évtizedek óta tartó területi konfliktus is, a Szovjetunió összeomlását követően az etnikai konfliktusok terjedésében Oroszországnak is tevőleges szerepe volt. Moszkva segítette a szakadár mozgalmakat Hegyi-Karabahban, Abbáziában és Dél-Oszétiában.

Az átlagos magyar újságolvasó 2004. február 19-én szembesült talán először az azeri-örmény konfliktus kézzelfogható következményével, amikor is a média beszámolt arról, hogy a budapesti Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem kollégiumában egy azeri vendéghallgató nemzetféltésből baltával gyakorlatilag lefejezte örmény hallgatótársát. Mindketten valamiféle nyelvi NATO-előkészítő résztvevői voltak.

A tájékozatlanság legfőbb bizonyítéka az a tény is, hogy a Magyar Honvédség, a Honvédelmi Minisztérium és a ZMNE illetékesei között egyetlen olyan sem akadt, aki olvasott volna az örmény–azeri háborúról, a lezárt határról, s arról a gyakorlatilag már fokozhatatlan, egymás iránt érzett gyűlöletről, ami a két népet (és főleg a két, csurig indoktrinált hadsereg tagjait) összeköti. Ezért a két hallgató (mindketten katonatisztek voltak) naponta kerülgette és cukkolta egymást (egy tancsoportba osztották be ugyanis őket), mígnem Ramilnak egyszer csak elszakadt a cernája és kinyírta Gurgent, az egyik örmény csoporttársát...

Ramil Safarov kiadása és elnöki kegyelme pillanatok alatt kiélezte az egyébként is feszült örmény–azeri viszonyt. A magyar kormányzatnak sikerült egy olyan térség ügyeibe avatkoznia, amely máig megoldatlan konfliktusoktól izzik.

(Kik voltak az örmények?) Az indoeurópai nyelvet beszélő örmény nép eredete – a fennmaradt források hiányában – a történelem homályába vész. Szakmai körökben az örmény nép eredetéről számos elmélet, hipotézis forog közszájon. A legelfogadottabb nézet szerint az örmények elei a Kr. e. 12–7. században jelentek meg a mai Örményfennsík területén. Vándorlásuk gyaníthatóan egybeesik az ókori görög történelem sötét korszakával. Az örmény őstörténet kutatói számára is komoly dilemmát jelent, hogy az örmények békés, transzhumáló pásztorkodást folytató vándorlásaikkal foglalták el, vagy pedig erőszakos hódítással szerezték meg a mai örmény területeket. Vita tárgya továbbá, hogy etnikailag homogén népeiségről van-e szó, vagy több népet magába foglaló törzsszövetségről.

A régészek kétségbevonhatatlan bizonyítékokat találtak arra, hogy Örményország és az Örmény-felföld az emberi civilizáció kezdetei óta lakott. 8000 évvel ezelőtől Kr. e. 1000-ig nyílhegyeket, baltákat és késeket készítettek itt rézből, bronzból majd vasból és kereskedtek vele a környező vidékekkel, ahol ezek a fémek sokkal nehezebben voltak hozzáférhetők. Talán Örményország a sumer feljegyzésekben említett Aratta (Ararát, lásd Enmerkar és Aratta ura), bár ezt kevesen támogatják, inkább Dél-Irán, vagy Elám bizonyos térségeit valószínűsítik.

A bronzkorban hettiták és hurrik portyáztak erre, a történelmi Örményország délnyugati részén. Hajasa-Azzi (Kr. e. 1500–1200) nem nyúlt el a mai Örményországig, bár az örmény etnogenezisben nagy szerepe volt. A Kr. e. 12. századtól a hajok alkották a

népesség többségét, akik a moszkhoszok (*mušhik*) vándorlása után, velük keveredve a kartvéli népeket hozták létre. A Kr. e. 9. századtól Urartu erősítette meg átmenetileg hatalmát az Örmény-felföldön. Minden előbb említett nép és törzs részt vett az örmény nép etnogenézisében, a hajok révén erős a rokonság a grúzokkal. A modern Örményország fővárosát, Jerevánt Kr. e. 782-ben alapította I. Argisti urartui király. Erebuni vagy Eribuni néven.

Az Ararát arról nevezetes, hogy a Biblia szerint az özönvíz után ott feneklett meg Noé bárkája. Ez a csodálatos hegyvidék egy több ezer éves nép vérvivataros történetének a tanúja. Az Ararát az örmények nemzeti jelképe. Örményország, az egzotikus Arménia története nem más, mint szakadatlan harcok sora a létért, a fennmaradásért. S miközben a szerencsétlen sorsú országon a mindenkori szomszédok, a térség nagyhatalmai osztozkodtak, népe lassan fogyott, szétszóródott a világban.

A legenda szerint Hajk, az örmények ősapja, Noé dédunokája volt, aki fiával, Armennel és nemzetségével Babilóniából északra menekülve az Ararát hegy lábánál telepedett le. Choreni Mózes, a neves krónikás az 5. században írt így örmény nép származásáról Arménia története című munkájában. Valójában az örmény fennsík egyike volt azoknak a területeknek, ahol kifejlődött az emberi civilizáció. Az örmények ősei minden bizonnyal az Urartu Birodalom északi részén elterülő Hajasza lakói voltak. Talán ezért is nevezik országukat mindmáig Hajasztánnak. Létezésükről a Kr. e. II. évezredből származó hettita feliratok adnak először hírt.

A jelenleg elfogadott kutatások szerint az örmény népesség több indoeurópai és kaukázusi nép keveredéséből született. Ezek közül a komponensek közül fontos szerep jutott osztályrészül az indoeurópai nyelvközösség úgynevezett balkáni ágának. Így gyakorta hozzák genetikai összefüggésbe az örményeket az ókori hellénekkel, trákokkal, dákokkal és a frígekkel. Sőt egyáltalán nem zárható ki, hogy az örmény nép etnogenézisében nagy szerepet játszott a balkáni nyelvcsoporthoz a Kis-Ázsiába vándorolt ága. A másik fontos komponens lehetett az örmények etnogenézisében a szintén indoeurópai hettita elem. Feltételezhető, hogy az örmények elődei a hettita utódállamok népességével is keveredtek. Harmadik fontos elem az árja vagy az iráni népek közössége volt. Jóllehet az örmény kutatók erősen kételkednek az iráni elemeknek az örmény nyelv keletkezésében való részvételében, de nem is zárják ki. Mindenesetre az iráni elem megjelenésével az örmények körében egy több mint háromezer éves együttélés vette kezdetét, amely jócskán rányomta bélyegét az örmény történelem és kultúra fejlődésére.

A Kr. e. 9. századból ránk maradt asszír feliratok Urartu néven megemlítenek egy mesés és rejtélyes királyságot az Örményfelföldön. Alapítójaként az örmény történelmi hagyomány Aramot, a legendás nemzeti hőst tiszteli. A helyi törzsek szövetségére épülő Urartu fénykora a Kr. e. 810 és 733 közötti időszakra tehető, ezután hanyatlásnak indult, majd 625 és 584 között teljesen elenyészett. Történészek szerint a perzsák által a Kr. e. 6. században először „armennek” nevezett örmények a frígekkel együtt Kr. e. 700 körül nyugatról érkeztek erre a területre – valószínűleg a Balkánról –, s a trák-fríg törzsek egyik ágát alkották. Királyaik és fejedelmeik alatt évszázadokon át önálló államban éltek. Nagy Tigrán uralmuk idején (Kr. e. 95 és 55 között) területe a Kaszpi-tóól Egyiptom határáig, a Kaukázustól a perzsi Hamadán városáig terjedt. Világosító Szent Gergely hittérítő munkálkodása nyomán Örményországban Kr. u. 301-ben – még a rómaiak előtt elsőként – államvallássá tették a kereszténységet. 400 körül megalkották az örmény ábécét.

IV. Tiridatész (298–324) volt az a király, aki krisztianizálta népét, áttérése 10 évvel megelőzte a római birodalomban Galerius türelmi rendeletét és 36 évvel Nagy Konstantin megkeresztelkedését.

Az örmény állam kialakulásának folyamata a Kr. e. 6. századra fejeződött be. Az első ismert örmény állam élén a Jervanida-dinasztia állt. Fővárosa a korábbi urartui főváros, Van volt. Arménia azonban a perzsa birodalom szomszédságában nem volt biztonságban, hamarosan függő helyzetbe került. Maga az Arménia elnevezés is először a hódító perzsa király, Dareiosz ékirásos sziklafeliratán fordul elő a legyőzött és behódoltatott országok sorában. A perzsákkal küzdő örmény királyok harcát ősi történeti mondák örökítik meg. A szoros történeti kapcsolat Nagy Sándor hódításai után meglazul. A Kr. e. 189-ben új dinasztiát alapító Artasesz megkezdi az örmények lakta területek egyesítését. Művét unokája, Nagy Tigran nemcsak befejezi, hanem Arméniát nagyhatalommá teszi. A Földközi-, a Fekete- és a Kaszpi-tenger között elterülő birodalmának új fővárost építtetett, az Észak-Mezopotámiában lévő Tigranakertet.

Ám Nagy-Arménia földrajzi helyzete nem kedvező, mégiscsak ütközőállam a római és a parthus birodalom között. Stratégiai jelentősége miatt nem történhetett más, mint hogy élén egymást követték a királyok, a rómaiak kegyeltjei a parthusok pártfogoltjaival váltakoztak. Arménia, a két nagy szomszéd által oly hosszú időn át marcangolt ország Traianus hódítása után rövid időre római provinciává is válik.

Később is a parthus birodalom örökébe lépő szaszanida (iráni) állam Rómával vívott háborúnak tűzfészekként szerepel Arménia. De míg a korábbi századokban az örmények kultúráján mély nyomokat hagyott a perzsa-iráni civilizáció, addig a 4. századtól egyre erősödő vonzalom fűzte őket a Kelet-római Birodalomhoz, Bizánchoz. Ennek fő oka, ahogy említettük, az volt, hogy Arméniában 301-ben, III. Tirdat király uralkodása idején – elsőként a világon – államvallás lett a kereszténység. A lakosság ismét Irán- és Róma-pártiakra szakadt, ami az ország kettéosztásához vezetett. Nagyobbik, keleti része 387-ben Iránhoz került, míg nyugati fele Bizánc birtoka lett.

Ám az örmények nem asszimilálódtak egyik birodalomban sem. Mintha az évszázadok harcai megedzették volna őket, s a kelet–nyugat közötti kereskedelem lebonyolításában egyre nagyobb szerepet vállalva különös képességekre tettek szert a különböző kultúrák átvételére és terjesztésére. A függetlenség és a nemzeti kultúra védelmében rendkívül nagy szerepe volt a Meszrop Mastoc tudós szerzetes által 396-ban megalkotott örmény ábécének. Az azóta is szinte változatlan, 36 betűs ábécé az addig használt görög és arameus írást váltotta fel. Az örmény írás kialakítását anyanyelvi iskolák alapítása és a tudományok felvirágzása követte. Az 5. században élt krónikásukat, Choreni Mózeszt a Közel-Kelet Hérodotoszának tekintették. A 7. században élt Arménia egyik legnagyobb természettudósa, Ananiasz Sirakad, aki tudományos magyarázatát adta a nap- és holdfogyatkozásoknak.

A perzsák ugyan helytartót ültettek az ország élére, de belső életébe nem kívántak beleszólni. Az örmény főnemeseik, a nachararok privilégiumaikat megtarthatták. Ellenben a nagykirály vazallusaiként kötelesek voltak a perzsák oldalán hadba vonulni. Amikor az 5. század közepén az addig türelmes perzsa politikát egy iranizálási kísérlet váltotta fel és a kereszténység helyett a mazdaizmus vallását kívánták bevezetni, elementáris erejű felkelés tört ki. A Mamikonian család által vezetett mozgalom a hunok által is gyengített Iránt végül meghátrálásra készítette.

(Örményország a középkorban) Bár 591-ben Bizánc és Irán másodszor is felosztja Örményország területét, a perzsák örökébe hamarosan arabok lépnek. Az iszlám terjeszkedésével gyökeresen megváltozott a Közel-Kelet politikai helyzete. Az arabok könnyű szerrel legyőzték a bizánci háborúkban teljesen kimerült perzsákat, majd 636-ban Kadsziánál vereséget mértek a Hérakleitosz császár által vezetett bizánci seregekre is. 640 körül az

arabok betörték Örményországba: Dvinben az addigi perzsa helytartót – aki voltaképpen született örmény nemes volt –, a *marzpant* az arab emír váltotta fel. Így született meg Arminiya tartomány, amely a korábbi Szászánida Örményország (Perszarmenia) területét foglalta magában. Az arab adminisztráció kiépülése után azonnal megindult az egész lakosság iszlám hitre való áttérítése. Amíg perzsa földön szinte az egész lakosságot sikerült megtéríteni, addig Örményországban a lakosság a fokozódó nyomás ellenére javarészt megtartotta keresztény hitét. Az arab kultúrával szembeni ellenállás abban is megmutatkozott, hogy az örmények – ellentétben a perzsákkal – kevés arab jövevényszót vettek át nyelvükbe. Az arab hódoltság nem hozott békét az örmények számára: a nomád kazárok időnként betörték az ország területére és végigpusztították a vidéket, akárcsak az arab seregek ellenhadjáratai. Arménia nagyobbik része 652-ben az arab érdekszférába kerül. A valamikor virágzó ország teljesen lepusztul, az előkelők egy része Bizáncban keres menedéket. Az örmények első tömeges kivándorlásának komoly következményei lesznek. Nemcsak a nép vesztette el ezzel természetes vezetőit, de muszlim bevándorlók letelepedésével kisebb arab emirátusok jöttek létre, melyek a későbbi egyesítést nehezítik meg. Mégis Örményországnak egészen egyedülálló politikai berendezkedése volt a Bagdadi kalifátusban. Laza függése tette lehetővé, hogy területén egy sor keresztény fejedelemség maradjon fenn. Az, hogy Arménia egyformán fontos volt Bizánc és a kalifátus számára, most növelte az örmények mozgásterét. A Szaszuni Dávid által híres népi eposzukban is megörökített arabok elleni szent háborút még leverik ugyan, de végül elismerik Arménia függetlenségét, ők maguk ajánlják fel Asot Bagratuninak a koronát, így három évszázad után újból önálló örmény királyság alakulhat.

A Bagratida-dinasztia uralkodói virágzó hűbéri államot hoztak létre, újból fellendült az ipar, a kereskedelem, a városi élet. Új főváros épült, az ezeregy templom városának nevezett Ani. A 9. századra a korabeli világ egyik legszebb és – százezer lakosával – egyik legnagyobb városa ma már a szovjet–török határ mentén fekvő romhalmoz.

A középkori örmény állam virágkora még két évszázadot sem fogott át. A 11. század elején belső széttagolódás készíti elő a külső behatolást. Bizánc beavatkozása az örmény hadsereg felosztását vonja maga után. A népek országútján pedig a szeldzsuk–törökök érkeztek éppen: 1048-ban megkezdik Örményország előzónlését, 1064-ben már a főváros, Ani is elesik. Végül 1071-ben – a bizánci hadsereg katasztrofális vereségével és magának a császárnak a fogságba esésével végződő manikerti csata után – egész Arménia területe a szeldzsukok kezére kerül.

1045-ben a Bizánci Birodalom meghódította a Bagratida Örményországot. Más örmény államok is bizánci ellenőrzés alá kerültek. A bizánci uralom rövid életű volt, 1071-ben a manzikerti csatában a szeldzsuk törökök megverték Bizáncot és meghódították Örményországot, létrehozták a Szeldzsuk Birodalmat. Hozzá tartozóinak meggyilkolása után a halál vagy szolgaság elől menekült II. Gagik, Ani királya, akit az örmények Roupennnek neveznek. Alattvalói egy részével behúzódott a Taurus hegységbe, azután pedig Kilikiába, Tarsusba ment. Az ottani bizánci kormányzó elismerte őt Kis-Örményország (Kilikia) királyának, amit ez az aktus hozott létre.

A korai 1100-as években egy, a Zakarid nemesi családból származó örmény herceg félfüggetlen örmény fejedelemséget hozott létre Észak- és Kelet-Örményországban, ez a zakarida Örményország. Az Orbelian arisztokrata család a zakaridák mellett osztozott a hatalomban az ország sok részén.

Hamarosan a szeldzsuk birodalom is megindult az összeomlás felé, de hatása minden eddigi hódításánál pusztítóbb volt. Az örmények tömegei menekültek el és szóródtak szét Kis-Ázsiában és Európában, megteremtve ezzel a többé meg nem szűnő diaszpórát.

Kis-Ázsiában, a Földközi-tenger menti Kilikiában örmény királyság is alakult. Ez az ún. Kis-Örményország 1375-ig megőrizte függetlenségét.

Az örmény területeket 1220–36 között mongol invázió érte. Az ország a nagykán vazallus állama lett, bár függetlenségét bizonyos mértékig megőrizhette, vallását megtarthatta, a mongol és az örmény nemesség szívélyes kapcsolatot tartott. Sőt, a mongol birodalom részévé vált Örményország nagyobb szerephez jutott a nemzetközi kereskedelem lebonyolításában, s ez a gazdaságra kedvező hatást gyakorolt. Mégis, a túlságosan súlyos adók, a különböző nomád törzsek garázdalkodásai megroppantják Örményországot, amelyre a végső csapást az utolsó nagy ázsiai hódító, Timur (Tamerlán) méri. A gondokat tetézte, hogy a nomád életmódot folytató hódítók a letelepült örményekhez való hozzáállása tönkretette az ország gazdaságát. A földművesekre legalább tízféle adónemet vetettek ki, amelyet könyörtelenül behajtottak. A lakosság azonban hiába vetett gabonát, az állattartó mongolok jószágai szabályosan lelegették vagy letaposták a termést. A katonák kivágták a gyümölcsfákat, s tüzelőnek használták, amely a korabeli örmény jog szerint főbenjáró bűnnek számított.

A mongolok hódoltsága folytán az örmény lakosság jelentős része észak felé, a Krím félszigetre menekült, s alapított kolóniákat, míg másik részük Kilikiába költözött. A mongol urak csak hatalmuk vége felé látták be adópolitikájuk hibáját, s később mérsékeltek a terheket. Ráadásul az Aranyhorda és az Ilkhanida kánok között kitört háborúk felgyorsították Örményország elnéptelenedését, s helyükre nomád muszlim népességet telepítettek.

Az Ilkhanida kánság kapcsolatba került a kilikia Örményországgal is, akik behódoltak a mongoloknak. Ezért ugyan a kilikia örmények megkapták a jogot, hogy szabadon kereskedjenek a birodalomban, de részt kellett venniük a hadjáratokban az Aranyhorda és a mamelukok ellen.

(A türkmén fejedelmek és Timur kora: 15. század) Az utolsó Ilkhanida kán, *Abu Szajd* halála után (1335) a perzsiai mongol urak birodalma felbomlott, s a birodalom egymással hadakozó emírek, tartományurak területévé vált. Örményország területén a korábbi Ilkhanida-alattvalók közül két nomád muszlim (türkmén) törzscsoportosulás emelkedett ki, a Fehér Ürü (*Ak-kojunlu*), és a „Fekete Ürü” (*Kara-kojunlu*), amely egymással viaskodott a kis-ázsiai területek feletti uralomért. Diyarbekirben (örményül Tigranakertben) székelő „Fehér Ürüt” vezető Uzun Hasszán szultán idején (1453–1478) az oszmán-törökök már megvetették lábukat, nemcsak Kis-Ázsiában, hanem a Balkán-félszigeten is. Majd 1453-ben elesett Bizánc székvárosa, Konstantinápoly is. Így magában a „Fehér Ürü” vezetőjében az európai uralkodók az oszmántörökök elleni szövetségest látták, s így nem véletlen, hogy nyugatról megindult az állandó követjárás Diyarbekirbe. Ennek okán Uzun Hasszánnal Mátyás király (uralkodott: 1458–1490) is felvette a kapcsolatot, hogy rávegye a törzsszövetség vezetőjét egy oszmán-törökök elleni hadjáratra. A szultán nomád lovas harcmodora azonban semmit sem ért a modern tűzfegyverekkel rendelkező oszmán haderő ellen; hadjárata megsemmisítő katonai vereséggel végződött 1478-ban.

Örményországban az egymással hadakozó helyi türkmén emíreknél sokkalta nagyobb pusztítást végzett a két mongol utódlam, az Aranyhorda és Csagatáj-ulusz nagyhatalmi vetélkedése. Tokhtamis kán 1385-ben érvényesíteni akarta az Aranyhorda igényét az egész Kaukázusban, mivel a nagy mongol hódítások idején Batu kán fennhatósága, tehát az Aranyhorda, alá tartozott. Seregével betört a Kaukázusontúli területekre, s egészen Tabrizig pusztította a vidéket. Ugyanakkor ezt nem nézte jó szemmel a Csagatáj-ulusz sem. Timur Lenk (Sánta Timur) hatalmas hadsereggel vonult fel az Aranyhorda csapatai ellen. Tokhtamis kán sietve visszavonult. Timur Lenk pedig 1386-ban kezdődő hadmű-

veleteiben több alkalommal végigpusztította Örményországot, mint Aranyhordához tartozó területet: a hadjáratoknak áldozatul estek Taron, Nakhidzseván, Van, Vaszpurikan, továbbá ekkor pusztult el véglegesen Ani, a korábbi főváros is. A sorozatos katonai akcióknak Timur Lenk 1405-ben bekövetkezett hirtelen halála vetett véget. A sorozatosan ismétlődő hadjáratok még inkább átrajzolták a korabeli Örményország etnikai térképét. A megmaradt örmény lakosság a kelet-európai (elsősorban a krími, a lengyelországi és moldvai) kolóniákban telepedett le, illetve másik részük az Égei-tenger partján, illetve a Balkán-félszigeten talált új hazát. Az elvándorolt lakosság helyére muszlim vallású elemeket telepítettek, amely tendencia már a 13. század végétől kezdve csak erősödött Örményországban. Mindezek ellenére az örmény kultúra nem indult hanyatlásnak, mivel a fő hadi útvonalaktól távol eső területeken, a keleti tartományokban (mint például Karabagban), a kolostorokban tovább folyt az élet. A türkmén korszakban működött Kelet-Örményországban a híres akadémia Tathevban (1331–1415), amely rövid fennállása idején jelentős tudós generációt tudott kinevelni, ápolva a már csak egyházi körökben virágzó örmény kultúrát.

(Szafavidák) Amikor Timur Lenk 1405-ben meghalt, a térségben újra átrendeződtek a hatalmi viszonyok. 1410-től létrejött a hatalmas Garagojunlu állam, amely kiterjedt a mai Kelet-Törökország, Észak-Irak és Észak-Írán továbbá a Dél-Kaukázusi országok: Örményország, Grúzia és Azerbajdzsán vidékére is. Tőlük vette át a hatalmat az Akgojunlu dinasztia, akik 1501-ig tudták megőrizni uralmukat a hatalmas térségben.

Tőlük Iszmail Hataji-sah (1502–1524) hódította el a területeket, aki megalapította a Szafavida-dinasztiát, amely olyan erős volt, hogy túlszárnyalta hódításaival még az oszmánokat is, hiszen birodalmuk határa a Szír-darjától az Eufráteszig ért. Az új dinasztia egyesítette az azerbajdzsánokat és Tebriz ismét fővárosi rangot kapott. Az új birodalommal az oszmánellenes nyugat-európai hatalmak felvették a kapcsolatot, az volt a céljuk, hogy kétfrontos háborúba kényszerítik a törököket és azzal lelassíthatták volna azok európai terjeszkedését. Az európai hatalmaknak másik, nem titkolt célja az volt, hogy megszerezzék a gazdag kereskedelmi útvonalak ellenőrzési jogát és gyarmatosítsák a vidéket. Talán ezen hódítói szándéknak volt köszönhető, hogy nem alakult ki szoros együttműködés a Szafavidákkal. Amikor az Atlanti-óceánnál kialakították a tengeri kereskedelmi utakat és azon keresztül eljutottak a Távol-Keletre, akkor a nyugati hatalmak már nem tartották fontosnak a Kaukázus-menti államokkal a szövetséget.

Talán már nem is lehet meglepetés, hogy vallási okok is hozzájárultak ahhoz, hogy a két régi ellenség, két ismét terjeszkedő nagyhatalom között örülődik Örményország. Előbb 1555-ben, majd újabb háború után 1639-ben osztották fel területét, immár végérvényesen. Örményország keleti részei perzsa fennhatóság alá, sokkal nagyobb középső és nyugati területei török uralom alá kerültek. Az örményeknek – különösen az oszmán birodalomban – mostoha sors jutott osztályrészül, hitetlen gyaurokként életük és munkájuk sohasem lehetett biztonságban. Örményország földje pusztult, kultúrája elsősorban külföldön, a diaszpórában fejlődött. Az első örmény nyelvű nyomdát Velencében alapították 1512-ben, az első örmény nyelvű térképet Amszterdamban nyomták 1694-ben, míg az első örmény újság az indiai Madraszban jelent meg 1794-ben.

(Az orosz–iráni háborúk szerepe a kaukázusi országok (Grúzia, Örményország, és Azerbajdzsán) felosztásában) A következőkben a háború okait nézzük meg. A Szafavida dinasztia (1502–1524) bukása és ezt követően Iránban uralkodó anarchia, társadalmi és gazdasági káosz, valamint hatalmi törekvések lehetőséget nyújtottak az angoloknak arra,

hogy támaszpontokat szerezzenek az ország területén. Ez egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy erősítse Angliát abban a cári Oroszország ellen folyó pozícióharcban, amely két évszázadon keresztül Irán történelmének és sorsának meghatározó tényezőjévé vált. Ekkor tehát – nagyjából a 18. század közepére – megalapozódik az angolok kiváltságos helyzete Iránban. Az adott időszakban ennek még igen komoly korlátai vannak, Irán egészének gazdasági és politikai életére.

Az angolok és oroszok helyzetét megkönnyítette az akkori iráni állam legfejlettebb – és egyben nemzetiségi – területeinek, az ún. kaukázusontúli grúz, örmény és azerbajdzsán vidékeknek a forrongó helyzete.

Ami a kaukázusontúli, gazdaságilag és kulturálisan legfejlettebb területeket illeti: a grúzok, örmények és azerbajdzsánok a felkelések egész sorát szervezték afsar törzsből származó Nadir és szövetségeseinek uralma ellen. Így ezeknek a területeknek feudális vezető rétege a cári hatalom kibontakozó déli irányú orientációjának természetes szövetségésévé vált.

Az 1800-as évek elejétől kezdve Irán egy hármasság gyarmatosító konfliktus tárgya. Ennek aktív résztvevői: Anglia, Franciaország és a cári Oroszország. Történelmi távlatban azonban Franciaország szerepe csak ideiglenes és másodrendű volt. Az alapvető konfliktus Anglia és a cárok Oroszországának hatalmi törekvései között bontakozott ki.

Napóleon stratégiai álmai között szerepelt India meghódításának terve, és Iránt az ehhez szükséges felvonulási területnek tekintette. Ez természetesen az angolok ellenállásába ütközött, és a két hatalom ügynökei bonyolult intrikákkal terhes pozícióharcot vívtak a Szafavidákat követően hatalomra jutott Kadzsar-dinasztia kegyeiért.

A Kadzsarok magatartását az angol–francia pozícióharc első szakaszában az határozta meg, hogy a cári Oroszország kiterjesztette befolyását Grúziára, amely más kaukázusontúli területekkel együtt már emberöltők óta igyekezett szabadulni az iráni hatalomtól. A Kadzsar-császárok Grúzia visszahódítására törekedtek, s a franciák voltak az elsők, akik felismerték, hogy ez alapja lehet egy francia–iráni szövetségnek.

Mindez azonban csak epizód volt. Nem utolsósorban azért, mert a cári Oroszországnak stratégiai – ha úgy tetszik: geopolitikai – helyzete annyira előnyös volt Iránnal szemben, hogy azt a francia szövetség nem ellensúlyozhatta.

Napóleon és a cár között 1807-ben kötött meg a tilsi béke, amelyet többek között az a szándék is diktált, hogy egyengessék az utat az India ellen irányuló közös francia–orosz terv felújítása előtt. Az, hogy a tilsi béke és a részben oroszellenes francia–iráni paktum ugyanabban az esztendőben született, jelzi a napóleoni politika határozatlanságát ebben a kérdésben.

Végso soron tehát a francia szövetség nem szilárdíthatta meg a Kadzsar sah pozícióit a cárral szemben. Az iráni seregek tovább kísérleteztek Grúzia visszaszerzésével, de sorozatos vereségek után 1813-ban a gulisztáni (1804–1813) békével kénytelen-kelletlen belenyugodtak Grúzia elvesztésébe. Emellett átengedték a cári Oroszországnak Azerbajdzsán északi részét és a cárok monopoljogot kaptak hadiflotta fenntartására a Kaszpi-tengeren.

Ily módon az adott időpontban az erőviszonyok realitása viszonylag gyorsan kikapcsolta a játszámából Franciaországot, a sah veresége pedig meglehetősen fájdalmas csapás volt a távolabbi angol stratégiai tervekre. Anglia ugyanis az indiai út biztosításának ürügyén már ekkor – jóval az olaj felbukkanása előtt – Irán felhasználásával igyekezett befolyása alá vonni a Kaszpi-tenger medencéjét.

London ezért az 1813-ban megkötött orosz–iráni békeszerződésre egy új angol–iráni szerződéssel reagált. A megállapodás lehetőséget nyújtott az angoloknak arra, hogy rend-

szeres fegyverszállítványokat és kiképző tiszteket küldjenek Iránba, arzenált létesítsenek az ország északi részén levő Tabriz városában, s egyben kötelezte az iráni uralkodót, hogy tekintse semmisnek minden olyan szerződést, amelyet „Anglia ellenségeivel” kötött.

Irán modern történelmében 1813–1814 meghatározó jelentőségű két esztendő. Ekkor bontakozik ki a cári Oroszország és Anglia pozícióharca, amely pozícióharc nélkül tartott az első világháború végéig és a cári rezsim pusztulásáig. Más körülmények között, gyökeresen más érdekből – és ennek megfelelően teljesen más értékelést követelve – a Szovjetunió és Anglia között egészen 1946–1947-ig folytatódtak az Iránnal kapcsolatos érdek-összeütközéseik.

Ennek a konfrontációnak az első erőpróbája – mindenekelőtt a felhasznált iráni erő gyengesége és a cári Oroszország kedvező stratégiai pozíciói következtében – az angolok kudarcával végződött. Az Iránba küldött brit tanácsadók tíz évvel a szerződés megkötése után úgy vélték, hogy az általuk megszervezett iráni csapatok már a siker reményében vehetik fel a harcot, megszerezhetik Grúziát és megnyithatják az angol érdekeltségek számára a Kaszpi-tenger medencéjét. Ezt úgy „fordították le” az iráni politika nyelvére, hogy a síita főpapság 1826 elején „szent háborút” hirdetett Oroszország ellen. A széthullófélben levő ország hadserege azonban még angol segítséggel sem volt képes átgondolt hadműveletekre, támadása néhány hónap alatt összeomlott, majd az elmentáadásba lendülő cári seregek dél felé nyomulva még Tabriz városát is elfoglalták.

A Turkmancsaj városában megkötött békeegyezmény (1826–1828) Oroszországhoz csatolta Örményországot és megerősítette a cári befolyást Iránban. (Az angol ügynökök közvetlen válasza az volt, hogy a főpapság tudtával és támogatásával fanatizált oroszellenes síita szervezeteket hoztak létre. Az egyik csoport emberei megrohanták az orosz követséget és felkoncolták a nagykövetet – aki éppen nem a cári politika megtestesítője volt: Gribojedov, az orosz irodalom és a dekabrista mozgalom egyik kiválósága. Feltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy Pétervár semmiféle megtorló intézkedést nem alkalmazott.)

Bebizonyosodott tehát, hogy a cári Oroszország a földrajzi realitások miatt és a kaukázusi népek mozgalmainak függetlenségi törekvései nyomán létrejött helyzetben rendelkezik bizonyos erőpozíciókkal. Ugyanakkor ennek határt szabott a cári Oroszország viszonylagos politikai és gazdasági elmaradottsága a korszak kiemelkedő hegemon hatalmával, Angliával szemben.

Így a 19. század elején új hódító jelenik meg a láthatáron, amely az örményekben a felszabadulás reményét kelti. Az orosz–perzsa háború során, 1827. október elsején orosz csapatok örmény önkéntesekkel együtt foglalják el az eriváni erődöt. Kelet-Örményország a hanyatló Perzsiától a növekvő orosz birodalomhoz került. Paskievics orosz tábornok még a Török-Örményországban fekvő Erzerum városát is elfoglalja, de az oroszoknak a további térnyerésre még ötven évet várnuk kell. Az 1877–78-as orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i békével újabb örmény területek kerülnek a cári Oroszország birtokába. Azonban 1878-ban az orosz térnyerést akadályozni akaró európai hatalmak jelentős örmény területeket hagynak török kézen. A dokumentum záradékának 61. pontja kimondja, hogy az Oszmán Birodalom megmaradt örmény területein reformokat kell bevezetni és azok végrehajtásáról az európai hatalmakat folyamatosan tájékoztatni kell. A reformok azonban elmaradtak, s az egykori önálló Arménia területén a szultán ezután az orosz cárral osztozkodott.

(Az örmények helyzete az Oszmán Birodalomban) Az Oszmán Birodalom és az örmények kapcsolatát általában csak az 1915. évi tragédia fényében szokás megítélni. Erről a maga helyén feltétlenül beszélni is fogunk, azonban az örmények és a birodalom

kapcsolatát nem csak ez jellemezte. Eleve külön kell választanunk az isztambuli és az anatóliai örménység sorsát. Az anatóliai örménység a törökökkel, mint hódítókkal találkozott, s kénytelen volt elviselni a meghódított életének minden nehézségét. Ezzel szemben az isztambuli örménység a török szultánok telepítési politikájának nyomán került az Aranyszarv-öböl partjára, s itt különféle kiváltságokat kapott. Nem véletlenül. A szultánok tudatos politikája volt, hogy a birodalom nemzetiségeit szívesen versenyeztette egymással. A birodalomban a görög egyházi és kereskedelmi elit pozíciói erősek maradtak Konstantinápoly török kézre kerülése (1453) után is, sőt a balkáni ortodoxoknak a görög pátriárka joghatósága alá rendelésével helyzetük alkalmasint még erősödött is. Sakkban tartásukra kapóra jöttek a Hispániából kiűzött zsidók és a görögök régi vetélytársainak számító örmények. Ők természetesen nemcsak a görögök, de egymás versenytársaivá is lettek.

A vallási alapokon nyugvó oszmán jogrendszerben az örményekre (mint dhimmikre, a görögökkel, zsidókkal és más etnikai és vallási kisebbségekkel együtt) más törvények vonatkoztak, mint a muszlimokra. Külön bírói testületük volt, bár az olyan ügyek, amelyekben egy muszlim is érintett volt, a saria, az iszlám jog illetékességébe tartoztak. Az örmények fel voltak mentve a katonai szolgálat alól és ehelyett egyfajta mentességi adót, a dzsizját voltak kötelesek fizetni, az iszlám bíróság előtt tett tanúvallomásuk nem volt elfogadható egy muszlim vallomásaival szemben; nem viselhettek fegyvert és keményen megadóztatták őket, bár ők alkották az Oszmán Birodalomban az egyik legnagyobb kisebbséget.

A 19. században új szelek kezdtek fújni az addigra Európa beteg emberévé váló Oszmán Birodalom egén. Korábbi sikertelen kísérletek után II. Mahmud (1808–1839) letörte a birodalomban létrejött feudális kiskirályságokat és leverte az ütőképes haderőből már rég tehetetlen és élődsi renddé vált janicsárságot. Görögország függetlenné válásával (1821–1829) a görögök elvesztették addigi kivételezett helyzetüket a birodalomban, 1828-ban orosz kézre került *Edzsimiacin*, a katolikusok széke is. A cárok így lehetőséget kaptak arra, hogy befolyásolhassák a birodalom örmény kisebbségét. A protestáns és katolikus örmények védelme pedig jó ürügyet biztosított Nagy-Britanniának és Franciaországnak is az örmény ügyekbe avatkozásra, Nagy-Britannia az örmény gregorián egyház híveit is pártfogásába vette. Természetesen ennek is megvolt a maga előzménye. Oroszország először Nagy Péter (1682–1725) uralma alatt ígért támogatást az oszmán uralom alatt élő örményeknek, azonban a szép ígéretek közül nem lett tett. 1768-ban Nagy Katalin cárnő keresett bennük szövetségest a törökök ellen, de amikor az örmények valóban kérték, hogy az Ararátnál állítsanak fel a számukra egy önálló országot, a cárnő ejtette a tervet. 1802-ben Napóleon utasította a konstantinápolyi francia konzult, hogy lépjen fel az örmény katolikusok védelmében.

Az „örmény kérdés” első kiéleződése 1875 és 1878 közé tehető. Ebben az időszakban ért el odáig a török reformok sora, hogy 1876-ban, az iszlám világban elsőként alkotmányt vezessenek be, s megteremtsék egy mégoly kezdetleges parlamentarizmus kereteit is. Ez az alkotmány és parlamentáris rendszer nem volt hosszú életű. II. Abdulhamid szultán (uralkodott: 1876–1909) az 1878. évi vereségre hivatkozva felfüggesztette, s csak 1908-ban állította helyre az ifjútörök forradalom. Az 1878. évi orosz–török háború előszelével érezni lehetett, hogy a birodalom nemzetiségei nem elégednek meg az odáig számukra juttatott jogokkal, hanem szeretnének elszakadni a birodalomtól. A lényegesen kezdetlegesebb viszonyok között élő falusi muszlimok pedig még az odáig megadott jogokat is féltékenyen fogadták. Különösen féltékenyen fogadták az 1860-ban megszervezett, s 1863-ban érvénybe léptetett örmény alkotmányt. Sok kutató ezt tartja az első lépésnek azon az úton, amely az odáig lojális, sőt a leginkább lojális kisebbségnek

tekintett örményeket a birodalomban leginkább gyűlölt kisebbséggé tette. A török közgazgatás, amelyet csak 1864-ben reformáltak meg először, elavult volt, s túlkapásaival gyakran súlyosbította az alárendeltek amúgy sem könnyű helyzetét.

Az 1878. évi orosz–török háborúban a Kelet-Anatóliába törő orosz csapatok már az örmény lakosság egyértelmű szimpátiájával találkoztak. 1878-ban az örmények képviselői bekapcsolódtak a San Stefanó-i és a berlini békekonferenciákba. Oroszország és Nagy-Britannia képviselőinek segítségével elérték, hogy a szultán ígéretet tett az örmény lakosság helyzetének további javítására. Ehelyett azonban fokozódó bizalmatlanság fogadta az örmény lakosságot, akiket az oszmán hivatalosság ezután illojálisnak, s Oroszország potenciális ötödik hadoszlopának tekintett. 1890-ben alakult meg orosz területen az örmények radikális nemzeti mozgalma, a Dasnak, s az 1895-ben szervezte meg első sejtjeit az Oszmán Birodalom területén. A feszültség először 1895–96-ban tört ki a kelet-anatóliai örmények nyílt felkelésében és az utána bekövetkezett véres megtorlásban. Az oszmán hatóságok és az örmények szembenállása mellett állandósult a keresztény örmény parasztok és a muzulmán kurd nomádok ellentéte is. A helyzeten az sem változtatott, hogy 1908-ban győzött az ifjútörök forradalom, és 1909-ben, egy sikertelen ellenforradalmi puccs után a pániszlamista, zsarnoki módszerekkel kormányzó II. Abdulhamid helyett a szelíd lelkű V. Mohamed resad (1909–1918) került a trónra. Az Enver, Talaat és Dzsemál pasák triumvirátusa vezette ifjútörök mozgalom nemcsak a szultánt kezelte bábként, de vad nacionalista álmaiban egy egész Közép-Ázsiáig érő turáni birodalom ábrándját kergette, miközben ellenségeinek tekintette a birodalom kisebbségeit, a muszlimokat éppúgy, mint a nem muszlimokat. Mindezek mellett is megjegyzendő, hogy az 1908. évi fordulat után összeülő oszmán parlamentben 14 megválasztott örmény képviselő is helyet kapott. 1909-ben azonban ismét véres összetűzések zajlottak az örmények és a törökök között Kilikiában (ma *Qukurova*).

Az első világháborúban, a kelet-anatóliai orosz csapatmozgások nyomán előbb a Dasnak fegyveresei lendültek akcióba, hogy elégtételt vegyenek az őket ért sérelmek miatt. Miután az orosz offenzíva megtört, s a törökök visszafoglalták a területet, a török hatóságokon volt a bosszúállás sora. Miközben a birodalom számos városában örményellenes pogromok dühöngtek, elrendelték a kelet-anatóliai örmény lakosság kitelepítését (az isztambuli, libanoni és szíriai örmény diaszpórát ez az intézkedés nem érintette), formálisan azért, hogy az orosz frontot biztosítsák. Valójában azonban azért, hogy örökre megtisztítsák Kelet- és Délkelet-Anatóliát az örményektől. A gyalogmenetben a szíriai sivatagba hajtott örmény lakosság nem bírta a megpróbáltatásokat, s csekély kivétellel elpusztult az úton.

(Az örmény népiértés) A török uralom alatti örményeknek bizonyos autonómiát adtak településeiken és viszonylagos békében éltek a birodalom többi népével, beleértve a törököket. Keresztényként egy szigorúan mohamedán társadalmi rendben az örmények súlyos diszkriminációnak voltak kitéve. Amikor több jogot kezdtek követelni a török államtól, II. Abdul-Hamid szultán válaszul tömegmészárlásokat szervezett az örmények ellen. 1894 és 1896 között különböző becslések szerint 80 000-300 000 ember pusztult el. Ezt nevezik – a szultán neve után – hamidi mészárlásnak, és ő a „véres szultán” csúfnevet kapta a világban.

Az Oszmán Birodalom összeomlásának a kezdete az ifjútörök forradalom volt 1908-ban, amely megdöntötte Hamid szultán trónját. Az örmények annak is örültek, hogy az Egység és Haladás Bizottsága másodosztályú státust biztosított nekik. Az örmény reformok részeként 1914-ben a velük kapcsolatos kérdések megoldására főfelügyelőt neveztek ki.

1908-ban az Oszmán Birodalom egy világi mozgalom, „az alkotmányos s parlamentáris hatalom” visszaállítását célul kitűző ifjútörökök irányítása alá került. A mozgalom hatalomra kerülését a birodalom vallási kisebbségei örömmel fogadták. 1909-ben, amikor a kialakuló ifjútörök kormány szétszakadt, II. Abdul-Hamid egy populista lépéssel elnyerte az iszlamisták támogatását, és rövid időre visszaszerezte a szultáni hatalmat. Az ezt követő adanai vérengzésben harmincezer örményt mészároltak le. Amikor két amerikai születésű misszionárius is meghalt a vérengzésben, az oszmán hatóságok azt állították, hogy az örmények ölték meg őket, amikor azok „*segítettek eloltani egy török özvegyasszony égő házát*”. Ezt később cáfolta egy örmény pap, aki tanúja volt a gyilkosságoknak, az ő elmondása szerint a misszionáriusokat „*a muszlimok*” ölték meg.

Az első világháború kitörésekor mintegy kétmillió örmény élt az Oszmán Birodalom területén. Az Örmény népirtás, amit a török hivatalos szervek máig nem ismernek el népirtásként, a szultán ellen harcoló ifjútörök mozgalom nevéhez fűződik. Bár az örmények sokszor segítettek a szultán elleni harcukat, 1915 tavaszán az ifjútörökök, fegyveres erők felügyeletével, a keresztény örmény férfiakat munkaszolgálatra hívták be, s ott szisztematikusan megölték őket. A török kormány 1915 és 1918 között lényegében irtóhadjáratot szervezett az örmény kisebbség ellen, amelyet deportálás, vagyonelkobzás, kínzás, tömegmészárlás és éhínség sújtott. A genocídium emléknapja az örmények számára április 24-e. 1915-ben ezen a napon az Ifjú Törökök vezette kormány 200 örmény vezetőt tartóztatott le Isztambulban, és ezzel elkezdődött az örmények elleni megtorlás. A régóta tervezett intézkedések az örmény férfinepesség elgyengítését és megsemmisítését célozták, és csupán az első fejezetét jelentették az örmény genocídiumnak, amely egy darabig titokban folyt. Az áprilisi tömeges letartóztatások a fővárosban viszont ráirányították a figyelmet a népirtásra, hiszen az intézkedések az örmény kisebbség legismertebb személyeit sújtották. A következő napokban még százak jutottak ugyanerre a sorsra. Az elfogottakat anatóliai börtönökbe vitték, és egyszerűen kivégezték. A török hadseregbe besorozott örmény katonákat már korábban lefegyverezték és munkaszolgálatra vezényelték. Az otthon maradtak esetében a férfiakat és a nőket különválasztva koncentrációs táborokba vagy a sivatagba hajtották, ahol éhen haltak, majd javaikat elkobozták. Előfordult várandós nők és gyermekek keresztre feszítése is.

Az előre eltervezett népirtás menete a következőkben foglalható össze:

1914 novemberében az Oszmán Birodalom belépett az első világháborúba a központi hatalmak oldalán: elsőnek Enver pasa hadügyminiszter Oroszország török népek lakta területeit akarta elfoglalni, elsősorban Baku városát, de az orosz csapatoktól megalázó vereséget szenvedett. Enver pasa a vereségért az örményeket okolta, hogy azok az oroszokat támogatták, így okozói lettek a vereségnek. Az örményellenes propaganda egyik kirívó esete lett, hogy 1915. április 24-én Isztambulban összegyűjtöttek közel 250 örmény értelmiségit és valamennyit kivégezték. Ezt tekinthetjük az örmény genocídium kezdetének. Ugyancsak ekkor rendelték el, hogy a török hadseregbe besorozott örményeket szereljék le, és munkás zászlóaljukba helyezték át. Ezeket az embereket az örményellenes drasztikus fellépés idején kivégezték. Még a kormány 1911-ben olyan félkatonai szervezetet állított fel, amely gyorsan mozgósítható rendszeti szervezetként állt a központi hatalom rendelkezésére. Ez lett az örményüldözést „végző” Különleges Szervezet, amelyet 1914-ben börtönből kiengedett bűnözőkkel „töltöttek fel”. Őket nevezte később Vehib pasa, a 3. török hadsereg parancsnoka „az emberi faj mészárosainak”.

1915 májusában Mehmed Talat pasa azt kérte a kormánytól, hogy telepítsék ki az örményeket Anatóliából a szíriai Deir ez-Zor város közelében levő sivatagba. Ezt a kormány és a parlament elfogadta, amit a rendelet megjelenése után azonnal meg is kezd-

tek. A hosszú gyalogos menetelésre semmiféle felszerelést és élelmet nem biztosítottak, a menetoszlopokat kísérő katonai alakulatok nemhogy nem védtek meg az örményeket a fosztogató helyi lakosságtól, hanem gyakran maguk is részt vettek a fosztogatásban és a nők megerőszakolásában. A kormány 25 nagyobb ideiglenes koncentrációs tábort szervezett, ahová a teljesen legyengült embereket helyezték el, néhány nap múlva valamennyi meghalt. De a túlélőket is megmérgezték, vízbe fojtották, majd elégették. Az örményellenes török törvény szerint az örmények minden vagyonát (földet, házat, bankbetétet, haszonállatokat, ingóságaitak stb.) elkobzásra és az örményeket kitelepítésre ítélték. A tömegmészárlások kiváltották a világ felháborodását. A központi hatalmak – Németország és a Monarchia – csak mérsékelt hangnemben nyilatkoztak az eseményekről, pedig azóta előkerült dokumentumokból kitűnik, hogy Berlin és Bécs tisztában volt a tömeggyilkosságokkal. A „szövetségi politika” befolyásolta Németország és a Monarchia lagymatag megnyilvánulásait, annak ellenére, hogy katonai tanácsadói sokszor tanúi voltak a mészárlásoknak. A nagyszámú szemtanú beszámolóját a nyugati szövetségesek napilapjai folyamatosan közölték, az oszmán hadsereggel szemben álló brit haderő felderítői révén részletes információkkal rendelkeztek. Az orosz hadsereg 1915 májusában koncentrált támadást indított az örmények lakta terület irányába, több örmény ellenállási központot felszabadított.

A nemzetközi felháborodás akkora volt, hogy VI. Mehmed szultán feloszlatta az ifjútörökök Egység és Haladás Bizottságát, 130 gyanúsított politikust állított bíróság elé, köztük a genocídiumot kitervelő Tala, Dzsemál és Enver pasákat, akik az eljárás elől külföldre menekültek. (Később az Örmények Forradalmi Szövetsége meggyilkoltatta őket.) A többi bíróság elé állított vádlottat súlyos börtönbüntetésre ítélték. A genocídium áldozatainak száma igen eltérő: a hivatalos török álláspont szerint közel 300 ezer, az örmények másfél és kétfélmillió közötti számot tartanak reálisnak, míg a brit külügyminisztérium kutatásai szerint közel hatszáz ezer örmény halt meg vagy mészárolták le őket a kitelepítés során csak 1915-ben.

Az örmények lemészárlása azóta is foglalkoztatja a török és az örmény közvéleményt, sőt a különböző világsszervezet (a Népszövetség, az Egyesült Nemzetek Szövetsége stb.) időről időre visszatérve az eseményekre igyekezett a népiirtás vádját érvényesíteni a tagállamok között. A török állam ma is tagadja a népiirtást, az örmények szórványközösségei a világ kormányainál szorgalmazzák a népiirtás hivatalos elismerését. Az elismerés-tagadás nagy vitája ma sem került nyugvópontra a világpolitikai közvéleményében, de magában Törökországban sem. Török értelmiségi körökben, különböző demokratikus napilapokban és folyóiratokban gyakran felizzik a vita, de van példa arra is, hogy egyes lapok megszüntetésében éppen ezek az ellentétek játszottak és játszanak döntő szerepet.

Örmény Demokratikus Köztársaság

Az első világháború vége felé az atrocitások ideiglenesen enyhültek, hogy aztán 1920 és 1923 között újra fellángoljanak. A népiirtás során becslések szerint 1,5-2 millió örmény vesztette életét.

Örményország rövid életű függetlenségét háború, területi viták, Törökországból érkező menekültek tömeges befogadása, járványok és éhínségek jellemezték. Az antant-hatalmak, hogy gyengítsék Törökországot, az új örmény államnak segélyeket adtak és más módon is támogatták.

A győztes antant elhatározta a Török Birodalom felosztását. A sévres-i békeszerződésben (1920. augusztus 10.) a győztes hatalmak elismerték Örményországot és területeket csatoltak hozzá. Ezt hívják „Wilsoni Örményországnak”, az Egyesült Államok

akkori elnöke, Woodrow Wilson nyomán. Ezt a békét azonban elvetette a török nemzeti mozgalom és sohasem lépett hatályba. A Musztafa Kemál Atatürk által vezetett mozgalom a béke aláírása miatt eltávolította a szultánt, önmagát nyilvánította Törökország legitím kormányának, a kormány székhelyét Isztambulból Ankarába helyezte. Mindezek következtében felvetődött, hogy Örményország az Egyesült Államok népszövetségi mandátumterülete lehetne. Ebből azonban semmi sem lett.

1920-ban zajlott le a heves török–örmény háború, amely az alexandropoli békével (1920. december 20.) ért véget. A béke következtében Örményország leszerelte majdnem a teljes hadseregét, elvesztette háború előtti területének felét és a teljes wilsoni Örményországot. Egyidejűleg a szovjet 11. hadsereg Grigorij Ordzonikidze vezetésével megszállta Örményországot. Ezt november 29-én Karabanszarajnál (a mai Ijeván) kezdték és december 4-én elérték Jerevánt. Ezzel a rövid életű örmény köztársaság összeomlott.

Szovjet-Örményország

Az Örmény Demokratikus Köztársaságot anektálta Oroszország. Grúziával és Azerbajdzsánnal együtt 1922. március 4-én a Transzkaukázusi Szovjet Szövetségi Köztársaság része lett. Az alekszandropoli béke rendelkezéseit felülírta a karszi szerződés, amelyet Jerevánban ratifikáltak 1922. szeptember 11-én. Törökország elismerte a szovjet fennhatóságot Adzsáriában, Batumi kikötőváros központtal, cserébe szuverenitása alá került Kars, Ardaha, Igdir. Ezek mindegyike korábban Orosz-Örményország része volt.

A Transzkaukázusi Szovjet Szövetségi Köztársaság 1922-től 1936-ig állt fenn, amikor is szétszították három különálló szovjet szocialista köztársaságra (Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia).

Örményországban viszonylagos stabilitás volt a szovjet uralom alatt. Gyógyszer, élelmiszer és egyéb ellátmány érkezett Moszkvából, a szovjet uralom gyógyírt jelentett a Török Birodalom utolsó éveinek zavarai után. Ez nem vonatkozott az egyházra, amelyet üldöztek a szovjet uralom alatt is. Lenin halála után, amikor Sztálin szerezte meg a hatalmat, újrakezdődött a rettenetes időszak az örmények számára. A Szovjetunióban élő többi kisebbséghez hasonlóan az örmények közül is tízezreket kivégeztek vagy deportáltak a sztálini nagy tisztogatások idején.

A félelem csökkent, amikor 1953-ban Sztálin meghalt, és Nyikita Hruscsov lett a Szovjetunió új vezetője. Gyorsan javult az élet Szovjet-Örményországban is. Az egyház, amely sokat szenvedett Sztálin idejében, 1955-ben, I. Vazgen hivatalba lépésével, újjáéledt.

1967-ben felavatták az örmény népirtás emlékművét Jerevánban, a Hrazdan-szurdok felett. A tragikus események 50. évfordulóján, 1965-ben is tömegtüntetés volt. Az 1980-as években, Gorbacsov idejében, a glasznosztj és a peresztrojka idején, az örmények azok miatt a környezeti károk miatt léptek fel, amelyeket a szovjet időkben épült gyárak okoztak.

Feszültség alakult ki Örményország és Azerbajdzsán között Hegyi-Karabah miatt. Szovjet-Örményország súlyos károkat szenvedett az 1988-as földrengésben. Gorbacsov képtelensége az örmény problémák (különösen Karabah ügyének) megoldására sok örmény illúzióvesztéséhez vezetett, nőtt a vágy a függetlenségre. 1990 májusában létrehozták az Új Örmény Hadsereget, amely a Szovjet Hadseregtől elkülönült védelmi erőként szolgált. Összeütközés tört ki az Új Örmény Hadsereg és a szovjet belbiztonsági csapatok között Jerevánban, amikor az örmények megemlékeztek az Örmény Demokratikus Köztársaság 1918-as megalapításáról. Öt halott volt, amikor a belbizton-

sági csapatok éles lőszerrel lőttek a vasútállomásnál. Tanúk szerint a belügyi csapatok túlzott erőt használtak és szították az összetűzést. Az örmény milicisták és a szovjet csapatok között egy másik tűzharcnak 26 halálos áldozata volt egy, a fővároshoz közeli településen. 1987. március 17-én Örményország, a balti államokhoz, Grúziához és Moldovához hasonlóan, bojkottálta azt a népszavazást, amelyen a szavazók 78%-a egy megreformált Szovjetunió fenntartása mellett szavazott.

(*A karabahi konfliktus története*) Mindmáig megoldatlan területi konfliktusok helyszíne a Dél-Kaukázus, amely térség a Szovjetunió szétesése után több különböző köztársaság határain belül kapta vissza önállóságát. Ha a dél-kaukázusi országokról beszélünk, akkor az 1991. év folyamán függetlenné vált Grúziát/Georgiát, Örményországot és Azerbajdzsánt kell megemlítenünk, illetve Hegyi-Karabahot.

Hegyi-Karabah (örményül Arcah) már az ókorban is élénk kapcsolatot ápolt az ázsiai és európai magas kultúrákkal, találkozási pontok, illetve a jelentős kereskedelmi útvonalak hatósugara révén – például az északi selyemút egyik oldalága gyanánt. Ezzel egyidejűleg azonban a térség, viszonylag korai önálló államiségük mellett, mindig is a regionális és globális nagyhatalmak és szövetségek (a Római Birodalom, a Perzsa Birodalom / Irán, Bizánc, az Arab Kalifátus, a Mongol Birodalom, az Oszmán Birodalom / Törökország, az Orosz Birodalom / Szovjetunió / Oroszország, a FÁK, a NATO, az USA, az EU, az Eurázsiai Unió stb.) terjeszkedési és ütközőzónájában volt.

Az örmények jelenléte – és demográfiai többsége – Hegyi-Karabahban szintén már az igen korai időszakokban datálható. Kr. e. 180 körül Arcah, a mai Hegyi-Karabahnál nagyobb, a Kura, az Araksz és a Zangezur között elterülő régió, az Örmény Királyság 15 provinciájának egyike lett. A Kr. u. 4. és 5. században Arcah a Perzsa Birodalom fennhatósága alá került, de megőrzött némi autonómiát, csakúgy, mint az Arab Kalifátussal szemben a 7–8. században. A 9. századtól fogva megint csökkent az idegen hatalmak befolyása, és Arcah még az Örmény Királyságon belül is növelni tudta autonómiáját. Az Örmény Királyság 11. századi széthullását követően Arcah maradt az egyetlen olyan régió a hajdanvolt örmény birodalomból, amelyben az örmények egészen az újkorig megszakítás nélkül megőrizték kulturális és politikai autonómiájukat.

Ezt az autonómiát, amely öt örmény fejedelemség szövetségében öltött alakot, először 1747-ben érte komoly támadás, amikor a perzsa Szafavida Birodalom türkmén eredetű uralkodó rétege megszerezte a Karabahi Kánságot és fővárosát, Susit. A terület élére állított kánok messzemenően elnyomó rezsimet vezettek be az örmény népességgel szemben, és egymást érték a felkelések, üldöztetések, éhínségek és kivégzések. Eközben a környező síkságokról nagyszámú muszlim bevándorló települt ide – perzsák, kurdok, lezgek, valamint kaukázusi törökök.

1805-ben Karabah Oroszország protektorátusává vált, majd 1813-ban a gulisztáni békeszerződés keretében került perzsa fennhatóság alól az Orosz Birodalom birtokába. A rákövetkező évtizedekben a csökkenő elnyomás hatására ismét gyarapodásnak indult Hegyi-Karabah örmény lakossága, amihez néhány ezer örmény menekült visszatérése is hozzájárult. Az 1820–1830 közötti hazatelepülési hullám, amelyet sok azerbajdzsáni forrás stratégiai letelepítésként és a muszlimok („*azerbajdzsánok*”) stratégiai kiszorításaként ír le, ezzel együtt sem fő oka annak, hogy az örmény népesség dominál Karabahban, hiszen ez az állapot éppúgy fennállt a karabahi örmények elűzése előtt, mint utána, függetlenül az 1770 és 1820 közötti tömeges muszlim betelepítéstől.

1886-ban Hegyi-Karabah népességének csaknem 90%-át tette ki az örmények aránya, és ez az első világháborúig még növekedhetett is. Az úgynevezett örménytatár háború-

ban (1905–1906) került aztán sor az első közvetlen háborús összecsapásra az örmények és a (mai) azerbajdzsánok között Hegyi-Karabahban, annak fennhatóságáért. A cári birodalom e fejleményeket meglehetősen közönnnyel figyelte, és meghagyta Hegyi-Karabah széttagoltságát a Jelizavetpoli Kormányzóság különböző kerületei között. Az egyes kerületekhez mélyebben fekvő, tehát voltaképpen már nem hegyi-karabahi térségek is tartoztak, amelyek lakossága muszlim többséget mutatott.

1918 májusában, az Orosz Birodalom összeomlása után alapították meg Azerbajdzsán, illetve Örményország köztársaságait, amelyek mindig is igényt formáltak Hegyi-Karabakra. Eközben Nagy-Britannia is mozgósította erőit a Kaukázusban, amelynek délkeleti része brit katonai felügyelet alá került. 1919 elején a britek úgy döntöttek, hogy a párizsi béketárgyalások lezárulásáig Hegyi-Karabah élére az azerbajdzsáni Koszrov Szultanov (Khosrov bey Sultanov, 1879–1947) tábornokot nevezik ki kormányzónak. Ezáltal tovább fokozódtak a problémák, hiszen a pántörök nézeteket valló Szultanov felszította a karabahi örmények ellenállását. A katonai feszültség odáig fajult, hogy 1920 márciusában Hegyi-Karabah fővárosában, Susiban – amely akkoriban mintegy 40 ezer lakosával a harmadik legnagyobb város volt az egész Kaukázusban – több száz örményt mészároltak le. Így lett a szovjet korszakra Susiból szinte kizárólag azerbajdzsánok által lakott település.

Miután szovjetizálták Azerbajdzsánt (1920. május) és Örményországot (1920. decembertől 1921. júniusig), az Orosz Kommunista Párt Kaukázusi Irodája (1921. július 4–5-én autonóm területként Azerbajdzsánhoz csatolta Hegyi-Karabahot, figyelmen kívül hagyva, hogy korábban Baku és Moszkva is azt ígérte az örmény félnek, hogy Hegyi-Karabahot – és Nahicsvánt is – az Örmény SZSZK-nak adja. Végül azonban hatott Törökország nyomása, amely a moszkvai és a karszi szerződésben (1921. március, illetve október) egyebek mellett Szovjet-Azerbajdzsán határainak „megfelelő” meghúzását követelte.

A karabahi örmények soha nem törődtek bele a döntésbe, különösen azért, mert a szovjet népek baráti propagandája ellenére Hegyi-Karabahban változatos módon – kiváltképp a káderpolitika, a letelepedési politika, az infrastruktúra és a kultúrpolitika eszközeivel – diszkriminálták az örményeket. Így nem is csoda, hogy 1989-ig az örmény népességarány megrekedt 75% körül, és a szovjetizálás és a peresztrojka között eltelt időben a lakosság számszerűen is alig növekedett. A peresztrojka eseményei közepette azonban végre elégséges ok, lehetőség és emberanyag mutatkozott arra, hogy tisztázzák és legyőzzék a korábbi félreértéseket.

Az első tüntetések 1988. februárban kezdődtek meg Hegyi-Karabahban, ahol is az Örmény SZSZK-hoz való csatlakozásért vonultak az utcára az emberek, amely egyértelmű volt a Szovjetunió belüli önállósodással. Ezek az akaratnyilvánítások igen rövid idő alatt éles ellenreakciót váltottak ki az azerbajdzsáni fél részéről, és így (újra) eszkalálódhatott a karabahi konfliktus.

1988. február 20-án a Hegyi-Karabah Autonóm Oblaszt (Terület) Tanácsa (NKAO) Sztepanakertben úgy határozott, hogy Bakuba, Jerevánba és Moszkvába is megküldi követelését, miszerint Hegyi-Karabahot az Örmény SZSZK-hoz kell csatolni. Egy héttel később az azerbajdzsáni Szumgait iparvárosában, Bakutól mintegy 30 kilométerre északra, örményellenes pogrom indult. A fellázított azerbajdzsánok jórészt fiatal férfiakból álló csapatai több mint három napon át a legsúlyosabb brutalitással sújtották Szumgait örmény lakosait, korra és nemre való tekintet nélkül. Számptalan embert erőszakoltak, csonkítottak és gyilkoltak meg a nyílt utcán vagy akár a saját lakásában. Az örmény szemtanúk szerint az örmény lakások listáját jó előre összeállították és szét-

osztották a többek között késekkel, fémrudakkal, fejszékkel felfegyverzett csoportok között, ami a pogrom szervezett jellegét támasztja alá. Három napon keresztül a rendőrség és a mentők sem segítettek az áldozatoknak, nemhogy a helyi pártilletékesek felszólították volna honfitársaikat, hogy vessenek véget az erőszaknak. A szovjet hadsereget csak február 29-én vetették be Szumgaitban, a (formális) hadiállapot bevezetése után, és március 1-jére sikerült megfékezni a kialakult helyzetet. A szovjet vezetésnek a hírzárlat feloldását követő hivatalos híradásai és jelentései különböző nemzetiségű áldozatokról szóltak, hogy elleplezzék az erőszak etnopolitikai jellegét.

A szumgaiti pogrom volt a *fordulópont*, illetve a karabahi konfliktus voltaképpen a vízváltója a peresztrojka korszakában. A gyakorlatilag máig tartó feszült állapot, a két nép és két ország közötti konfliktus ettől a ponttól válik komollyá, vagyis onnantól, hogy az azerbajdzsáni etnikumú szovjet-azerbajdzsáni állampolgárok támadtak rá majd ölték meg az ugyanabban az országban élő örmény etnikumú polgártársaikat. A karabahi háború minden eseménye (legyen szó a hodzsali eseményekről, bombázásokról, a tűzszünet óta tartó demarkációs vonalon zajló lövöldözésekről) ettől a ponttól válik élessé.

A gorbacsovi szovjet vezetés éppúgy alkalmatlannak bizonyult kordában tartani a masszív etnopolitikai erőszakot, mint revidéálni a szovjetizálás korából visszamaradt karabahi kérdéssel kapcsolatos problematikus döntéseket. Azerbajdzsán részéről viszont Szumgait óta a Hegyi-Karabahot érintő örmény követeléseket, amelyeket jogi beadványok és békés demonstrációk révén igyekeznek érvényesíteni, Azerbajdzsán-ellenes provokációnak, sőt agresszióknak tekintik. Az örmények körében ugyanakkor Szumgait óta mindegyre erősödött a tudat, hogy nincs visszaút „*a népek békés egymás mellett éléshez*” Szovjet-Azerbajdzsánban, és a túléléshez Hegyi-Karabahnak lényegében el kell szakadnia Azerbajdzsántól. Így tehát 1988-tól 1990 elejéig folytatódott az örmények és azeriek kölcsönös üldöztetése, miközben az azerbajdzsáni örményellenes pogromok sem szüntek meg.

Hegyi-Karabahnál a frontok megmerevedtek. Mindennapossá váltak a zaklatások, blokádok, emberrablások. 1989 elején Hegyi-Karabah élére közvetlen moszkvai különigazgatóság került. A szovjet rezsim továbbra is ragaszkodott ahhoz a képzethez, hogy a Hegyi-Karabahot illető örmény követelések nacionalisták és ezáltal szovjetellenesek. 1990. augusztusban újfent rendkívüli állapotot hirdettek, és gazdasági zárlatot vezettek be, ám így sem sikerült véget vetni a mindkét fél által folytatott gerillaháborúnak. Ehelyett Moszkva 1991 elején hadiállapotot hirdetett Hegyi-Karabahnban, és a szovjet hadseregnek az azerbajdzsáni rendészeti erőkkel összefogva engedélyezte, hogy az úgynevezett „*Gyűrű-hadművelet*” keretében elűzze az örmény lakosságot Észak- és Dél-Karabahból. Ez 1991. áprilistól augusztusig tartott.

A Szovjetunió széthullása után még több fegyver került a konfliktusban érintett felek kezére, és kezdetét vette a nyílt háború. 1991 decemberétől többek között Sztepanakertet, Hegyi-Karabah fővárosát is tűz alá vették az azerbajdzsáni haderő katonái. A háború első szakában Azerbajdzsán volt jelentős fegyverkezési előnyben, hiszen Örményországgal ellentétben náluk lényegesen több szovjet támaszpontot létesítettek, amelyek katonai hátterének zömét lényegében szinte ingyen megörökölte az azeri utódállam.

1992. február és május között az örmény félnek sikerült elfoglalni az azerbajdzsáni hadsereg Sztepanakertet körülölelő erődtámaszpontjait, például Hodzsalit és Susit, és ezzel véget értek Hegyi-Karabah napi rendszerességű bombázásai és blokádjai. E fejlemények belpolitikai válságot robbantottak ki Azerbajdzsánban, amelybe Mutalibov elnök is belebukott. Utóda, Abulfaz Elcsibej 1992 júniusában nagyszabású offenzívát indított Hegyi-Karabah végleges visszafoglalásáért, ám a támadás 1992 őszén szintén elakadt.

Az azerbajdzsáni haderőnek azóta sem sikerült területeket foglalniuk a motiváltabb és időközben fegyver-utánpótlásában is egyenrangúvá vált örmény csapatoktól. Ennek ellenére az azerbajdzsáni vezetés 1992 ősze és 1994 májusa között is rendszeresen megtagadta a fegyverszünet elfogadását, illetve betartását.

A bakui vezetés elzárkózása még 1993 folyamán is jelentős területi veszteségeket eredményezett azerbajdzsáni oldalon, amelyek elsősorban a korábbi Hegyi-Karabah Autonóm Területen túli régiókat is érintették. Az eseményeket különösen ezek a térségek sínylik meg mind a mai napig, hiszen Baku a tárgyalások folytatásának *előfeltételéül* szabja, hogy visszakerüljenek Azerbajdzsán fennhatósága alá, miközben a szóban forgó területeket a mindmáig el nem ismert Hegyi-Karabah Köztársaság (NKR) 2006-os alkotmánya az állam elidegeníthetetlen részeként nevezi meg.

Ezért a nemzetközi békéltető erőfeszítések mindaddig egyetlen jelentősebb sikerének az orosz kezdeményezésre 1994. május 12-én elfogadott fegyverszüneti megállapodás tekinthető, jóllehet jelenleg ennek következetes betart(at)ása is az utópia kategóriájába tartozik.

A karabahi háború (1991–1994) mintegy 40 ezer halálos áldozatot követelt. Több mint egymillió ember vált földönfutóvá: kb. 400 ezer azerbajdzsáni örmény és kb. 650 ezer azerbajdzsáni, akik közül 160 ezren Örményországból, 40 ezren a hajdani NKAO területéről, 450 ezren pedig a környező térségekből menekültek el. Az utóbbi kettő Szovjet-Azerbajdzsán állam részét képezte, ma pedig *de facto* a nem elismert Karabah Köztársasághoz (NKR) tartozik.

Azerbajdzsán mindmáig nem hajlandó elfogadni sem a „*területet az elismerésért és békéért*” megoldást, sem a konföderációs megoldást. Az előbbi a mai Hegyi-Karabah Köztársaság államterületének egy részét vissza-, illetve átadná, amiért cserébe békeszerződés keretében nyilvánítanák ki Hegyi-Karabah függetlenségét, az utóbbi pedig egyazon állam határain belül állítana fel két különálló parlamentet és két rendes hadsereget. A konföderációs terv 2001-ben le is került a tárgyalóasztalról.

Az azeri vezetés egyedül az egységes Azerbajdzsánon belüli, közelebről meghatározatlan autonómiát tekintette lehetséges kompromisszumnak. Azerbajdzsán háborús veresége ellenére is maximalista pozíciót foglalt el, és ragaszkodik Hegyi-Karabah maradéktalan visszatagadásához az azeri állam területébe. Ez a magatartás mindenekeelőtt abban nyilvánul meg, hogy Azerbajdzsán szerint a fegyverkezési versenyben, amelyet az olaj- és gázbevételeiből finanszíroz, illetve Örményország gazdasági és népesedési problémáiban az időfaktor neki dolgozik. Jellemző Arif Junoszov azeri történész 2007-es kijelentése: „*Az örmények azzal számolnak, hogy előbb vagy utóbb a nemzetközi nyilvánosság és az azerbajdzsánok is hozzászoknak majd a fennálló körülményekhez, és el fogják ismerni Karabahot független köztársaságként. Az azerbajdzsánok ezzel szemben azt remélik, hogy az örmények előbb vagy utóbb lemaradnak a versenyfutásban, és megkezdődik Örményország gazdasági hanyatlása, így csak a megfelelő időt kell kivárni. Ha az örmények elég okosak, felmérik a saját magukra leselkedő veszélyt, és eleget tesznek az azerbajdzsáni követeléseknek. Ha pedig mégsem, akkor egy olyan azerbajdzsáni hadsereg elleni háború vár rájuk, amely évről évre erősebb és erősebb.*”

Ugyan az EBESZ ügynevezett Minszk-csoportja, amely 1992 óta vesz részt a konfliktuskezelésben, mindaddig sikerrel gátolta meg egy újabb háború kirobbanását, ám a kompromisszumkeresésben mutatkozó jelenlegi irányvonalai (a madridi alapelvek) elmentmondásosak és következtelenek, ami legalábbis nem zárja ki a helyzet jövőbeni eszkalálódását. A madridi alapelvek például tévesen sugallják, hogy Azerbajdzsán területi integritása – a szovjet határokon belül – és a karabahi örmények nemzeti önrendelkezési joga összeegyeztethető. Ráadásul megkövetelik az örmény csapatok teljes kivonását,

még *mielőtt* kinyilvánítaná Hegyi-Karabah jövőbeni státuszát. Végül pedig a madridi alapelvek veszélyes mértékben homályosak a nemzetközi garanciák tekintetében, különösen ami a menekültprobléma jogszerű és reális rendezését, illetve a Hegyi-Karabah jövőbeni státuszáról kiírandó újabb referendum részleteit illeti.

Azerbajdzsán különösen is elégedetlen a Minszk-csoport közvetítő erőfeszítéseivel, és aktívabb szerepvállalást vár Törökországtól, ha lehet, társelnökként Franciaország helyett. Örményország elutasítja ezt a követelést, rámutatva arra, hogy a törököket és az azerbajdzsánokat mindig is igen szoros kapcsolat fűzte egymáshoz, aminek következtében Törökország a karabahi konfliktusban is meglehetősen részrehajlónak mutatkozott: Azerbajdzsán iránti szolidaritásból lezárta a határait Örményország felé, miközben katonai együttműködést folytatott Azerbajdzsánnal.

Nyilván Örményország és Oroszország szoros katonai és gazdasági együttműködése is minden jel szerint folytatódni fog hosszú távon, jóllehet kérdéses, hogy ez voltaképpen ellensúlyozhatja-e a török–azeri kooperációt. Ez esetben a karabahi konfliktus további kibontakozásának kérdése továbbra is válaszra vár.

A történések rövid krónikája

- 1988 februárjában a Hegyi-Karabah Autonóm Terület önkormányzata (tanácsa) határozatot hozott, hogy a terület kiválik Azerbajdzsán kötelékéből, és egyesül Örményországgal. Tiltakozásul február 22–23-án Bakuban és Szumgaitban (Bakuhoz közeli iparváros) gyűléseken fogalmazták meg a jelszót, hogy Karabah Azerbajdzsán elidegeníthetetlen része. Február 24-én viszont már vér folyt: Karabahban megöltek két azerbajdzsáni férfit.

- 28–29-én Szumgaitban véres leszámolások (pogromok) kezdődtek, amelyek során 26 örmény és 6 azeri halt meg. Megkezdődött az azerbajdzsániak kiűzése, illetve menekülése Örményországból, párhuzamosan pedig az örmények kitelepítése Azerbajdzsánból. Júniustól Karabahból is üldöztek el azerieket.

- Július 12-én a karabahi regionális parlament ülésén határozatot hoztak az Azerbajdzsánból való kiválásról (kvázi törvényerőre emelték az önkormányzat által már megszavazott elszakadást. Másnap az Azerbajdzsáni Legfelső Tanács ezt a határozatot alkotmányellenesnek minősítette. Július 18-án a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöksége Hegyi-Karabah Autonóm Területet Azerbajdzsánhoz tartozónak nyilvánította.

- Szeptember 3–21. között Sztjepanakertben (Hegyi-Karabah fővárosában) sorozatos atrocitások érték az azeri lakosságot.

- November 24-én Bakuban és egy sor más városban rendkívüli állapotot hirdettek ki. Decemberben azeriek tömegei hagyták el Örményországot (105 ezer fő).

- 1989 májusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa bizottságot hozott létre Hegyi-Karabah ügyében.

- Július 29-én leállították a forgalmat az Azerbajdzsán és Örményország közötti vasútvonalon. Megkezdődött Nahicseván „blokádja”.

- Augusztus 16-án a karabahi önkormányzati képviselők kongresszusa elutasította a térség autonóm státusát Azerbajdzsánon belül (mert kevesellte) – tíz nappal később Azerbajdzsán Legfelsőbb Tanácsa a határozatot illegálisnak minősítette.

- November 28.: a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa újabb határozatot hozott a helyzet normalizálása érdekében. December 1-jén viszont Örményország Legfelsőbb Tanácsa hozott határozatot az ország és Hegyi-Karabah egyesítéséről. December 7-én az azeri Legfelsőbb Tanács ezt a belügyekbe való beavatkozásnak minősítette.

- 1990. január 4-e és 10-e között a szovjet hadsereg harckocsikat, továbbá tüzérségi és légvédelmi eszközöket adott át Örményországnak.

- Január 20.: a szovjet egységek elfoglalták Bakut, 131 embert megöltek. Azerbajdzsán fővárosában és több városában rendkívüli állapotot hirdettek ki.

- Február 13-án az örmény Legfelsőbb Tanács hatályon kívül helyezte az Oroszországi Kommunista Párt Kaukázusi Irodájának 1921. július 15-én született határozatát Hegyi-Karabah Azerbajdzsánhoz tartozásáról. Az azeri Legfelsőbb Tanács március 6-án hivatalosan tiltakozott.

- Június 25-én Gorbacsov elnök rendeletben tiltotta meg a Szovjetunió törvényeivel nem harmonizáló fegyveres kontingensek szervezését, és előírta az illegális fegyverek elkobzását. Szeptember 23-án a központi szovjet parlament azeri képviselői tiltakoztak az erőszakos kitelepítések ellen Örményország területéről.

- 1991. május 9-én a Szovjetunió Védelmi és Belügyminisztériuma, valamint a KGB csapatai megpróbálták lefegyverezni a két ország határa közelében, illetve Hegyi-Karabahban az illegális fegyveres alakulatokat.

- Szeptember 2.: örmény szeparisták kikiáltották a Hegyi-Karabah Köztársaságot, a fegyveres csoportokból megalakították a mintegy 15 ezer fős önvédelmi erőket, létrehozták a Védelmi Bizottságot.

- Szeptember 23.: az oroszországi Zseleznovodszkban – az orosz és a kazah elnök közvetítésével – találkozott az örmény és az azeri elnök, és megállapodtak a konfliktus békés rendezésében.

- Október–november folyamán örmény csapatok elfoglaltak mintegy 30, azeri többségű falut Karabah területén, a szovjet légerő támogatásával. November 20-án Hegyi-Karabah egyik körzete fölött lelőttek egy Mi-8-as helikoptert, amelyen az orosz-kazah békemisszió csoport és néhány azeri vezető utazott: a 22 áldozatot követelő incidens véget vetett az első megoldási kísérletnek.

- December közepén a szovjet belügyi csapatok kivonultak Hegyi-Karabah területéről – fegyvereiket hátrahagyták. December 30-án az éppen hogy megalakult FÁK országainak vezetői felhívással fordultak a szemben álló felekhez tárgyalások megkezdésére.

- 1992. január: az örmény fegyveresek a 366. orosz lövészezred támogatásával megkezdtek az utolsó azerbajdzsáni települések felszámolását Karabahban. Közben január 30-án az EBEÉ Tanácsának prágai ülésén felvették Azerbajdzsánt és Örményországot a tagok sorába. Elhatározták tényfeltáró misszió küldését a konfliktus térségbe, a misszió első látogatására már február 12–18-a között sor került.

- Február 25–26.: Kodzsali városka elfoglalása, elpusztítása és az azeri lakosságtól való megtisztítása Karabah területén, a támadásban aktívan részt vett a 366. lövészezred. Az áldozatok száma 613, de mintegy 150 ember sorsa azóta is ismeretlen. Ezt követően a lövészezred elhagyta a körzetet, de fegyvereit zömmel hátrahagyta.

- Március 24.: az EBEÉ Tanácsának soron kívüli ülése, amelyen határoztak egy „minszki konferencia” összehívásáról Karabah ügyében.

- Áprilisban Oroszország megkezdte közvetítői tevékenységét. Ugyanakkor május 7-én iráni közvetítéssel Teheránban találkozott az azeri és az örmény elnök. Május 8-án viszont orosz csapatok elfoglalták Susa régiót (Karabah déli része), ezzel befejeződött az etnikai tisztogatás Hegyi-Karabahban. A teheráni kezdeményezés kudarcba fulladt.

- Május 18–19-én megkezdődött a Karabahot Örményországtól elválasztó Lahin régió megszállása, a konfliktus utolsó fázisa, amelynek végére további hat azerbajdzsáni régiót is megszálltak örmény csapatok.

- 1994. május 12. – tűzszüneti megállapodás született, örmény ellenőrzés alá került Hegyi-Karabah, és a közte és az örmény határ között húzódó hét azeri járás is.

- 2004. február – az azeri–örmény ellentétekkel magyarázta tettét Ramil Safarov

azeri katonatiszt, aki egy budapesti nyelvtanfolyamon baltával meggyilkolta egyik örmény társát. Noha a bíróság életfogytig tartó börtönre ítélte, a magyar hatóságok 2012 augusztusában átadták Azerbajdzsánnak a „*baltás gyilkost*”.

- 2006. december – egy népszavazáson Azerbajdzsán által el nem ismert, saját alkotmányt fogadtak el Hegyi-Karabahban.
- 2009 – biztató jelek mutatkoztak az azeri és az örmény vezetők időről időre tartott konzultációin, ám a viszály rendezését célzó folyamat elakadt, és azóta is többször érkeztek jelentések a tüzszünet megsértéséről.
- 2016. április 2. – súlyos összecsapások kezdődtek, amelyekért mind Baku, mind Jereván a másikat tette felelőssé.

Diplomáciai erőfeszítések

Az ENSZ Bizottsági Tanácsa 1993 folyamán négy határozatot is hozott a konfliktus gyors és békés rendezése érdekében, amelyek előírták az örmény hadsereg (fegyveresek) kivonulását a megszállt területekről. Hegyi-Karabah státusának megnyugtató rendezését, a menekültek visszatérésének lehetővé tételét lakóhelyükre. Mint az várható volt, ezek a határozatok papíron maradtak, az egyetlen kézzelfogható eredmény az 1994 májusától hatályos tüzszünet a szemben álló felek között.

(*Összefoglaló*) Tanulmányunk célja bemutatni a karabahi háborút követő „sem háború, sem béke” állapotot a Dél-Kaukázusban. A béke megteremtéséhez közvetítő szerepet 1992-től az Európai Bizottsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Minszk-csoportja kapott, a helyzetet közelebbről figyelve a térség mindennapjai azonban továbbra is nyugtalanok. Azokat a folyamatokat szeretnénk tehát elemezni, amelyek ahhoz vezettek, hogy az Azerbajdzsán és Örményország közötti állapot az 1994 óta életben lévő fegyverszünet ellenére évente számos ember életét követeli. Az EBESZ 2010-ben soros elnöki székébe kerülő kazahsztáni külügyminiszter, Kanat Szaudabajev székfoglaló beszédében kérve kérte – és egyben megismételte tucatnyi elődjének a kérését –, hogy: „*az elhúzódó konfliktus megoldására vállalkozó megerősödött törekvéseknek minden támogatást a Minszk-csoport keretein belül meg kívánunk adni.*” Ezek azonban mindössze üres szavak, amelyek évente újra és újra felhangoznak, de szinte ugyanilyenek az EBESZ Minszk-csoportjának már-már rituális formában történő rövid helyszíni látogatásai is, illetve a felek megbánásra utaló tanúságtételei. Az elnöknek (kazahsztáni Kanat Szaudabejev úr) – mint a tanulási folyamatokban belenövő új kádernek – a szervezetnél eltöltött egy egész hivatali éve túl rövid idő a változtatásokhoz, de kiváló a politikai karrierhez – és ezen felül nagyon jól fizetett tevékenység. Az EBESZ Minszk-csoportja – mint a jövő (és volt) diplomaták ugródeszkája – szimbolikus politika színháza, az üres szövegek „másoldója”. Ugyanakkor mégis feltesszük a kérdést: egy konzensusvállalkozásról vagy meghatározó erőt képviselő szervről beszélhetünk-e?

Míg az elnök személye évenként váltakozik, a profik megmaradnak a közvetítési pontokon – az elnöki tanácsadó, a parlamenti bizottságok politikusai, a katonai erők és 1996 júliusától az EBESZ-elnök sérthetetlen személyi megbízottja, Andrzej Kasprzyk. Ők valamennyien új felismerésekre alig jutnak el, kompromisszumokra nem képesek, és nagyon figyelnek arra, hogy a nemzetközi politika új hangsúlyai, a politikai szimbolika irányváltásai ne hogy valamit is megváltoztassanak az eddigi helyzeten. A politikai konfliktusok keletkezéséről és funkciójáról szóló számos kiváló kutatási eredmény rendszerint olvasatlanul siklik tovább asztalukon, a politikai tanácsadásra szánt elemzések, „*a civilizált intervenció feltételeiről és lehetőségeiről szóló ismeretek*” jöllehet rendelkezésükre állnak, azonban nem találják meg a cselekvő személyhez, párthoz, intézményhez való utat.

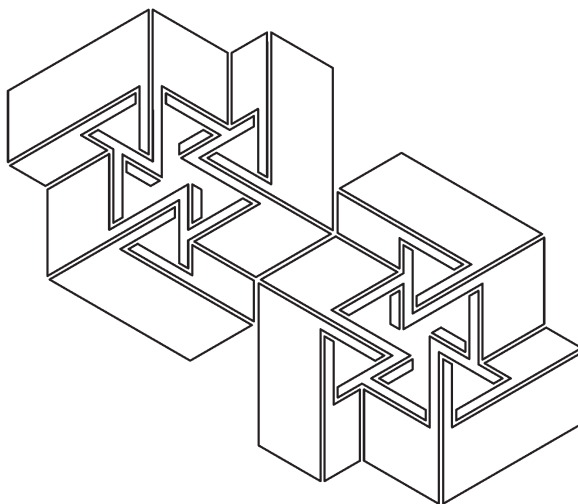
Köztudott, hogy Kazahsztán az egyik első ország a Szovjetunió szétesése után, amelynek az egykori tagállamok közötti vitát el kell simítani. Fontos tudatosítanunk, hogy Oroszország az EBESZ-tagságát nem arra használja fel, hogy biztonsági kérdésekben a többi országgal együttműködésre törekedjen, hanem befolyásával sokkal inkább a szervezet politikai irányára kíván ráhatni, valamint ezáltal Moszkva a véleményirányító szerepét a közép-ázsiai FÁK-országokban és a Kaukázusban ismételten megerősíti.

Mindezek után az eseti optimizmus működhet csak a Karabah-konfliktus lehetséges megoldásával kapcsolatban, jóllehet Örményország és Hegyi-Karabah azon jogelvek elfojtása miatt már számos helyen demonstrált, amelyek az EBESZ 2007. novemberi madridi csúcsertekezletén születtek meg. A nemzetközileg elfogadott és jó hírnevű „Crisis Group” is áttörésről beszél, „*talán hamarosan megvalósulhat egy előzetes áttörés a két évtized óta tartó karabahi konfliktusban*”, jóllehet ők már két évvel előtte is a növekvő háborús veszélyre figyelmeztettek. Hasonló szituáció alakulhatott ki az EBESZ isztambuli csúcsertekezletén 1999 novemberében vagy a Hejdar Alijev és Robert Kocsárján George Bush elnökkel való találkozásán 2001. áprilisban. Az elmúlt időszakban azonban tényleg semmi sem mozdult előre? Vagy ha mégis, hogyan fejlődött a konfliktusszabályozás, és ez adhat-e reményre okot?

IRODALOMJEGYZÉK

- Az örmény genocidiumról szóló határozati javaslat jegyzőkönyvének megerősítése (benyújtotta a Képviselőház) 1. ülészak, 190. gyűlés H.RES.316, 2005. június 14., 2005. szeptember 15. Házbizottság/albizottság: Nemzetközi kapcsolatok. Státus: Nyilvánosságra hozható az igen és nem szavazatok aránya: 40–7.
- Baghdasaryan, Naira (2014): A tüntetések Janus-arca: politikai krízis, vagy demokratikus áttörés: Örményország esete. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 215–228.
- Czézár Nikolett (2014) Terrormerénylet az örmény parlamentben – nemzeti hősök születése. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 237–251.
- Croissant, Michael P. (1998): *The Armenia-Azerbaijan Conflicti: Causes and Implications*. London: Praeger.
- Encyclopedia Britannica: Az örmény mészárlások halálózási rátája (<https://www.britannica.com/event/Armenian-Genocide>)
- Flesch István (2007): Kurd kérdés, örmény kérdés, *A Török Köztársaság története*, Tudástár (magyar nyelven), Budapest: Corvina, 141–151. (2007. június 20.)
- Fodor Pál (1996): Reformok és reformideológiák az Oszmán Birodalomban (16–20. század). *Korunk*, 7. évf. 6. sz.
- Fodor Pál (2004): „Hivatásos törökök” – „született törökök”: hatalmi elit és társadalom XV–XVII. századi Oszmán Birodalomban. *Századok*, 138. évf. 4. sz.
- Fodor Pál (1993): *Török és tatár hódítók*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fodor Pál (2014): *Szülejmán Szultántól Jókai Morig: Tanulmányok az oszmán-török hatalom szerkezetéről és a magyar-török érintkezésekről*. MTA BKKTTI, Budapest.
- Gyene Pál: Karabahi konfliktus: ki ütött először? *Kitekintő*, 2012. szeptember 5. ([web:] http://kitekinto.hu/europa/2012/09/05/karabahi_konfliktus_ki_utott_elszor)
- Harutyunyan, Gayane (2014): A sors és rendeltetés mitológemája az örmény etnikai öntudatban. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 207–214.
- Hejdar Alijev Alapítvány (2006): *Karabah tényei és valósága*. Hejdar Alijev Alapítvány, Baku.
- Kapronczay Károly (2014): Gondolatok az örmény golgota centenáriumára. *Valóság*, 2014/2. sz.
- Kempler Szonja: Örményország. Egy négyezer éves nép. Örök megosztottságban. *Rubicon*, 1990/3.
- Kolter, Christian (2014): Abháziak és Hegyi-Karabah: két Dél-Kaukázusi területi konfliktus összehasonlítása. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 135–158.

- Muses Xorenaci [Chorenei Mózes] (2005): *Nagy-Örményország története*. Budapest XI. ker. Örmény kisebbségi Önkormányzat.
- Musabayov, Rasim (2014): Hegyi-Karabah szerepe Azerbajdzsán kül- és belpolitikájában. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 179–194.
- Nahapetyan, Sona (2014): Az ellenzék, mint ellenség az örmény–azerbajdzsán online kommunikációjában. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 229–236.
- Népi társok mai szemmel (2013): Gazsó L. Ferenc kérdéseire Gereben Ágnes, Hettyey András, Juhász György, Pelle János és Zsigmond Benedek válaszol. *Hitel*, XXVI/9. (2013. szeptember), 3–17. ([web:] <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/01-nepirt.pdf>)
- Osyán, Astjhiik (2014): Az örmény népi társ emlékezete, mint az örmény nacionalizmus fő összetevője. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 195–205.
- Souleimanov, Emil (2014): Krízisek az Észak-Kaukázusban. In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 121–134.
- Schorkowitz, Dittmar (1994): 1994–2014: Minden nyugodt a karabahi fronton? In Kovács Bálint – Matevosyan, Hakob (szerk.): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetekig*. Magyar Napló, Budapest, 159–177.
- Vahid Yousefi – Kóbori Judit (2014): Az oszmán-török birodalom pénztörténete. *Valóság*, 2014/2. sz.
- Vahid Yousefi – Kóbori Judit (2013): A Kaszpi-tengeri olaj hatása Azerbajdzsán politikai és gazdasági fejlődésére. *Valóság*, 2013/3. sz.
- Vinhas de Souza Lúció (2004): A Wider Europe: The Economic Effect of the Russian WTO Accession and the EU Enlargement paper Prepared for the World Bank's Annual Bank conference on development Economics in Europe, Brussels may 10–11.

Gondolatok Paál Zoltán: Arvisura-igazszólás című művéről

(*Miről is van szó?*) Ma az egyik legismertebb, monumentális magyar őstörténeti fantazmagória az „*Arvisura-irodalom*”, mely a *különböző elméletek manapság dívó ötvözésének egyik előfutáraként is említhető*. A kiindulást a finnugor alapokról sarjadó, de más bolygóról érkezőkkel elegyített elképesztő teremtésmitosz, és egy sziget-őskontinens adja. Ezután követhetjük a világban való szétszóródás folyamatát, közben felbukkan a jégkorszak előtti Kárpát-medencei őshaza is. Utoljára pedig mindent betetőz a népek és kultúrák ötvözetének példátlan kavalkádja. A mű szerzője Paál Zoltán hajdani ózdi kohász, aki bizonyos események során szovjet partizán is volt, majd *Baraca* néven *rovósámánként* történetíró lett. Paál sajátos, új „hitrege”-teremtő mesemondóként álmodott meg egy, kiemelten a hunokat és finnugor népeket összekovácsoló szövevényes ábrándvilágot, ahol a teremtés mitikus kódében kapnak szerepet a földöntúli tényezők. A szerteágazó és fásasztó olvasatú alkotásban ugyan létezik néhány valós elem, ám a mű egészét tudományos szempontból megérteni és értékelni lehetetlen.

Az értelmezést és értékelést problémák tömkelege akadályozza. Már az gondot okoz, hogy jószerivel nem is tudjuk: *magát a (szerkesztett) két vaskos kötetet tekinthetjük-e Arvisura-irodalomnak, vagy ideértjük az interneten keringő változatokat és magyarázatokot is?* Másfelől a szerző a bizonyítékok nélkül, történeti és más források mellőzésével tényként közöl többnyire mitikus gyökerű (vagy annak láttatott) történeteket. Közben a múlt sok ezer éves mélységéből, meghökkenítő határozottsággal sorolja a hihetlennél hihetlenebb (magyar, magyarosan hangzó, vagy annak látszani akaró) neveket és az évszámok özönét. Mindezeket egymásba vetülő (Arvisuráknak nevezett) fejezetekben írta le. Ezek alapját állítólagos „eredeti,” időtlen idők óta létező rovásírásos feljegyzések és másolatok képezik, melyek létezése nem bizonyított. Az Arvisurák tehát *Paál művének tekinthetők* (így is említem). A megértést és az események követését a fejezetek gyakran széteső, részleteket többször ismétlő meseszöveve nehezíti, s az utólagos (a jelenleginél jobb) összerendezés sikere is erősen kétséges lenne. Az átfogó elemzés csak az Arvisurákhoz hasonló terjedelemben lehetséges, ám erre nem vállalkozom.

(*A mű létrejöttének indítékai*) Az Arvisurák létrejöttében mindenekelőtt közrejátszott a szerző a magyar őstörténet iránti érdeklődése. E tekintetben viszonylag széles körben igyekezett tájékozódni, de munkájából kiderül, hogy eltérő mérvű, néhol csak felületes jártasságot szerzett. A finnugor népek mellett olvasott a szkítákról, hunokról, avarokról és más népekről, de láthatóan elmélyedt a dilettáns elméletekben is. Feltehető, hogy a szerteágazó és ellentmondásos ismeretei zavarhatták. Talán ebből adódott, hogy egyfajta megoldásként megkísérelte ezeket összeolvasztani.

Az Arvisurák keletkezésének van azonban egy fontosabb, a szerzővel a II. világháborúban történt eseményekből következő indítéka. Az Arvisura-tan alapjait ugyanis a Magyarországon elesett manysi (vogul) nemzetiségű *Szalaváré Tura* (civilben sámánfi, emellett szovjet ejtőernyős partizán) ismertette meg a munkásszázádban katonáskodó, s onnan a partizánokhoz szökő szerzővel. „*A második világháború végefelé, [...] a Sajó és a Vág vidékére finnugor partizánok szálltak le [...]. A partizánok egyik csoportját Szőnyi*

Márton vezette [...] ez [...] csaknem teljesen megsemmisült [...]. Szalaváré Tura fiatal manysi harcász azonban [...] megmenekült. [...] Küldetésben érkezett [...]. Nagypapjának [...] kérését teljesítette. [...] Szalaváré apó a manysi [...] nép fősámánja volt. [...] a manysi fősámánok rejtegetnek egy régi kincset, a hunfajta népek rovással írt őstörténelmét. Ezeket a feljegyzéseket ARVISURÁKNAK, IGAZSZÓLÁSOKNAK neveztek [...].[...] a másolatokat el kell vinni Magyarországra és át kell adni egy arra érdemes magyar embernek. [...] Évekig dolgozott a másoláson a fiatal sámán. De hogyan jut el Magyarországra? És ott kinek adja át? [...] Választása Szőnyi Mártonra esett. Szőnyi [...] hősi halált halt. Végül hosszas keresés [...] után úgy döntött, hogy a [...] titkot [...] egy ózdi kohásznak adja át. Ez az ózdi kohász én voltam.”²

(A „Szalaváré” név rejtélye, és a „felszabadító” partizánság talmi visszfénye) Az elmélet létrejöttének kulcsfigurája Szalaváré Tura. S lám, már a neve is ismerős a magyar füleknek. Hogy is ne, hiszen a Szalaváré nevet egyesek szinte magyarul is értik, mert remekül hajaz a hazai, jól ismert földrajzi- és (ebből képzett) családnevekre (Szala, Szalafő, Zala, Zalavár, Szalai, Szalay, Zalai, Zalay stb.). Nem is beszélve a Tura név szintén hasonló megfelelőiről (Túr, Tura, Túrístvándi, Túrterebes, Turai, Turay). Utóbbi összefüggés nem kizárt, mert Szibériában van Tura folyó, s a régi és mai magyar területen is ismert a Túr folyónév. E nevek azonban nem finnugor eredetűek. A folyónévet szlávoknak tartják³, de származhat a lovasnépektől is.⁴ Szalaváré Tura neve tehát nem utal ősi finnugor–magyar kapcsolatokra (ezt a szerző nem is vetette fel, a vélt összefüggés csak utólagos képzetársítások nyomán észlelhető).

Kérdés, hogy Szalaváré családnév létezik-e a manysiknál? A név túlzottan magyaros, „atyafiságos” csengése bizonytalanságra ad okot a kételkedők körében. Amire (Paál leírásán kívül) támaszkodhatunk, az Vándor Anna e tárgykörben végzett kutatásának fontos eredménye. E szerint a *Szalavar*, *Szalovar*, *Szalavarov* és *Szalovarov* nevű manysi családnevek léteznek. Viszont a „magyarosított” (kissé a „*Hej, danáré, hoppáré*” cigánydal szövegére is rimelő) Szalaváré változat nem nyert bizonyítást. Kiderült, hogy ez a névalak⁵ egy Ilja Ivanovics Kosztyin nevű partizán fedőnéve lehetett.⁶

Szalaváré Turával kapcsolatban meg kell említeni egynéhány apróságot. Ő volt a nagy „felszabadító” és „hős” szovjet (valójában szerencsétlen) partizánok egyike, aki Paál (néhol fennkölt hangvételi) leírása szerint a magyar és a „világ szabadságért” adta az életét. Nos, a harc jóval inkább a „világ proletárjai egyesüljete” eszme jegyében zajló szovjet birodalomépítést célozta. Tisztában vagyunk a „felszabadítások” megszállo-gyarmatosító lényegével és a szovjet „hősök” tetteivel is. Volt részünk benne elég. A „felszabadító” Szalaváré Tura ezt aligha tudta. Őt és a hozzá hasonló egyszerű emberek millióit hajtotta a háború vágóhídjára a mindenkit „felszabadítani” (leigázni) akaró szovjethatalom (mely a nyugati szövetségesek beleegyező hallgatása mellett zajlott, miközben egy örült felsőbbrendűségi eszme nyomán, az ellenoldal is hasonlóan járt el). A (cárokát méltán kárhóztató) Szalaváré Tura azonban egyetértően szerette a Szovjetunió egyesítő „népi” proletárdiktatúráját. „[...] *mikor beléptem a partizániskolába, örültem, hogy a Ti szabadságotokért harcolhatok [...]. A Szovjetunióban békességben és szabadságban élhetünk, de előtte a kegyetlen cárok a manysi nép vezetőit kiirtották [...]*”

Mit is lehet Szalaváré és Paál meggyőződéses partizán békeharcához hozzátenni? Esetleg, hogy a derék szovjet–finnugor partizánok tán úgy vélhették: *jól felszabadítunk titeket, magyar testvérek, s nektek is jó lesz majd a csodás Szovjetunió bő palástja alatt.* Paál bevezető leírásai bővelkednek politikamentességet is emlegető, sokszor ismételt békevágygal.⁸ Ezzel csak az a gond, hogy a dicső „felszabadítás” különféle erőszakait

és rablásait követő békéből pusztán az elnyomás (és további kifosztás) következményeit „élvezhettük”. Vajon ez nem tűnt fel Paálnak a későbbi évtizedekben? Hiszen volt ideje ezen gondolkodni a magyar történelem közelmúltjának Moszkvából vezényelt, Rákosi és Kádár által irányított, hazugságokat harsogó rendszerében (s később is), miközben papírra vetette a sajátos felfogású őstörténetét. A politikamentességről pedig csak annyit, hogy ennek ellentmond a szovjet-bolsevizmusban fogant kommunista partizánromantika, mely teljességgel áthatja az Arvisurák keletkezésének körülményeit. Érthetetlen, hogy e nyilvánvaló tény cseppet sem zavarja a „hívek” táborát.

(Az *Ataisz „őshazáról”, és a sejtelmes „Arvisura” elnevezéséről*) Paál szerint Arvisura Anyahita istenasszony kísérelével (férfiakkal, nőkkel és pulikutyával!) Kaltes Asszony birodalmából (a Szíriusz bolygóról, vagy holdjáról?), égi szekéren (úrjárművel) ereszkedett alá a Földre egy *Ataisz* nevű, hajdan a Csendes-óceánban volt sziget-öskontinensre. Az odaérkezők összeházasodtak az ottani emberekkel, de az égi kapcsolat tovább is fennmaradt.⁹ A kezdetekhez tartozik az utolsó jégkorszak előtti „*Meleg Vizek Birodalma*” (a Kárpát-medence), mely a *hunok* (egyik?) őshazája volt (ahonnan szétszórdtak), de kapcsolatuk volt az *Ataisz*sal is, melynek pusztulását a szerző földrengéssel és özönvízzel magyarázza.¹⁰ Egyik Arvisura-magyarázat szerint *Ataisz* egy (korábbi őstörténeti kitalációból ismert) „*Mu*” nevű sziget maradványa.¹¹ Paál könyvében többször szóba kerül a „*Melegvizek Birodalma*” és az *Ataisz* közti vándorlás. A homályos megfogalmazások tükrében azonban kérdéses, hogy kik, mikor, honnan hova mentek, de a szétválások s a zilált rokonsági viszonyok is alig követhetők.¹²

Ataisz létezése merő fantasztikum. Erre vonatkozóan egyetlen elfogadható adat sem áll rendelkezésre, csupán Paál leírása a támpont. Térképeket is ad róla (nyilván az igazolhatatlan Arvisurák alapján),¹³ s e szerint a Hawaii szigetek közelében helyezkedett el. *Ataisz* nevében felismerhető az *Atlantiszra* utaló utánézés. Szili István is erre utal (Paál könyvének egyik bevezető írásában): „*A történet az elsüllyedt Ataisz őshazában kezdődik, mely hasonló, de mégsem azonos Platón Atlantiszával.*”¹⁴ Így hát a véletlenül állunk szemben? Aligha, mert szinte nyilvánvaló, hogy Paál *Ataisz*ához a Platónról ismert név mellett (James Churchward és Cserép József *Atlantisz-Mu* elméleteit összegző) Csicsáky Jenő könyve adhatta az ötletet.¹⁵

A rejtelmes *Ataisz* ősföld után célszerű megvizsgálni az Arvisura-talányt, annál is inkább, hiszen maga a szó adja a mű címét is. Paál és követői szerint az „Arvisura” szó *igazszólást* jelent, de ezt meggyőző adattal vagy érveléssel nem támasztják alá. A „hívők” szerint nem szükséges bizonyíték, hiszen istenek kezdték írni az Arvisurákat. Kiderül az is, hogy, Arvisura Anyahita istenasszony egyben a magyarok ősi Boldogasszonya (a szinte minden magyar őstörténet-elméletben jelenlévő, eltérően értelmezett Boldogasszony-problémát itt mellőzöm).

A kérdés tehát továbbra is az, hogy mely nyelven értendő az Arvisura elnevezés és annak valós jelentése. Magyarul nem érthető és a hagyományokban sincs emléke. Érdekes, hogy erről a finnugor népeknek sincs tudomása, köztük az obi-ugor manysik sem ismernek ilyen nevű feljegyzéseket. A szerző ezt az iratok titkos voltával magyarázta. Igen ám, de ugyanúgy ismeretlen ez a közép- és belső-ázsiai (a finnugorokkal egy kalap alá vett) hun utódok körében is, noha ott semmi szükség nem lehetett a titkosításra. E népeknek ugyanis máig erős a szkíta és hun eredet-tudatuk (ahogy a magyaroknak is az volt, kb. a XIX. század közepéig).

Az Arvisura név eredete Paáltól teljesen eltérő értelmezéssel közelíthető meg. A szerző által „Anyahitaként” említett mitikus személy *Anāhiā* iráni termékenység- és vízis-

tenő neve, mely a Kr. e. II–I. évezred óiráni avesztai irodalmából ismert. Az istennő (*Anāhitā*) nevének tulajdonság-jelzője az *Arədvī* (vagy *Arya devi*) *Sūrā* (*Aredvi Szúrā*) = *nedves, szeplőtelen*, mely tisztaként is értelmezhető). Az *Arədvī Sūrā Anāhitā* későókori-koraközépkori középperza szóalakja volt az *Arvisūr Anāhid* változat.¹⁶ Az összevont jelzőre vezethető vissza az „Arvisura” szó (melynek értelmetlen a többes száma). Az Arvisura szónak tehát nincs köze az „igazszólás” értelemezéshez és még kevésbé a finnugor mitológiához. Különös, hogy a szerző miért éppen az óiráni *Arvisūr Anāhid* nevét olvasztotta össze az északi népek hitvilágával?

(*A finnugor eredetű mitológiai elemeinek nyomán keletkezett istennevekről*) A finnugor mondanakör kiemelt figyelmet érdemel, mert az Arvisurák képzelt ataiszi népességének eredete az *obi-ugorok teremtésmítoszaival* mosódik össze. Ez derül ki a hanti (osztják), manysi (vogul), illetve a tágabb finnugor hitvilágból ismert mitikus személyek és történések Arvisura-beli felbukkanásának kapcsán. Ilyen az obi-ugor atyaisten, *Numi-Torem* (*Numi-Tarem, Numi-Torum, Torun*) szerepeltetése. Megjelenik a finnugorok egy csoportjára jellemző, az ösöceánból a Föld építéséhez különféle anyagokat felhozó hitrege-madár is (a manysiknál és az Arvisurákban egyaránt kacsa). A létrejött szárazföld Paál művében *azonos a Numi-Torem akaratóból létrejött Ataisszal*. Az Arvisurákban és az obi-ugor hitvilágában egyaránt jelen van „Kaltess-Asszony”,¹⁷ a „Világügyelő” és több más személy, valamint a medvetoros szertartás is. A hitvilág alapját az obi-ugor sámánizmus képviseli, de felbukkannak a (részben az ókori Keletről származó) nyugati ezoterika asztrológikus világhónapjainak (Halak, Vízöntő) nevei is. Megállapítható, hogy noha a finnugor mitológia és a finnugor népek egyaránt alapvető „kellékei” a műnek, még sincs egyezés azokkal. Inkább arról van szó, hogy az Arvisurák finnugor vonatkozásai többnyire „átköltött” változatok. Ez vonatkozik a műben szereplő, alig számba vehető istenek seregletére is, mely nem azonos a finnugor és obi-ugor hitvilág panteonjának alakjaival. A szerző saját elképzelései alapján különféle, eddig nem hallott istenekkel lepi meg olvasóit. Köztük *Ata-Isis* ősisstennel, fiával *Sis-Tóremmel*, továbbá ennek fiával *Numi Tóremmel* és feleséggel *Joli-Tóremmel*, a Földanyával. Mellettük felbukkan a Világügyelő *Hadúr-Tórem*, az égi kovácsként (és egyben kabar [!] istenként leírt) *Ruda-Tórem*. Találkozunk a napisten *Ráten-Tóremmel* (kinek nevében talán az egyiptomi Rá/Ré köszön vissza?), a vizek mozgását szabályozó *Ibos-Tóremmel*, ennek anyjával *Éva-Tóremmel*. Előfodul még *Polem Tórem* (a fáfaragó), *Pécs-Tórem* (a szerelmesek istenasszonya), ennek férje (a sumer Enlil-re hajazó) *Enlit-Tórem*, a gonosz *Hárpia-Tórem*, a *Jókedv-Tórem*, *Kabul-Tórem*, a szárnyas *Ajak-Tórem* (lehet, hogy az isteni kavalkádban elsikkadtam némelyik felett).¹⁸

Miközben a Tóremek közt próbálunk kiigazodni, ellentmondásokba botlunk. Paál az ősmagyar hittel kapcsolatban több helyütt említi az *egyistenhitet*. Vajon a Tóremek hadával fémjelezhető az ősvallás, vagy az egyistenhittel? E tekintetben újfent a képzeletből fakadó, megoldással találkozunk. E szerint az egyistenhit alapjait Arvisura Anyahita hozta magával az úrból, s gyermekei ezt továbbfejlesztették. *Úr* nevű fia az uruk törzsnél (Úr városban?), *Él* Magóg fejedelem földjén, *Van* pedig anyja mellett maradvá alapított egyistenhívő vallást.¹⁹ „[...] *Magya fejedelem [...] felépítette Magyaroka városát* [a Kaukázus táján Cs. Gy.]. *Itt Enéh, Magya felesége meghalt, aki a legkisebb fiát, Magyarokát az Ősmagyar, azaz az Isteneknek tetsző hiten nevelte. [...] Magyaroka számos utóda és [a] Szavárdok maradtak az [...] egyisten hitén.*”²⁰ Vajon az *isteneknek* miért az *egyistenhit* tetszett, mikor ők nyilván a többistenhit fenntartásában voltak érdekelve? A több, vagy egyistenhit a „valódi” ősmagyar? Hogy értelmezzük az egyistenhit „égi eredetét”? Akkor a többistenhitet képviselő Tóremek kik? Ők talán nem égiek?

(*Rege, vagy igazság?*) Nos, mivel is állunk szemben, s hihetünk-e az Arvisura „igazszólásának”? A műből kiderül, hogy a szerző az „eredeti” Arvisurák másolataiból, részben Szalaváré Tura révén és más fantasztikus módon, sugallatokból (lásd alább) szerezte ismereteit. Miként ellenőrizhető mindez? Sehogy. Vagy elhiszük, vagy nem. Szili is erre utaló szöveget idéz (Harkai Istvántól): „...*Paál Zoltán történelmi múltat álmodik, ezt [...] regének nevezzük. A regős egyszerű ember. [...] Regél, méghozzá úgy, hogy rokonává teszi szinte az egész emberiséget, hallott és tanult ismereteit népiesen magyarítja, egy különös ihletettség segítségével, amit talán gén- emlékezetnek is nevezhetnénk. [...] Ahogy Leonardo vagy Verne álmodhatott meg igazságot, miért ne álmodhatna hasonlót a múltról egy tisztaszívű palóc ember.*”²¹

Vagyis Paál műve egy álmodott rege? Igen ám, de a *regének* a szájhagyomány útján fennmaradt, a nép által ismert-megőrzött emléke van. Az Arvisura-rege igazsága azonban már a magyar őstörténet finnugor vonatkozásainak viszonylatában is kétségbe vonható, *mert ezekről a magyarság mit sem tudott mindaddig, amíg (kizárólag nyelvi alapon) rá nem erőszakolták.* Az alapprobléma mégis az álom. Múltat lehet ugyan „álmodni”, de az álom nem valóság, legfeljebb a valóság töredékei is előfordulhatnak benne. Ha viszont nem a valóságról van szó, *akkor az Arvisurákat nem lehet valóságként, vagy hiteles forrásként, s a legkevésbé „igazszólásként” kezelni.* Paál mégis annak kívánta beállítani, s útmutatása nyomán ezt teszik követői is.

(*A mindent egyesítő káosz*) A szerző egyesítő igyekezetét egyértelművé teszi a Szili által idézett magvas lényeg, melyből kiviláglik, hogy Paál nemcsak az ismereteit „magyarítja”. Ha figyelembe vesszük az amerikai és afrikai kitekintéseit, úgy az idézet egész emberiség rokonítására vonatkozó megállapítása nem áll távol az igazságtól. A mai tudásunk szerint elfogadott, hogy az emberiség egy töről fakad. Az ebből eredő folyamat az *emberiség őstörténete*, de ez nem tévesztendő össze a *magyarság* (vagy más nép) őstörténetével, annak ellenére, hogy a kettőnek van köze egymáshoz. Az pedig magától értetődő, hogy nem lehet mindenki magyar, vagy – a belátható történeti távlatokban – a magyarság őse. Az Arvisurákban nemcsak tengernyi rokon és nem rokon nép második össze-vissza, hanem velük együtt a különféle hitek, vallások, eszmekörök is, egyszóval mindenki és minden keveredik egymással. Ezt az „arvisurások” is látják, de másképp értelmezik: „*Az Arvisurákban egységes egészé olvad a különböző népek mitológiája, története Mezopotámiától Ázsián keresztül Amerikáig.*”²²

A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy az egyes népek (*kazárok, kabarok, kunok* stb.) azonos korban (korokban) egyszerre szerepelnek a hunokkal. A legmeglepőbb az, hogy a hunok és a türk népek neveinek megjelenését több tízezer évvel ezelőttre viszi vissza.²³ Ezzel szemben a hunok kínai forrásokban xiongnu (hsjun[g]nu)-ként említett neve a Kr. e. IV. század végéről ismert. Európában a hun név csak a Kr. u. IV. század tájáról említődik. A *kazár* [kaszar] népnév a VI. század környékéről azonosítható. A kabar (kavar) és kun névre utaló szóalakok pedig a X–XI. századi forrásokban bukkantak fel. Külön említésre méltó az Arvisurák-beli „*kazahunok*” *kazak*-ra emlékeztető neve.²⁴ A kazak név azonban csak a XV. század körül jelent meg.

A kavar, kun, kazak népek eredete előtürk őseiken át valóban a hunokig (részben a szkítákig) nyúlik. Az Arvisura népeinek káoszából viszont az kristályosodik ki, hogy lényegében mindenki hun (vagy a hunok rokona). Erre utal Szili is: „*Paál Zoltán szerint az Arvisurák a hunok, illetve a 24 Hun Törzsszövetség sámánjainak rendszeresen írt és őrzött hagyománya.*”²⁵

De mi lehetett a szerző célja a különféle népek, köztük elsősorban a finnugorok hunosításával? A kérdésre csak utalások és a sejtetőség szintjén adható válasz. Paál elsődleges célja talán az lehetett, hogy így kívánta feloldani a finnugrista felfogás és a korábbi, szkíta–hun–avar–magyar eredetvonal (vagy rokonság) közt feszülő nézetkülönbséget.

Az északi népek hunná kozmetikázásával igyekezett megszépíteni a „hivatalos” őstörténeti dogma által a magyarok legközelebbi rokonaként kikiáltott obi–ugorok magasnak aligha mondható kultúrájának háttérét. Paál igyekezett két legyet ütni egy csapásra. Elmélete így válhatott vonzóvá sokak számára, hiszen az arvisurások táborában sem tapasztalható lelkesedés a kizárólagos finnugor eredet irányában. Ez meg is magyarázza a szerző részéről a finnugorság átalakításának igényét. Ez derül ki Lakatos Zoltán írásából is: „*Makacsul tartja magát [...] a hivatalos álláspont, mely szerint őseink primitív, halászó–vadászó, bogyógyűjtő emberek voltak. Hogy, hogyan, egyszercsak mégis kiöltözködtek a mocsárvilágból, lóra pattantak, s végigverve a fél világot barbár módon leigázták a Kárpát-medence kultúrnépeit.*”²⁶

Paál megtévesztően emelte be a magyar őstörténetbe a hunokat. A műben ugyanis nem a valószínű hun–magyar kapcsolatról van szó, hanem a *finnugorok, köztük* az obi–ugor manysik „hunosítása” képezi a lényegét. Ez nem véletlen, mert Paál a *finnugrista nyelvészek*en keresztül kívánta elfogadtatni koholt Arvisura–„igazságait.” „*Paál Zoltán már 1955-ben felkereste az MTA Nyelvtudományi Intézetét és az ELTE-t és saját Arvisuráját (»Vérrel pecsételve«) címmel regény formájában hivatalos személyeknek (Zsirai Miklós és munkatársai) adta át... Ez idő folyamán [...] több közéleti személyt, szakembert keresett fel, hogy közlétehesse az Arvisurákat, illetve foglalkozzanak azokkal.*”²⁷

Paál művének egyik tanulsága, hogy a „hunosított” finnugorság ellentmondásokkal terhes problémája e bújtatott formában *már nem zavarja a finnugorelles olvasótábort, sem az arvisurás „antifinnugristákat”*. Utóbbiak ellenszenvének oka, hogy a „hivatalos”-finnugrista tudomány fittyet hány az Arvisurákra. A mű másik ismérve, hogy Paál elmélete korántsem hasonló *Leonardo, Verne* és más sziporkázó elmék jövősejtő „álmaihoz”. A szerző ismert személyeket felkereső igyekezete inkább arra utal, hogy egy egyezményesen elfogadott magyar őstörténetet kívánt létrehozni. Hiába csomagolta azonban finnugor skatulyába a hunokat (és fordítva), a tudomány elismert kiválóságainál tett látogatásai nem jártak sikerrel. Mégsem adta fel a reményt. Évtizedekkel később, a következőket vetette papírra: „*Az 1955-ös jelentkezésem óta már dr. Zsiray Miklós, dr. Lavotta Ödön és Diószeghy Vilmos is meghalt. [...] Ifjú emberek sokasága dolgozik azon, hogy [...] a 24 Hun Törzsszövetség létezését elismertessék.*”²⁸

(*A finnugrista elutasítás. Az álnevet viselő finnugrista nyelvész és a Névtelen Arvisurás vitájája*) Az elismerést áhító erőfeszítések eredménye az lett, hogy a tudománynak sem a finnugrista, sem pedig a lovasnépeket képviselő oldala nem fogadja el az Arvisurák „igazszólását.” A „hivatalos” oldalon állók ódzkodásának több eredője lehet. Egyfelől, hogy a mű – bár sok tudományos irodalomból leszűrűt ismeretet használ – mégis tökéletesen tudománytalan maradt. Ennek oka, hogy a szerzett ismereteket Paál átalakította és egy általa kibővített mítosszal elegyítette. A naiv tudománytalanság mellett, a mellőzés másik összetevője pedig az lehet, hogy a kizárólagosan nyelvi alapon álló, „sarkos” Zsirai-típusú finnugristák a magyar őstörténet hun vonatkozásairól nyilván hallani sem akartak, s a szerző egyesítő próbálkozását elvetették. Azzal, hogy az Arvisurák részben mégis a velük rokon (finnugrista) látásmódból fakadtak, csaknem paradox helyzet állott elő. A tekintélyes nyelvészek inkább mély hallgatásba merültek. Arra sem nyílt lehetőség, hogy valamiféle szelíd kritikával megpróbálják Paált visszaterelni az általuk helyes-

nek tartott útra. A szerző ugyanis már túlment minden határon a képzeletbeli Ataiszsal, Mezopotámia, Belső-Ázsia stb. említésével. A nyelvészek későbbi generációja másokkal együtt már erősen bírálta Arvisurákat.

Közülük egy régebbi, „Zegernyei” álnévvel jegyzett kritika ma is hozzáférhető részletét idézem. „Paál Zoltán kifogyhatatlan képzelőerővel teremt újabb szereplőket. Névadási módszereire [...], álljon itt néhány újabb példa: Ruda-Tórem, az égi kovács nevét feltehetőleg a vasércbányászatáról ismert Rudabánya neve ihlette; a »finn-liv-suomák« főistene Jókedy-Tórem, neve talán a Jumala szó hatására született [...] Paál Zoltán névadási gyakorlatát igazolná, ha általa ismert és emlegetett finnugristák nevét is beépítette volna művébe. Például Gulya Jánosét, Zsirai Miklósét... Nos, a VIII. fejezetben, [...] olvassuk, hogy március 24-én és július 27-én van Gula napja, január 13-án és december 12-én pedig Zsiraj napja. [...] Az 1(A). Arvisura két térképet is tartalmaz. Az egyik az Ordosz-vidéket ábrázolja, pontosan megrajzolva a 24 törzs elhelyezkedését. E törzsek az ismeretterjesztő és szakirodalomból megismerhető neveket viselnek, itt-ott a mai gyakorlattól eltérő helyesírással [...], esetenként [...] eltorzított nevekkal (kazahun a kazah helyett). [...] Az 1(B). Arvisurában [...] ezt olvassuk: »Mari fejedelmi városban [...] a marami törzsek telepedtek le. [...] Mari megalapítása után 75 túszerzési évvel jöttek az Amu szigetsoport menekültei [...] Legerősebb beavatottja a muroma Ananyinó volt, aki várost alapított.« A muroma beavatott neve azonos egy oroszországi település nevével: Ananyjino Tatársztánban található, Jelabuga városának közelében. A falucska egy vaskori régészeti kultúrának adta a nevét, a feltárások 1858-ban kezdődtek. Az könnyen belátható, hogy Kr. e. 4000 körül egy muroma ember nem viselhette egy [...] pár száz éve keletkezett falu nevét (és akkor még nem tárgyaltuk azt a kérdést, hogy mikor alakult ki a mari és a muroma etnikai csoport [...]).”²⁹

A finnugrista nyelvészeket nem kedvelő arvisurások sem hagyták annyiban a dolgot, egyikük, a mundér becsületét védő írására hívom fel a figyelmet. Megjegyzem, hogy a „Zegernyei” álnévű finnugristát kárhóztató Névtelen Arvisurás (továbbiakban N. A.) szintén az ismeretlenség pajzsa mögé bújít. A különbség annyi, hogy ő még álnevet sem választott. Nehezményezi, hogy Zegernyei kiemelt részleteket vizsgál. Vajon miképp gondolhatja, hogy az évtizedekig írt, később szerkesztett, több mint 2000 oldalt bárki részletesen elemezzék? Lássuk azonban az N. A.-nak a finnugrista Zegernyei ellenében írott alapvető gondolatait (közülük egy komolyan is vehető: a néha ma is tetten érhető, nyelvészeti „felsőbbrendűség” megkérdőjelezése).

„Az Arvisura a legkülönbözőbb támadásokat kapja. Ezeket sajnos nem lehet még kritikáknak sem nevezni, mivel általában csak pár kiragadott részletbe, töredékbe kötnek bele. Így [...] az összeesküvés-elméletek és a népi-etimologizálások szintjén vannak, ami különösen [...] a nyelvészektől meglepő. Ezek a „kritikák” általában távol vannak az objektivitástól, érzelmileg túlfűtöttek, így sokkal inkább az írójuk pszichológiai jellemképét írják le és nem az Arvisuráról szólnak. Általában jellemző a felsőbbrendű, lenéző hangnem [...]. [...] Példaként egy finnugrista kritikáját emelem ki [...]. A cikk [...] több okból is tanulságos. Egyrészt, manapság a közhangulat miatt a legtöbb finnugrista szinte elsáncolva, lövészárokból érzi magát, ahonnan, ha egy-egy rövid pillanatra elő is bújik [...], akkor csípőből lő, akár a témája közelébe merészkedő más tudósokra is. [...] Mivel a népeség túlnyomó része [...] rombolónak tekint a véleményét, ezért azt többen felsőbbrendű gőggel ellensúlyozzák [...]. Ők mindent értenek, míg a plebs buta mesékről álmodozik... A cikkirő [...] először azt taglalja, hogy ő mit hisz el nehezen, majd rádöbben, hogy nem képes megérteni a szöveget, ill., hogy abban milyen hatalmas információtömeg van. Többször ellentmond magának, folyton azt keresi, hogy milyen ravasz tervvel lehetett ezt a szöveget előállítani, majd végül [...] kihátrál. [...] A finnugristákra jellemző, hogy azóta erre a »nesze semmire« forrásként hivatkoznak.”³⁰

A Paál oldalán álló, ismeretlenség ködébe burkolódzó N. A. nehezményezi, hogy a kritikuskor nem értik és nem fogadják el az Arvisurák „igazságait.” Mivel neki kőkemény az Arvisurákba vetett hite, így valójában ő nem érti, hogy ez mások számára miért képzeltetés. Az Arvisurák igazságának hitelét illetően N.A.-nak tudományosan értékelhető felvetése és ellenérve jószívrivel nincs. Csak annyira futja, hogy idézze a kritikust, majd meggyőzőnek aligha mondhatóan reagál, másutt már-már paradoxnak ható fogalmazással védi Paál ábránd-világát, mint alább is kiderül. „[...] A [...] cikkíró olyan forrásokat keres, amiből Paál Zoltán szerezhette az ismereteit. [...] nem a történetet vizsgálja, hanem azt alapvetően képtelenségnek tartja, így azt keresgeti, hogy hogyan lehetne bizonyítani, hogy az NEM igaz. Azt, hogy képtelenségnek tartja, itt olvashatjuk: »Az Arvisura legfőbb problémája, hogy az ordítóan valótlán epizódok, dilettáns eszmefuttatások is a megtörtént valóság s az igazság részeiként tálatatnak élénk.« Az embernek már a megszületése is, ha racionális módon végiggondoljuk, szinte lehetetlenség. Az életünkben is gyakran történnek olyan események, amelyekre visszagondolva, nem elhinni, hogy valóban megtörténtek. [...] Az, hogy bizonyos dolgokat a cikkíró »ordítóan valótlán«-nak tekint, az sokkal inkább az ő ismereteinek és fantáziájának a korlátait mutatja. Akkor már csak az a kérdés, miért akarja »jól megmondani«, hogy mi is az az Arvisura?»³¹

Erthetetlen, hogy a Paál művét védelmező N. A. ellencikkírónak mi gondja azzal, ha az elemző azt vizsgálja, hogy egy adott „történet” igaz-e, vagy sem? Mégis, mi más lehetne elsősorban megvizsgálni egy történettel kapcsolatban? N. A. érinti a finnugrista nyelvészek neveinek a Paál művébe való beépülését is, de visszatér (a suméreket és [kihalt] finnugor muromákat említve) Zegernyei más névadással kapcsolatos meglátására is. „[...] Gula és Zsiraj nevét felfedezve a cikkíró megint összeesküvést és kitalációkat lát. (A Gulához hogy kapcsolta Gulyát?? Mikor korábban megjegyzi, hogy a rovásírás »érdekes módon már külön jeleket tartalmaz a 'j' és az 'ly' jelölésére.) Gula mezopotámiai származású volt, [...] jelentése pedig »nádkéve«. Korábban Sirgula város nevét olvashattuk; a *sir2 sir3* »kötött« jelentésű [...]. Az Arvisurában pedig a gyula jelentése: »szerződésalap«. [...] Az [...] Arvisura »névadási gyakorlat« éppen fordított. Személyekről neveznek el helyeket – ahogy ez több ezer példán is látható. Az pedig valószínűsíthető, hogy Paál Zoltán az eredeti neveket a mai formákhöz közelítette, különösen ha az a »muroma ember« éppen azon a tájékon járt.»³²

N. A. honnan tudja, hogy „Gula” létező személy volt Mezopotámiában? Esetleg ott volt és ismerte? Szó sincs róla. Nem tudja, csak hisz az Arvisurákban, mely azonban csupán a „hívők” számára igaz(szó)lás, mások számára korántsem az. A hitnek komoly szerepe van az ember életében, de a történettudomány műveléséhez ez nem elég. No, de ki is a gyula, s mi az a „szerződésalap” (netán [az akkor még nem létező] szerzetesre gondolt)?³³ Megjegyzem, hogy másutt Gyula nevű táltosról olvashatunk. És „Zsiraj” napjával mi a helyzet? Erre már nem tért ki N. A. Ő is „szerződésalap,” (vagy arról vette a nevét)? A legsúlyosabb kérdés, hogy a személy- és földrajzi nevek miként származhatnak ősi manysi feljegyzésekből? Köztudott, hogy a XX. század előtről saját írásos emlékek nem maradtak fenn, mert nem volt írásbeliségük.

Zegernyei írása feszegeti az Arvisura isteni szekerének (UFO-jának) kérdését is. N. A. válasza egy mellébeszélő mondat, miközben az égi szeker vonatkozásait továbbra is homály feddi. Helyette újabb vádaskodás kerül előtérbe, mondván, hogy a finnugrista cikkíró nem érti az istenek rokonsági viszonyait (ami nem is csoda). „[...] » – Ezek az istenek és istennők égi szekereken rendszeresen ellátogattak a földre« – Nem, az istenek (így) nem látogattak el a Földre. [...] A cikkírónál tehát »kiverte a biztosítékot«, hogy azonnal nem látta át az istenségek rokonsági viszonyait. Ennek azonban – »természetesen« – nem a türelmetlensége az oka [...], hanem [...], valaki mást kell hibáztatnia. A »legkönnyebb« az eltávolodás [...].”³⁴

(Az Ordosz tájegységet, törököket, tatárokat érintő vita néhány részletkérdése) A kritika kitér a belső-mongóliai Ordosz tájegység nevére. Ellenfele reagált erre, s egy Ózd melletti Sajó-Ordosz is említ. „[...]»Nemcsak ez a történetelt gyanút, hanem a Szalaváré Tura Arvisurájában lévő személy- és földrajzi nevek is. E nevek nyilvánvalóan egy olyan szerző fantáziájának szüleményei, aki nem tudott arról, hogy a nyelvek változnak, és nem ismerte a névadását inspiráló földrajzi nevek eredetét.« – Paál Zoltán a neveket megpróbálta a mai formájukhoz közelíteni, hogy érthető legyen a történet. [...]»Nyilvánvaló, hogy a manysik által rovásírással lejegyzett szövegekben ilyen nevek nem fordulhattak elő, mivel ilyen nevek 6000 évvel ezelőtt még nem léteztek« – miért nem? [...]»A szerző esetleg ott volt, azért ilyen magabiztos? Hogyan lehet pl. a kínai Belső-Mongóliában „Ordosz”-vidék, és hogyan lehet Ózd mellett is egy Ordosz?»³⁵

Bár ellenőrizhetetlen, de képtelenségnek tűnik, hogy a ma Kínához tartozó Ordoszról tudomása lett volna az obi-ugor manysiknak. A magyarországi „Sajó-Ordoszról” Paál térképet közöl. E szerint Rozsnyó és Tiszavárkony közt, illetve a Domaháza–Eger vonaltól a Sajóig terült el. Csakhogy ennek sincs sem emléke, sem bizonyítéka. De honnan is lenne? Az bizonyos, hogy vonatkozó hivatalos jegyzék(ek) szerint Magyarországon sem Sajó-Ordosz nevű tájegység, sem település nem létezik, és nem is volt soha. Az Arvisura-képzelmény Kárpát-medencei és belső-ázsiai térképes ordoszi vonatkozásai pedig valótlanak.

Ezek után vegyük szemügyre az Ordosszal, a hunokkal és bizonyos utódaikkal összefüggő gondolatkör néhány kiragadott részletét. Mindenekelőtt meglepő egy esetleges (XIII. századi) magyar–tatár, valamint a (XVI. századi) magyar–török szövetség felvetése, s ezek történeti értelmezése. „[...]»Hanem ez a tatárjárás érdekesen jelenik meg az Arvisurában. Paál Zoltán számára komoly írói feladat volt feloldani azt az ellentmondást, hogy a magyarok Ordosz-vidéki testvérei, a szintén hun ősökkel bíró mongol-tatárok pusztították el Magyarországot.« – Ez a két mondat jól szemlélteti a cikkíró hozzáállását [...]. A cikkíró [...] fúrcsállja, hogy a mongolok és a törökök szövetséget akartak kötni a magyarokkal. Valószínűleg azért van ez a csodálkozás, mivel a (keresztény ideológiájú) történelmünkben ilyesmit nem olvasott. Azonban fennmaradtak források a törökök kapcsolat-kereséséről és ugyanígy lehetett a mongolok esetén is.»³⁶

Lássuk, mi fűzhető hozzá az (elmaradt) magyar–tatár és magyar–török szövetség Ordoszba visszavetített gyökereibe kapaszkodó parttalan eszmecseréhez. Először is, a hunok írott források (és a hagyományok) nyomán kirajzolódó történetiája tökéletesen más, mint amit az Arvisurák írnak. A hun birodalom kialakulásában Ordosz fontos szerepet játszott, de a többszörösen szétváló hun történet nem csak ott zajlott. A hunok története nem Ordoszban kezdődött, s egyetlen utódnépük, köztük a *tatárok* kialakulása sem köthető csupán oda. A vitatkozónak nem sok fogalma van erről (Paálnak sem volt), továbbá zavarta őket a rokonnépek egymást leigázó hadakozása. Nem értik, hogy más a rokonság kérdése, és más a történelem különböző korainak, korszakainak változó politikájából, hatalmi törekvésekből összetevődő hódítás.

A „mi lett volna, ha...” kategóriát nem ismeri a történettudomány, a meg nem történt események pedig nem vetíthetők a múltba, s a meg nem kötött szövetségeken már utólag nem érdemes rágódni. Főleg azért nem, mert a tatárjárásnak és az oszmán–török hódításnak már nincs köze a magyar őstörténethez. A hunok (egy részének) ordoszi tartózkodása idején még nem léteztek tatárok. Csupán azok (europid, mongolid és mongoloid [europomongolid] embertani alkatú) elődeiről beszélhetünk, akik vélhetően különféle nyelveket beszéltek.³⁷ A tatárkérdés bonyolult, mely itt nem részletezhető, csak ezzel összefüggő néhány gondolat vethető fel.

Általában úgy vélik, hogy a tatár eredetileg a mongolok egy törzse volt, ám nagy részük később elsősorban a nem Ordoszban élő türk népekben oldódott fel (az sem elképzeltetlen, hogy egy tatár nevű korai türk törzs mongolosodott el). A ma tatárokként ismert többágú nép kialakulása semmiképp sem szűkíthető le az Ordosz tájegységre, noha a nyelvész Zegernyei ezt a hibát követi el. Valószínű, hogy a magyar történelemből „tatárjárásként” ismert hadinép sem csak tatárokból állott. Ennek megfelelően a meghódítottakat is besorozó, vélhetően többnyelvű, embertanilag vegyes seregnek inkább csak a vezetőrétege volt „valódi” mongol.³⁸ A ‘tatár’ elnevezés először a VIII. századi türk feliratokon bukkant fel. Pontosítva: a mongol hadinép közt bizonyosan voltak tatárok, de azok már akkor nem voltak „tösgyökeres” mongolok.

N. A. szemléletének oldaláról komoly probléma van a hunokkal, az ordoszi jelenlétük datálásával és egyéb tekintetben is. Zegernyei meglátása is hibás, mikor a mongol és tatár népneveket (a közfelfogásnak megfelelően) egymás szinonimájának véli. Miközben Zegernyei a kifejezetten mongolnak vélt XIII. századi tatárokat Ordosz vidékére „szűkíti” be, a hozzá nem értő számára úgy tűnhet, hogy mint elődnép, a hunok is mongolok, illetve mongolid arculatúak voltak. Régebben így gondolták, de ez már túlhaladott álláspont.³⁹ Zegernyei tájékozatlan a hunok európid embertani összetevőit illetően (N. A.-nak is kevés fogalma lehet erről).

Paál meseszövése hamis képet ad a hunokról. Ez már a történet elején világossá válik, hiszen az Arvisura-irodalom a hunokat a kezdetektől emlegeti. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy az Arvisurák a hunokról szólnak, de a nevükön kívül semmit nem tudunk meg róluk. A bonyodalom ott kezdődik, hogy a megfoghatatlan Arvisura ál-források fantázia-hunjai már az Ataiszon is ott voltak. Ezzel szemben más a helyzet. A hun névvel összevethető kínai feljegyzésekben fennmaradt (pinjin átírású) *xiongnu* (hsjun[g]nu) elnevezés első előfordulása Kr. e. 318-ból ismert. A hun elődnépek különféle (di, rong, hu, xiayun [ti, zsung, hsiejün] stb.) neveken már korábbról is említődnek⁴⁰, de azok sem több tízezer évvel ezelőtt.

Az Arvisurák azt írják, hogy (jóval az Ataiszs elszüljedése előtt) „*Góg és Magóg hunjai*” mezopotámiai meglepedésük után kelet felé terjeszkedvén (mintegy 1000 esztendővel a katasztrófa után) kerültek Ordoszba. Ott Agaba fősámán (aki a bibliai vízözönre emlékeztető történet szerint máshonnan jött oda) megalapította a 24 „hun” törzsből álló szövetséget. Ez az állítólagos szövetség egy értékelhetetlen, légből kapott lista, mely türk és finnugor népneveket, mandzsukat, mongolokat, jászokat szerepeltet (utóbbiak e néven soha nem jártak Ordoszban, bár velük rokon iráni nyelvű néprészek többször beolvadtak a hunokba). Az ordoszi szövetség idejét is megadja a szerző: Kr. e. 4040. De honnan tudható ez? Ez már az őskőkor (paleolitikum) idejébe esik. Az arvisurások rá sem hederítenek arra, hogy tízezer évvel ezelőtt e népek és neveik nem léteztek. Mégis ezt olvashatjuk: „*Történelmi tény a 24 hun törzsszövetség léte*” (sőt: Ataiszs neve is a hunoktól származik).⁴¹ Csakhogy Kr. e. 4040-ben még Ordosz neve sem létezhetett (miként a hunok sem). Belső-Mongólia e tájának neve az Arvisurák állításával szemben több tízezer évvel későbbi és a türk, illetve mongol nyelvekben maradt fenn.⁴²

A ma Ordosznak nevezett területen nagyjából a Kr. e. I. évezredben európid és eltérő arányban kevert európid jellegeket is viselő mongoloid (europomongolid), valamint mongolid embertani arculatú⁴³, szkíta-típusú és részben velük rokon hun-előd lovasnépek éltek. Az íjfélesztő népeket Touman fejedelem (shanyu, [sanjü] † Kr. e. 209) a Kr. e. III. században egyesítette, s ekkor jött létre a hun törzsszövetség (nem az őskőkorban!). A hunok az ő uralkodása alatt terjesztették ki uralmukat a mai Belső-Mongóliára, s a később Ordosznak nevezett területre.⁴⁴ A birodalom Kr. u. 54 körüli kettészakadása után a

déli hunoknak a kínaiakkal való keveredésével nőtt a mongolid típusok aránya. Ezt jóval később még inkább felülírta a mongolok megjelenése, mely Dzsingisz kán (1162–1227) hódításainak nyomán fia Ögödej (1186?–1241) hadjáratával következett be. E történeti és embertani vonatkozásokról Paálnak nem voltak ismeretei. Touman uralkodása előtt Ordoszban *xiongnu*, vagyis hunként azonosítható, *egységbe szerveződött nép* jelenléte (létező) forrásokkal nem igazolható. Miféle 4040-es hun törzsszövetségről szólnak akkor az Arvisurák? (Újfent leszögezem: az Arvisurák tanúsága csak akkor elfogadható, ha legalább egy eredeti példány létezését bizonyítanák, mert a Paál ébren álmódó képzeletéből született „másolatoknak” nincs hitele.)

Érdekes N. A. írásának „Összefoglalva” címszó alatti záradéka is. „[...] *A cikkíró konklúziója a következő: »[...] az Arvisura a valós adatok és a fantáziaszülemények keverékéből létrejött irodalmi, és nem tudományos alkotás.« Valójában egészen más derült ki. A cikkíró az Arvisurába felületesen belelapozva alakított ki egy véleményt [...]. Jellemző, hogy állandóan valami összeesküvést keres; attól tart, hogy valaki [...] át akarja őt verni [...]. Összefoglalva [...] mondhatjuk, hogy ennek [...] [a kritikának] semmi köze az Arvisurához, hanem valójában magának a cikkírónak a jellemrajza. Én egy finnugristától elvárnám, hogy vagy alaposan tanulmányoz valamit, vagy nem nyilatkozik arról - különösen elítélően. [...] Ha a finnugor nyelvrokonság hasonló „erejű” bizonyítékokon nyugszik, akkor... Várunk tehát egy valódi és objektív elemzést, ha lehet, akkor a cikkírótól [...].⁴⁵*

N. A. ellencikkírónak eszébe sem jut, hogy a saját írása pedig őt jellemzi. Az összegzés ellentmondásos fintora, hogy miközben a finnugor alapú Arvisurák becsületét védi, a hite meginog a *finnugor nyelvrokonságot* illetően. Fontos körülmény az arvisurások őstörténeti hovatarozásának teljes zavara. Szerették volna, ha a finnugristák keblükre ölelik őket, ám azoknak (minden igyekezet ellenére) nem kellett. A szintén tudományos alapon álló, a finnugor nyelvi kapcsolatokat elismerő, de a tőlük való származást el nem fogadók⁴⁶ szintén elutasítják őket, mert számukra világos a lovasnépekhez fűződő őstörténet.

(*Az Arvisurák és a rovásírás*) A rovásírás Eurázsiaiban elsősorban a régi lovasnépek műveltségének maradványa, mely a magyarok közt is elterjedt volt. Az Arvisurák esetében a rovásírásról vétkes könnyelműség lenne megfelelkezni, hiszen ott többször és különös fontossággal említődik (annak ellenére, hogy a finnugor népeknél ennek nincs hagyománya). A rovásírás probléma kettős. Egyfelől célszerű vizsgálni I. (utóbb Szent) István király (969?–1038) lépten-nyomon hangoztatott, táltosokat, regösöket üldöző tevékenységét, melynek vonzata a köztudatba beivódott rovásírás-pusztítás. Másrészt érdemes néhány gondolatot felvetni az Arvisurák rovásjeleivel kapcsolatban is. Sorjában haladva, előbb tekintsük át az Istvánhoz kötődő vonatkozásokat.

Paál Szalaváré Turától úgy tudta, hogy az Arvisurákat „[...] ezer évvel ezelőtt Magyarországon őrizték. De amikor István király kiadta szigorú rendeletét, hogy a pogányságra emlékeztető rovásokat mind meg kell semmisíteni, veszélybe kerültek ezek a régi emlékek, s a megvakított Vászoly fiai, Endre, Béla, és Levente azokat kimene-kítették a baskirokhoz”.⁴⁷ A Vászoly (Vazul)-fiak rovásmenekítésének (Paál közlésen kívül) ismét nincs bizonyítéka. Nem is lehet, mert nem igaz. Vazul egy ideig idegenben kényszerült fiai közül éppen (az ortodox keresztény) I. Endre (András, 1013–1060) az, aki (Leventével együtt) előbb szövetkezett a régi vallás híveivel, ám utóbb szembe szállt velük. Aligha ő volt a rovásírás egyik fő pártfogója, de feltehető, hogy nem is üldözte azt. Kisebb dolga is nagyobb volt ennél a száműzetés közepette. Levente (1010?–1047) nem élt keresztény életet és korán meghalt, Béla (1016?–1063) pedig

sokáig Lengyelországban tartózkodott. Az akkori trónviszályoktól terhes időkben képtelenség, hogy a hercegek bármit is a baskírokhoz vittek volna. De miért oda, s miért nem az ottani magyarokhoz?

A kérdés jogos, mert abban az időben a baskírok közelében onogundur-bolgár és onogur-magyar vegyes népesség is élt. Azon magyarokról van szó, akik zöme (a „hivatalos” nézetrel szemben) vélhetően Kuvrat (Kovrat, Kurt) fejedelem (hun utód) bolgár-onogur birodalmának felbomlása után a VII. század utolsó harmadában a Kaukázus környékéről vándorolhatott az Urál környékére. Őket találta meg Juliánusz barát a XIII. században. Árpád népének bejövetele körüli és azt megelőző időkben a magyarság meglehetősen nagy területen széttagoltan élhetett. Így, a Kárpát-medencétől a Kaukázus vidékén és az Urál környékén át Közép-Ázsiáig nagy valószínűséggel több magyar néprész és töredék létezett. Feltehető, hogy az Urál környéki magyarok emléke István idején a Kárpát-medencében már feledésbe ment. Így erősen kérdéses, hogy Endre, Béla és Levente tudtak volna a távoli magyarokról és baskírokról.

Ezek után lássuk, mi a helyzet István király „*szigorú rendeletével*”. A forrásokban és a népi emlékezetben ennek sem maradt nyoma (miként a szinte célzatosan gyűlökdőnek beállított pogányüldözésnek sem).⁴⁸ A rovásírás-tiltásról mindössze egyetlen forrás tanúskodik magában árválkodva, de kiderült, hogy ócska hamisítvány csupán. A szöveg telis-tele van ellentmondásokkal, melyekre többen rámutattak, köztük Püspöki Nagy Péter történész. A „rendelet” Csallány Dezső régész, múzeumigazgató és rovásírás-kutató sajnálatos tévedése folytán jelent meg a nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyvében.⁴⁹ Az állítólag a Szilassy család levéltárából előkerült, magyarra fordított irat másolatát Forrai Sándor rovásírás-kutató küldte Csallánynak. Az (ál)dokumentum több olyan elemet nélkülöz, melyek feltétlen tartozékai a korabeli okleveleknek és más iratoknak. Alább *részben* Püspöki Nagy (továbbiakban P. N.) előadásából (Czakó Gábor író közlése nyomán) emelek ki néhány gondolatot.

Először magát a rendelet kifejezést és a keltezést érdemes vizsgálni, mert már ezek láttatják, hogy hamisítvánnyal állunk szemben. István idején „rendeletről” nem beszélhetünk, hanem dekrétumról (decretum), mely határozatot jelent, de ez esetben törvényként szokás fordítani és értelmezni. Jószerivel így sem tudni, hogy miről van szó. A szöveg szerint ez egy Vatikánban, 1000-ban, „*Október calendját* (első napját) *megelőző kilencedik napon*, (Nonis calendis octobribus)⁵⁰ [...] *Jakab apostol ünnepén*” kelt, pápai ajánlást tartalmazó törvény másolata. De István törvényének *vatikáni* kelte miként értelmezhető? Ráadásul 1000-ban a Róma városnév volt használatban, de a pápai államot a kb. 756-tól kezdődő története folyamán több mint 1000 évig nem illették Vatikán elnevezéssel. A Vatikán hegyről (Mons Vaticanus) elnevezett pápai állam (Status Civitatis Vaticanae) a lateráni egyezmény nyomán 1929-ben jött létre.

A másolat Vitéz András rozsnói kanonokra, Gömör és Kishont vármegyék táblabírájára hivatkozik, aki ezt 1816-ban latinból fordította volna. Íme, a meglehetősen durván hamisított, bizonytalan fogalmazású régieskedő szöveg: „*I. István király titkos tanácsbelijeivel aláírott és törvénnyé lett rendelet, amely értelmé szerint Domonkos, esztergomi érseknek, a magyar keresztény egyházak leendő keresztülvitel, és egyúttal általa Szilveszter pápával, leendő közlésül és kiadatott: Mely szerint Szilveszter pápa tanácsolása folytán határozottatott, hogy a magyarok, székelyek, kunok, valamint az egyházi magyar keresztény papság által is használt régi magyar betűk és vésetek, jobbról-balrai pogány írás megszüntetődjék, és helyébe latin betűk használtassanak. Itt rendeltetik, hogy a papság azok használatára jutalmazás mellett betanítottassék, és a pogány írásról, valamint tanításától papi állása vesztese és 20 arany penzának büntetése*

*mellett eltiltassék. Továbbá, hogy az egyházakban található pogány betűkveli felírások és imakönyvek megsemmisíttessenek és latinnal felcseréltessenek, valamint pedig azok, akik régi pogány iratokat, vagy véseteket beadnak 1-től 10 dénárig kapjanak jutalmat. A beadott iratok és vésetek pedig tűz és vassal pusztíttassanak el, hogy ezek kiirtásával a pogány vallásra való emlékezés, visszavágyódás megszüntetődjék.*⁵¹

P. N. leszögezi: Vitéz András nem lehetett egyszerre táblabíró és kanonok, mert e két hivatal egymással ellentétes volt és egyik gyakorlása kizárta a másikat. A hamisítás másik ismérve, hogy a szövegben I. István szerepel, miközben a királynak fogalma sem lehetett arról, hogy lesz-e még több István, vagy sem. P. N. közli, hogy a Szilassyak levéltára az 1750-es években a Magyar Országos Levéltárba (annak elődjébe) került, s ezt hiteles jegyzőkönyv igazolja. E dokumentumok közt viszont a szóban forgó oklevél nem található. Ha létezett volna, úgy arról valamely jelzet tanúskodna. Az elemző figyelmét nem kerülte el, hogy a datálásnál Jakab apostol neve elől hiányzik a „Szent” („Sancti”) megjelölés, noha elképzelhetetlen, hogy az egy korabeli okiraton ne szerepelt volna. Az „Október első napját megelőző kilencedik nap szeptember 23-a. Szent Jakab ünnepe viszont 1000-ben július 25-re esett (ma is így jelzi a naptár). P. N. helyesen állapítja meg, hogy „Tulajdonképpen minden adat úgy rossz, ahogy le van írva. [...] aki ezt a rendelet-szöveget írta, nem látott Szent István kori oklevelet, [...] se pápait, se magán oklevelet, semmilyen.” Végül rámutat, hogy 20 arany büntetést (mely 50 ökör árának felelt meg) képtelen lett volna kifizetni egy akkori, átlagosan élő szegény pap.⁵² Az irat tehát hamis, rovásírást tiltó „rendelet” nem létezik, de ezzel romba dőlt az Arvisurák „igazszóló” hitelessége is.

A rovásírás eredetét Paál a képzelt Ataiszra vezette vissza. Olvashatjuk azt is, hogy a (képjelekből kialakult) írás később többfélévé vált, melyet a „fő”- és „rovó”-, illetve „szolgálatos” (afféle ügyeletes?) sámánok, s az ún. „aranyasszonyok” használtak. Ez utóbb nehézséget okozott, mert a „tárkányrovás” 216 féle ismerettel volt megfeythető. A szerző közöl néhány írástípustáblát, köztük Maros fősámánét, mely 6010 esztendő. Megjegyezte, hogy akkorra már az ataiszi képjelek egyszerűsödtek. Közülük Isten jelét be is mutatta, mely (nem véletlenül) pásztorbotra emlékeztet.⁵³ De vannak itt-ott szintén kissé kacskaringós „tárkányrovások” is, és egyéb „eredetiről” készült „másolatok”.⁵⁴ A bökkenő az, hogy az ataiszi, a „fősámáni” és más „eredeti” „tárkányrovásokat” talán csak Paál látta (vagy ő sem). Következésképp az évszámok és egyéb adatok sem hitelesek (a „másolatokról” nem is szólva). Aki ért a rovásírásokhoz, annak számára világos, hogy Paál elsősorban a székely-magyar rovás ábécék változatainak nyomán variálta az egyes jeleket. Ismert néhány összerovási lehetőséget, emellett türk jeleket, de a nagyszentmiklósi ábécé egy betűje is előfordul.

Néhány gondolattal visszatérek Isten pásztorbot képjeléhez. Ez nem elhanyagolható részlet, s fontos adalék annak bizonyítására, hogy az Arvisurás magyar őstörténet Paál képzeletéből született. A botnak, pálcának (mint hatalmat jelképező, vagy szertartási eszköznek) az ókorba, vagy még régebbre nyúló története van. Az ókori jelképek és szertartási eszközök közt – a szerző által közölt jel tekintetében – a felső végén kampós, még inkább a *csigavonalba* hajló formának van jelentősége. Némileg hasonló az egyiptomi fáraó egyik hatalmi jelvénye a *heqat*.⁵⁵ Elképzelhető, hogy ez egy stilizált pásztorbot, mely az isteni eredetű hatalomhoz is kapcsolódik. Kampója viszont nem befelé hajló, így eltér a Paál-féle ábrától, annak csak távolabbi rokona. Létezett azonban egy másik görbe végű ókori bot, a római *lituus*,⁵⁶ mely a madárjások (augurok) szertartási eszköze volt. Ennek csigavonalú a vége, de sem isteni, sem világi hatalmat nem jelképez, hanem egyszerű kultikus tárgy, s csak alakja hasonló Paál képjeléhez.

Lehetséges, hogy a lituus *alakja* a madárjós eszmei tartalom nélkül átöröklődött a keresztény pásztorbot-jelképebe. A pásztorbot-jelképpel a keresztény szimbolikában az emberré lett Megváltó Jézusban, a „Jó Pásztorban” ölt testet, ahogy az evangéliumokban is írva van (Jn 10,11; Lk 15,3). A képjel pásztorbottal azonos alakja és az isteni hatalom eszmei tartalma kizárólag a *kereszténység* jelképrendszerében egyesül, s nincs köze a kitalált Ataiszhoz.

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de említésre méltó, a sámánok mellett rovásíró ún. „aranyasszonyok” képzelt alakjához kötődő eszmetársítás. Ennek lényege, hogy „*Rima aranyasszony*” létrehozta a „*rimalányok*” rendszerét, akiket az élet számos területével összefüggő feladatra képeztek ki. A szerző a ‘rima’ szót nyilván a palóc vidék földrajzi neveiből vette (Rima folyó, Rimabánya, Rimapálfalva, Rimaszabadi stb.). A szó lehetséges eredete (etimológiája) többféle. Közülük a latin eredet (rima = ‘hasadék, nyílás’)⁵⁷ most kevésbé fontos. Lényegesebb a szónak a közismert értelme, mely a *kéjnő* fogalmát fedi.⁵⁸ Mivel rimalányokról van szó, az olvasó előtt ösztönösen a züllött nő képe dereng fel. Az arvisurákbeli lányok „rimasága” szerencsétlen és visszatetsző kifejezés még akkor is, ha azok rovásírással foglalkoztak volna. Az pedig módfelett sértő, hogy e kétes kifejezés okán a magyar eleink feleségeit és leányait illetően bárkinek egy ocsmányi foglalkozást üző nőre kelljen gondolnia. Márpedig e képzettársítás a *rimalányokkal* kapcsolatban kétségtelenül fennáll.

(*Hitvilág és zene*) Ki kell térnem két nem elhanyagolható – vallási-hitvilágbeli és a zenét érintő – gondolatkörre is. Paál könyvének egyik előtanulmány-szerzője így írt erről: „[...] ha valaki [...] megpróbálja tanulmányozni [...] az ural-altáji népek mese-és mondakincsét akkor arra a [...] következtetésre juthatunk, hogy Finnországtól ill. a Kárpát-medencétől kezdve a Csendes-óceán partvidékéig, az Uralon és a Kaukázuson, Mongólián és Kelet-Szibérián keresztül egészen a Japánhoz tartozó Hokkaidó szigetéig nyomon követhető ez a hiedelemvilág az itt élő népeknél, pontosabban a manysi hiedelemvilág töredékei felismerhetők mindezen területeken. [...] Ugyanakkor [...] egybeesnek azokkal a népekkel, melyeket az Arvisura rokonként, vagy olyan népként említ, akikkel valamilyen kapcsolatunk volt. [...] a pentaton dallam rokoni vonulata ugyanerre a területre tehető, ahogyan ezt Kodály Zoltán annakidején megállapította.”⁵⁹

Az obi-ugor manysi hiedelmek szórványairól alkotott Arvisurás kép nem állja meg a helyét. Szó sincs a „*manysi hiedelemvilág*” hatalmas eurázsiai területen észlelhető maradványairól! E helyett a minden népnél fellelhető animizmusnak elsősorban a samanizmus különféle formáiban fennmaradt (de több nagyvallásba is beolvadt) elemeiről beszélhetünk. Japánban (és másutt) hiábavaló a manysi hiedelemvilág maradványait keresni. Ott (néhány nem meghatározó vallási irányzat mellett) az animista elemeket is őrző sintó (shinto) és a buddhizmus (elsősorban a mahájána [mahayana] irányzatokból létrejött és összefoglalt „zen”) van jelen.

Az Arvisurák hitvilága egy soha nem létezett magyar őstörténetbe ágyazott, művileg összesített, sajátos képződmény. Paál ösztönösen ráértett valamire. Ez a „valami” a magyarságban az ázsiai lelkiület zárványaként őrződött meg és a befogadó, mellérendelő gondolkodást takarja. Ez motiválhatta Paált a (szakértelem híján) helytelen összetítésben.

Az ázsiai lelkiületre jellemző (mellérendelően) befogadó hajlam már eleve közrejátszott a magyar őstörténethez kapcsolódó, minden bizonnyal összetett (szinkretikus) vallás folyamatos alakulásában. Ennek főbb elemei feltehetően a samanizmus, zoroasztrizmus, manicheizmus és a kereszténység voltak, de korántsem olyan kötődéssel, ahogy az

Arvisurákban olvasható.⁶⁰ A különböző vallások egymásra hatása évezredekken, évszázadokon keresztül zajlott. Ez azonban nem azonos a Paál által néhány évtized alatt, saját elgondolása alapján létrehozott hitvilággal⁶¹ és ennek továbbgondolt értelmezéseivel. Az alábbi, Arvisurás „ősvallásban” fogant írásból kiragadott idézetben megfigyelhető a mezopotámiai ókorban kezdődő, majd az évezredekkel későbbi tanokkal folytatódó, avarokig és magyarokig terjedő, zavarosan összetákolt káosz. A szerző Mani Gilgames leszármazottjának tudja (Jézusról is ezt sejteti?). *„Az Uruki Egyházat Jézus alapította 29-ben. [...] Jézus, vagyis Nazír tanait a Szeretet vallásról Mani püspök róttá le, és megalapította az Uruki Mani vallást. [...] Mani a Gilgames család legnagyobb bölcsként szerepelt. [...] Gilgames utódai a [...] hős költő-királyra felesküdték, hogy az Egyigaz Isten hitében követik. [...] Nazír beavatottat Urukban királlyá koronázták Gilgames abroncskoronájával, számárháton [...] Ummába kísérték, ahol megfogadta: »Élisten agade-rovásával felveszi velük a kapcsolatot.« Népe 670-ben bevonult Avarbástyára, ahol Nazír leveleit az alsóvilágban elhelyezték. Azóta van nálunk Uruki-mani hit és Biblia. Az Uruki-Mani Biblia Mani után folyamatosan íródott [...]. Mi, az Arvisurákat és a Hun-Magyar szellemiséget magunkénak vallók, hiszünk az ősi hitvallásában, [...] szellemiségét átérezzük és magunkénak valljuk, annak ellenére, hogy ősi Mani bibliát nem olvashatunk... de nincs kizárva, hogy Erdélyből, vagy Ujgurföldről [...] felbukkanhat egy több, mint másfélezer éves példány.”*⁶²

Az Arvisura szerint a ‘magyar’ elnevezés nem törzsre, népre, (népfajra) vonatkozik, hanem vallást, hitbeli meggyőződést jelent. Vég Csaba globalista ízü magyarázata szerint a ‘magyar’ a békességre vágyó emberek gyülekezete. Az Arvisurák szellemisége alapján lehetőségnek látja a szkíta-hun, finnugor kötődés mellett az indiánokhoz, sumerekhez és (a világműveltség folytán) minden más néphez való tartozást.⁶³ A ‘magyar’ szó lényegi értelme a béke lenne, s kerek e világon mindenki magyar, aki békére vágyik? A békével egyetértő, de az arctalan világkultúrában felolvadni nem akaró, magyarságukat büszkén vállalók számára ez az álláspont elfogadhatatlan. A magyar nem gyülekezet, hanem (írott és íratlan forrásokkal, hagyományokkal, más tényekkel igazolhatóan) ősi gyökerű nemzetalkotó nép. Ami a békét illeti: a birodalomépítő eszmék békét hirdettek, ám a háttérben ordas gondolatok lapultak. A „magyar” békességet az összetartozásunkat megalapozó tényezőkre – köztük igaz őstörténetünkre – támaszkodva kívánjuk megélni, s nem érdekek által manipulált, vagy a képzelet szárnyain lebegő elméletek és újfajta vallás vezérlete alapján.

Úgy gondolom: az Arvisura egy ősinek láttatott, hunnak álcázott, de hamiskásan finnugor-küllemű „öltözékbe” bugyolált, soha sem volt istennel feldúsított és bódult-samanizmussal nyakon öntött elegy, sajátosan magyarított „tőremista” hiten alapuló halmaz. Ebből pedig újfajta, a globalizmusba simuló, New Age és ezoterikus eszmékkel keveredő, egyesített vallástákolmány kezdeménye látszik sarjadni, melynek eszmeisége az őstörténeti ingyencségek iránt fogékonyak és az útkeresés homályában botorkálók közt egyre kacifántosabbá toldozva terjed. E hitszerű képződmény a nemzetben gondolkodó magyarság számára káros és nem kívánatos.

A hitvilág után röviden térek ki a zenére. A hozzá nem értők egyik kedvenc témája a *pentatónia* mely az Arvisurák említett bevezető írásában is megjelent. Úgy vélik, hogy a pentaton mindenkit rokonít, akinél ez megtalálható. Óriási tévedés: ez nem egy állandóságban kikristályosodott hangrendszer, mert különféle szerkezetükben eltérő, néhol többé-kevésbé, másutt egymásra nem is hasonlító válfajai léteznek Eurázsiaiban és az egész világon. Ezt a műkedvelők képtelenek megérteni. Kodály a magyar pentaton dallamok rokonságát soha nem helyezte a Finnországtól Hokkaidóig tartó óriási területre, mert a

Kárpát-medencei magyarok és más itt élők, valamint uráli finnugor, illetve „török”/türk nyelvű népek, elsősorban cseremiszek, és csuvasok dallamait vizsgálta. Az arvisurák pentaton rokonításnak már a finn kiindulópontja sem állja meg a helyét. Kodály alapvető munkájában a finnekre vonatkozó meglátása máig érvényes: „Egykorú adatok minden reménye nélkül a rokon és érintkező népek vagy azok utódainak zenéjére vagyunk utalva. Azon kellene végigmennünk, keresve a rokonságot. [...] Egyedül a finn nép rendelkezik gazdag zenei gyűjteményekkel. Zenéje azonban annyira távol áll a magyartól, hogy eddig lényeges egyezéseket kimutatni nem sikerült.”⁶⁴

Kodály kaukázusi és japán dallamokkal nem foglalkozott. A kaukázusi rokon dallamok és a japán pentatónia tárgyalására itt nem térhetek ki. Pusztán annyit jegyzek meg, hogy a japán ötfokúság uralkodó vonulata a „félhang” (kis szekund) lépéseket is tartalmazó (hemitonális) hangsorra épül (la-ti-dó-mi-fá). Ez eleve különbözik a magyar, meghatározóan kis szekundot nélkülöző (anhemiton) pentatóniától, melyre részben a kvintváltó-ereszkedő szerkezet és kvart-kvint mozgásokban bővelkedő dallamvezetés jellemző. A magyarhoz hasonló dallamokat leginkább Belső-Ázsiában és határvidékeinken találunk. A kínai (han) pentatónia csak részben hasonló a magyar népzene ilyen típusú ötfokúságához, ugyanakkor sok mindenben eltérő. Más a helyzet az Észak-Kínában élő (nem kínai) nemzetiségek: türk, egyes mongol, mandzsu stb. hun-utód népek dallamaival, mert azokkal számos párhuzama van a magyar népdalok ősrétegének.⁶⁵ A finnugor népek közül lényegében csak a cseremiszek (márik) egy részénél találunk rokon szerkezetű és hangzású népdalokat. *Az obi-ugor manysiknak pedig nincsenek ilyen melódiáik.* Kodály tehát semmi olyat nem állapított meg, amivel Lakatos állítása alátámasztható lenne.

A másik zenei vonatkozás a „szajáni citera”, mely az Arvisura-irodalomban többször előfordul.⁶⁶ A Szaján hegység környékén élő népeknek többféle citerájuk van. Ezek az eurázsiai, különféle méretű hosszúkás, hasábformájú vályú- és dobozciterák körébe tartoznak. A Szaján környéki és altáji típusú citerák általában sok húrosak, köztük kifejezetten öthúrost nem ismer a szakirodalom. Öthúros, népi citerája a finneknek van, ez a *kantele*, mely hajdan kultikus hangszer lehetett (a Kalevalában Vejnemöjnen játszott rajta). Az uráli és altáji népek sámánjai citerát nem használnak és a belátható történeti időben nem is használtak. Lehet, hogy az Arvisurák „szajáni” citerája Paál képzeletének szülötte? Az ázsiai sámánok fő hangszere a dob. Távol-keleten fűvös hangszereket is alkalmaznak, köztük a keleti tárogatók változatait.

(Az „igazszólás” *fantasztikuma*) Az Arvisura-„igazszólásnak” a Szalaváré Tura-féle, „felszabadító”-partizános indíttatása mellett van egy ennél fontosabb, fantasztikus, a megismerés lehetőségein túli (transzcendens) háttere, mely szintén erősen megkérdőjelezi az „igazszólást”. Ez kizárólag már Paál – partizánok által beiktatott – „rovósámáni” tevékenységéből adódik. Szalaváré halála után megszűnt az (írott-másoltnak mondott) Arvisurákkal való közvetlen kapcsolat. Arról már nem is nagyon olvashatunk, hogy az „eredeti” (az „eredeti” példányok másolt másolatainak?) végül mi lett a sorsa. Csak annyi derül ki: Szalaváré közölte Paállal, hogy azokat elrejtette (Magyarországon, vagy Manysiföldön?).⁶⁷ Aki nem hiszi, járjon utána... Paál még 1955-ben sem volt „eredeti” iratok birtokában. Másutt ellentmondásosan azt olvashatjuk, hogy azokat (azok másolatait?) újabb másolás után el kellett égetni.⁶⁸ Az iratok hollétének homályában arról is értesülünk, hogy az idősebb Szalavárénál sem voltak (eredeti?) Arvisurák. Zsirait gyógyítván megigérette, ha birtokába kerülnek, azok másolatait eljuttatja hozzá (Zsiraihoz). Az ifjabb Szalaváré is másoltatott Paállal, aki talán a másolatok másolatát adta oda

Lavotha Ödönnek? Nincs itt valami zavar a sokféle eredeti és összevissza agyonmásolat iratok körül?

Többször említődik, hogy Paálnak „*új Arvisurát kell énekelnie*”.⁶⁹ Ezért avatták sámanná egy *medvetoros szertartáson*, miután Szalavaré megítatta a „*sámánok italával*”. Paál összesítő, szertartásokat is egymásra halmozó arvisurás elméletét jellemzi, hogy sámán-bódulata után leír egy szkíta eredetű vérszerződést, majd egy manysi-ugor medvetor szertartást is.⁷⁰ Paált és az arvisurásokat nem zavarta, hogy a finnugor népeknél a vérszerződés ismeretlen, viszont a szkíta és a hun kultúrákban soha nem volt semmiféle medvetor (és utódnépeiknél sem ismeretes).

A sámanná válás kissé bonyolultabb dolog, mint ahogy azt Paál vélte. Az Ázsiában még sokfelé működő samanizmus változatait és különféle hagyományait leíró könyvekből, tanulmányokból ismerjük⁷¹, hogy sámannak (és táltosnak is) születni kell. Ennek csaknem mindig megvannak a maga testi jelei (hatujjúság, burokban, vagy foggal születés, a sámán-ságot megelőző súlyos betegség stb.). Paál leírásából viszont az derül ki, hogy a sámánokat 5 éves sámániskolában képezték, majd a végzett növendékek „vetélkedése” nyomán választották fősámánt.⁷² Ez is megmosolyogni való, mert részben a sztálinista idők kommunista internátusát, másrészt a „ki mit tud” emléket idézi. Ez bizony nem így működik, de úgy sem, ahogy az Arvisurák partizán-sámánjai kiválasztották egymást. A sámanná válás nem szovjet-partizán módszereken és párttitkárt, vagy „felelősöket” választó gyakorlaton alapul. Így aztán sámánok nem is túl sűrűn fordulnak elő.

Éppen ezért roppant érdekes, hogy abban a partizán-különítményben, ahova Paál bekerült, szinte hemzsegnek a sámánok (és sámánszerű személyek). Ott van mindjárt Szalavaré Tura és kedvese a Fehér Tücsök álnevű partizán leányzó, aki persze szintén sámán.⁷³ De „sámángyanús” itt mindenki. Köztük a Rigó nevű félmordvin-félmagyar társuk, aki ugyancsak „Arvisura-álmot” látott,⁷⁴ és a hanti (osztják) Szurguti Mihály fedőnevű személy.⁷⁵ Továbbá, a korábbi partizánfőnök Szőnyi Márton, aki (afféle sámánlelkű emberként) eredetileg Szalavaré kiválasztottja volt. Szavai már-már tömeges sámánságra utalnak: „*Mindannyian keresztülestünk a sámánpróbán. Én csak három suoma fősámán Arvisuráját bírtam ki, [...] megláttam a suoma-féle népek [...] történetét. Szurgutink 5 obi-ugor fősámán Arvisuráját álmodta újra. Rigó már [...] 7 mordva-moksa fősámán Arvisuráját élte újra, míg a Tura által tanultak alapján elaltattuk őt is, és 9 manysi fősámán az Arvisuráját hívta életre, köztük Szalavaré fősámánét is.*”⁷⁶

Paál sámánsága is kérdéses. Mivel erre utaló előzményekkel és testi jegyekkel nem rendelkezett, vajon hogy történt a kiválasztása? Úgy, hogy Szalavaré meglátta Paál homlokán az (ott mások számára láthatatlan, az indiai és tibeti kultúrákból ismert) „öm-jelet”. Ugyan melyiket? Mert ezek eltérők.⁷⁷ Emellett felismerte a Paálban szunnyadó három lelket is. Az igazi fantasztikum azonban nem ebben rejlik. A partizánságot követő („felszabadításos” elnyomás alatti) béke (és békeharcos) időkben a „rovóságán” Paál már magára volt utalva, s szorgalmasan írta Arvisuráit. De hogyan? Úgy, hogy „*jött az adás*”. Az éjszaka magányában, *az égből érkező transzcendens sugallat alapján*, mint azt Szili írásából (is) megtudjuk. „*Az »adás« [...] többnyire éjszaka »jött« és ekkor nekiült gépelni.*”⁷⁸ Nos, az „adás”, az obi-ugor sámánok esetében mindenkor valamely bódító szer hatására következik be, ezt a szerző „beavatása” is láttatja.⁷⁹ Később már szó sincs a sámánok italáról, melynek összetételét sem biztos, hogy ismerte Paál, hiszen csak furcsa ízű teáról írt. Ha viszont később már nem ivott ilyet, akkor hogyan fogta az „adást”? A sámán révülés közben (noha bódult) nem alszik, hiszen úgy nem tudná tevékenységét folytatni. A szerző leírásából tudjuk, hogy őt egyértelműen elaltatták.

Az ázsiai műveltségekben létezik másféle, „táltos-típusú,” drogokat nem használó révülés is. Ez sajátos (speciális) zenék és táncok alkalmazásával következik be a hangoknak és mozgásoknak a lélekre (pszichére) gyakorolt, együttes hatása nyomán (ez a drogokat használó sámánok esetében is megjelenik). Ismeretes a zenét és táncot nélkülöző megváltozott tudatállapot is, mely kizárólag csendes és meditatív tevékenység eredménye (ennek is megvannak a tanult módszerei). A transzcendens kapcsolat tehát általában nem magától jön létre. Paál semmiféle módszert nem alkalmazott (nyilván nem is ismert), nála „csak” és egyszerűen „jött” az „adás”. Emellett még van egy körülmény, mely erősíti Paál sámáni működésének fantasztikumát. Egy követője írja, hogy a sámánok italának elfogyasztása utáni álomban (a transzcendens tényezők?) Paál *agvába* „beleégettek” 21 eredeti Arvisurát.⁸⁰ Így ezeket már emlékezetből is leírhatta. No, de akkor viszont miért várta, hogy eredeti írott szövegeket is megkapjon, köztük nyilván azokat is, melyek már amúgy is beleégetek? A kételkedőket lehet értetlenséggel vádolni, pedig nem erről van szó. A *hitről* van szó, mely a tanokat feltétel nélkül elfogadó arvisurások sajátja. Némelyek szerint ugyanis az Arvisurákat *nem érteni kell, hanem elhinni*.

Túlvilági kapcsolatla bárki hivatkozhat (ahogy az újabban felbukkant, „látók” és általánosok teszik). Paál sámánsága a józanul gondolkodó ember számára erősen kétséges, mi több: hihetetlen. Úgy gondolom; nem volt itt semmiféle „adás”. Ehelyett Paál olvasottsága nyomán finnugor, valamint közép- és belső-ázsiai adalékokat felhasználó ismeretek összeötvözése, misztikus köntösbe öltöztetése képezi a sivár valóságot. Az egyik bevezető írás szerzője, Szili is jól látta, hogy Paál használt forrásokat. Csak az a kérdés hogyan? „[...] nyilvánvaló, hogy Paál Zoltán [...] forrásmunkákat is felhasznált a maga elképzelése szerint...”⁸¹ S itt, a mondat végén van a hangsúly, mert pontosan ez a képzelgés a szinte kézzel fogható lényege Paál munkájának.

(Zárógondolatok) Az arvisurások hangsúlyozott kifogása, hogy a kritikák nem „objektívek”. Vajon mit fogadnának el objektívnek? A Paál által *képzelt* dolgok nem tények, hanem az ő *szubjektív* felfogását tükrözik. Az arvisurások a velük nem egyező objektív nézetet is szubjektívnek (másvalaki szubjektivitásának) érzik. Így nem fogadnak el semmit objektívnek. Vitakozni érvekkel alátámasztott állításokkal lehet más érvek ellenében. Paálnak nincsenek érvei, csak állításai, melyeket a követői tényként, a *valóság szintjén kezelnek*. Pedig – emlékezzünk csak! – a műben szereplő egyik előtanulmány is utal rá, hogy ez az „utolsó regös” álomlátása. Másutt Paál meséről írt: „*Tura elbeszéléseit meséknek nevezem. A mesék valóságát igazoló eredeti iratok [...] ma még nincsenek a kezemben. De ha [...] kötelezettségemet harminc éven át híven teljesítem, megkapom – s akkor a mesék valósággá válnak.*”⁸² A szerző megfordította a valóság és mese időrendjét. A mesének lehetnek (gyakran vannak is) valós gyökerei. A mese azonban már egy későbbi leképeződés fejleménye és nem a valóság, így nem is válhat utóbb azzá. Paál pedig nem kapta meg az óhajtott „eredeti” iratokat, mivel ezek bizonyosan nem is léteztek.

Az Arvisura ellentmond a tudománynak, a *létező* írott és íratlan forrásokból származó ismérveknek és letaglózó elképedésre készletti az östörténetet megismerni kívánó, józan észsel megáldott olvasót. Ez, az úrhajós-istenes, (Platón Atlantiszából, a magyar-türk atya-ata szóból és talán az egyiptomi Ízisz istennő nevéből összeszerkesztett) Ataisz-őshazás, a finnugorokat ál-hun mázzal beborító, a világ népeit összevevő, „Csáki szalmajaként” hetet-havat összehordó irodalmi káosz lenne az igazság? Nem! Csak arra jó, hogy az érdeklődőt a többi egymásnak ellentmondó elmélettel együtt, bökkenőkben bővelkedő úton vezesse az ábrándos magyar östörténet immár tágas, a téveszmék süppedő hínár-bürüjével beszótt, mocsaras dágványába. A következmény pe-

dig a magyar nemzet- és önazonosságtudat összezavarodása. Érdemes lenne talán ezen elgondolkodnia a tisztelt, érdeklődő közönségnek is.

IRODALOM

- Bartucz Lajos (1.): *Fajkérdés, fajkutató* (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é. n.)
- Bartucz Lajos (2.): *A magyar ember* (Magyar föld magyar faj, IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., é. n.)
- Bárdi László: Az ázsiai hunok élete és történelme (in *Magyarságtudományi tanulmányok*, Hun-idea, Bp., 2008, 55–79.)
- Benkő Mihály: *Nomád világ Belső-Ázsiában* (Timp Kiadó, Bp., 1998.)
- Bolgar Ágnes: *Magyar bájoló imádságok a XV–XVI. századból* (Bp., 1934.)
- Bóna István: *A hunok és nagykirályaik* (Corvina, Bp., 1993.)
- Churchward, James: *The Lost Continent of Mu Motherland of Man* (London [?] 1926.)
- Csajághy György: *A felgyői avar síp és történeti háttere* (Püski, Bp., 1998/I.)
- Csajághy György: *A magyar népzene bölcsője: Kelet* (Alexandra, Pécs, 1998/II.)
- Csajághy György: *A magyar népzene ősrétegeről és néhány ősi hangszeréről* (Dél-Nyírség Bihari Tájvédelmi és Kulturális Értéktörző Egyesület, Debrecen, 1998/III.)
- Csajághy György: *A magyar őstörténet egyes zenei emlékeiről. Három tanulmány* (Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó KFT, Bp., 2001.)
- Csajághy György: Az ősi magyar hitvilág és hiedelemvilág egyes elemei a magyar népzében (in *A honfoglaló magyarság állama kultúrája és az ősi vastermelés, VII. somogyfaiszi konferencia tanulmányai*, Dunaferr-Somogyország Archeometallurgiai Alapítvány, Dunaújváros, 2003, 59–151.)
- Csajághy György: A magyar népzene, mint „zenei anyanyelvünk” (in *Magyarságtudományi tanulmányok*, Hun-idea, Bp., 2008, 185–228.)
- Csajághy György: A magyar őstörténet káosza (*Eleink*, IX. évf./ 4. 4–35. 2010a. Bővített, helyesbített változat: *Valóság*, 2011/5. 68–86.)
- Csajághy György: *Az avar zene és történeti háttere* (Egyetemi, történész diplomadolgozat, kézirat, Pécs, 2010b.)
- Csajághy György: Néhány adalék a magyarság régi, szinkretikus hitvilágához (*Valóság*, 2011/12. 46–64.)
- Csallány Dezső: Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében (*Jósa András Múzeum Évkönyve*, XII–XIV. [1969–1971.] 135. Szerk. Csallány Dezső, Jósa András Múzeum kiadványa, Bp., 1972.)
- Cserép József: *A magyarok őshazája és őstörténete* (Bp., 1933.)
- Csicsáky Jenő: „Mu” az emberiség szülőföldje (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.)
- Czakó Gábor: *Szent István és a rovás*. Forrás: www.bekasmeqyer.plebania.hu/olv130318b.html
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: A magyar nyelv szótára (Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, Pest, 1862–1874.)
- De Groot, Jan Jakob Maria: *Hunok és Kínaiak* (Közvetteszi: Bakay Kornél, kínai nyelvi szakértő: Csornai Katalin, Respenna, Bp., 2006.)
- Diószegi Vilmos: *Sámánok nyomában Szibéria földjén* (Magvető Könyvkiadó, Bp., 1960.)
- Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága* (Corvina Kiadó, Bp., 1981.)
- Forrai Sándor: *Küskarácsonról sülvester estig* (Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp., 1983[?])
- Henkey Gyula: *Őseink nyomában* (Magyarság és Európa Kiadó, Bp., 1993.)
- Henkey Gyula: *A magyarság és más kárpát-medencei népek etnikai embertani vizsgálata* (Magyar Őstörténeti Kutató és Kiadó Kft., Bp., 2002.)
- Hoppál Mihály: *Sámánok* (Helikon, Bp., 1994.)
- Kerényi György: *Magyar énekes népszokások* (Gondolat, Bp., 1982.)
- Képes Krónika* ([részben Kálti Márk, (hasonmás kiadás [ford.: Bellus Ibolya] Helikon, Bp., 1987.)
- Kézai Simon: *Magyar Krónika* ([ford.: Császár Mihály] Magyar Ház, Bp., 1999.)
- Kiss Lajos: Folyóink nevének eredete (*História*, 2000/03. Internetes forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/00-03/ch05.html>)
- Kodály Zoltán: *A magyar népzene* (Zeneműkiadó, Bp., 1987, harmadik kiadás.)
- Kralovánszky Alán: Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. (in *Anthropológiai Közlemények*, X. évf. 1–3. szám, 91–97. Bp., 1966.)

- Lakatos Zoltán: A Tórem-hitű népek mitológiája az Arvisurákban (in Paál: *Arvisura-Igazszólás*, Püski, Bp., 1998, 19–31.)
- László Gyula: *Őstörténetünk* (Tankönyvkiadó, Bp., 1983.)
- Lipták Pál: A finnugor népek antropológiája (in *Uráli népek*, szerk.: Hajdú Péter. 129–137. Corvina, Bp., 1975.)
- Mesterházy Károly: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei (in *Honfoglalás és régészet*, Balassi Kiadó, Bp., 1994, 195–203.)
- Magyar Adorján: *Az ősműveltség* (Magyar Adorján Baráti Kör, Bp., 1995.)
- Molnár Gábor: A palókok regevilágának vázlatos ismertetése (in Paál: *Arvisura...*, Püski, Bp., 1998, 19–31.)
- Paál Zoltán: *Arvisura-Igazszólás* (Püski, Bp., 1998.)
- Révai Nagy Lexikona XVI.* (Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Bp., 1924.)
- Szász Béla: *A hunok története. Attila nagykirály* (az 1943/44?-es kiadás nyomán Szabad Tér, Bp., 1994.)
- Szili István: Paál Zoltán és az Arvisurák (in Paál: *Arvisura...*, Püski, Bp., 1998, 14–15.)
- Télfy János: *Magyarok őstörténete. Görög források a schythák történetéhez.* (Lauffer Vilmos kiadása, Pest, 1863.)
- Thuróczy János: *A magyarok krónikája* (Ford.: Horváth János, Magyar Helikon, Bp., 1978.)
- Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben (in *Levéltári közlemények*, Bp., 1940–1941, 304–338.)
- Vándor Anna: Zsirai Miklós és a manysi sámánok (*Finnugor Világ*, 2003/1. 6–23.)
- Vásáry István: *Az Arany Horda* (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986.)
- Vég Csaba: *Az Arvisura szellemisége* (Kiadó jelöletlen, Bp., 2012. Forrás: <http://vegcsaba.hu/arvisura>)

JEGYZETEK

- 1 Paál, 1998.
- 2 Paál: i. m. 37–38.
- 3 Kiss, 2000. Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/00-03/ch05.html>
- 4 Czeglédi Katalin nyelvész levélbeli közlése szerint a szlávok e nevet csak átvették: „Alakváltozatai a földrajzi nevekben: Tur, Tura, Turaj, Turak stb. A magyarban a Túr folyónév, Tura stb. földrajzi nevek családjába tartoznak. A személynevekben is megvan. Eredeti jelentése ‘árok, patak’, A fenti névnek a származék és a hunok voltak a névadóik.” Czeglédi Katalin közlését e helyütt köszönöm meg.
- 5 Erdélyi István (régész-történész) szóbeli közlése szerint a Szalaváré név kapcsolatba hozható az orosz Szolevarov (‘Sófőző’) családnévvel is. Közlését e helyütt köszönöm meg. Egy névvel nem jegyzett arvisurás szerint a „szalavori” finnül ‘titok hegyet’ jelent.
- 6 Vándor, 2003/1. 6–23. További forrás: www.nytd.hu/nyk/106/306%20Vandor322-323. Forrás: arvisura.vilaghagyomány.hu/doku.php?id=arvisura:arvisura_kritikak
- 7 Paál: i. m. 45. A manysik valóban érzékelték a feltört szabadságot? Erősen kétséges. Vajon volt-e komolyabb változás a szabadságukban a cári rendszer utáni rövid átmenet majd az ezt követő szovjet hatalom 1917–1945 közti időszakban, s később, ill. napjaink orosz elnyomása alatt? Ismerteteink szerint nem sok. Erről érdemes lenne megkérdezni a számalomra méltó mai obigorokat. Szalaváré másutt (i. m. 67.) is burkolt rokonszenvvel említi a bolsevizmust: „[...] volt olyan elgondolás, mely [...] viszonzni akarta azt a segítséget a magyar népnek, amit 1917-ben a magyar hadifoglyok nyújtottak a szovjethatalom megszilárdításának érdekében...”
- 8 Paál: i. m. 52., 54., 55–57., 70., 71–73.
- 9 Vö. Lakatos 1998, 21. Molnár 1998, 35.; Paál, i. m. 136–141., 220–221. stb.
- 10 Paál, i. m. 120., 128., 130. Lakatos, 1998, 21., 23.
- 11 Forrás: www.arvisura.van.hu/keret.cgi?/0603-ataisz.htm
- 12 Molnár, 1998. 32–33. Paál, i. m. 166–167.
- 13 Paál: i. m. 121., 156.
- 14 Szili 1998, 14. Paál is visszatért az Ataisz–Atlantisz problémára, erről levelezett követőivel, Pataky Lászlóval és Molnár Gáborral (1998. 16.) Paál magyarazata és Lakatos Zoltán utalása (i. m. 120., uo. 20–21.) szerint Ataisz a korábban senki által nem hallott *Ata-Isis* ős-istenről kapta volna a nevét. *Ata-Isis* nevében talán az egyiptomi Ízisz (Isis, Iset, Aset, görög: Iszisz) anyaisztemő neve és a magyar-türk atya-ata szó keveréke sejthető.
- 15 Churchward, 1926. Cserép, 1933. Csicsáky, 1938.
- 16 Az Aveszta a zoroasztrianizmus töredékesen fennmaradt szent könyve. Ennek óiráni nyelvét nevezik „avesztainak”. E nyelv alakitanilag viszonylag közel áll a védikus szanszkrithez és az óperzsához, melyet a Kr. e II–I. évezredben beszélhettek. Az Aveszta-irodalomnak kb. a negyede maradt fenn. A szövegek lejegyzésének ideje vélhetően Kr. u. 500 után, a kései Szászánida korra tehető

- (az avesztai ábécé ugyanis a középperzsa-pehlevi ábécéből alakult ki). Korábban szóbeli hagyomány útján terjedhettek az Aveszta könyveinek szövegei. Bár a párhuzam korban a kb. a Kr. u. I. sz.-ra vonatkozóan van utalás egy írásba foglalt Aveszta-változatra, de ez nem maradt fenn. Az *Aradvī Sūrā és a későbbi Arvisūr Anahid* név-változatok viszont jó támpontot adnak. (Sárközy Miklós iranista professzor levél közlése nyomán, melyet e helyütt köszönök meg.)
- 17 A manysiknál Numi-Torem felesége Kaltes-Ekva, a Földanya, de az Arvisurákban Numi Torem húga a Káltes-Asszony, aki ott Élet-Anya (és nem Földanya), viszont a Földet felügyeli.
- 18 A felsorolt istennevek nagyjából megtalálhatók Paál: i. m. 123–154.
- 19 Vö. Paál: i. m. 770–784., Molnár, uo. 36.
- 20 Paál: i. m. 269., 270.
- 21 Szili 1998, 15.
- 22 Szili 1998, 14.
- 23 Paál: i. m. 122. (és máshol több helyütt). Valamint a bevezető írásokban is: Molnár, i. m. 31.
- 24 Paál: i. m. 48. stb. *kazahunokat* említ, de leírás Kazakisztánra és kazakokra utal. A kazahunokat (i. m. 555. térkép) már kazárként említi. Szó esik a kazakisztáni, Torgaj vidékén élő madijar (mazsar) magyar néptörödekről is, akiket 1965-ben Tóth Tibor antropológus fedezett fel (a tárgykorban utóbb Benkő Mihály történész és Bíró András Zsolt antropológus humán-genetikus végzett kutatómunkát). Paál hallhatott Tóth felfedezéséről, s ennek nyomán írhatta: „[...] *A Turga-kapuban [...] élnek és ha a kazahunok nyelvén is, de [...] magyaroknak vallják magukat.*”
- 25 Szili 1998, 14.
- 26 Lakatos 1998, 13.
- 27 Szili, uo. 14. Paál (i. m. 72–73.) leírása szerint Szirain kívül Lavotha Ódon, Hajdú Péter, Kálmán Béla és a néprajzos Diószegi Vilmos sámánkutató is szerepel.
- 28 Paál: i. m. 76.
- 29 A finnugrista (valószínűleg nyelvész) kritikus a „Zegernyei” álnevet használja. Forrás: renhires.blogspot.hu/2009/11/arvisura6.html
- 30 Forrás: arvisura.vilaghagyomány.hu/doku.php?id=arvisura:arvisura_kritikak.
- 31 Forrás: uo.
- 32 Forrás: uo.
- 33 Marton Veronika (P. Anton Deimel: Sumerisches Lexicon, IV. „Pantheon Babilonicum”-ra hivatkozott) közlése szerint a *GU.LA* összetett szó és tiszteletreméltó, hatalmas istennőt jelent. Az ékírás jelek egyenkénti jelentése: *GU* = ‘pillantás, zsinór’, a *LA* = bőség, gazdagság. A *Sirgula* nevet a XIX. században Fritz Hommel ([1854–1936] német orientalista használta, mint a városállam, illetve város nevét. *SIR.BU.LAKI* jelentése ‘a bőséges fény földi edénye (területe)’. Továbbá a *SIR* = ‘égő lámpa, fény, napisten’. A közlést itt köszönöm meg.
- 34 Forrás: arvisura.vilaghagyomány.hu/doku.php?id=arvisura:arvisura_kritikak
- 35 Forrás: uo.
- 36 Uo.
- 37 Europid alkatú, régészeti kultúrákkal jelzett népesség már az őskorban, Mezopotámián és a Kaukázuson át több hullámban érkezett Ázsiába. *Europidek*, de nem Európából jöttek. Ők az *ázsiai europidek* ősei.
- 38 Vö. Vásáry 1986, 25. Ugyanakkor a népnév, korai előfordulása sem zárható ki. Már az szkíták közt is léteztek a későbbi türkökkel kapcsolatba hozható nevek. Bár ezek ókori forrásokból való átírásából, kiejtéséből stb. adódó bizonytalanság fennállhat, de Herakleia-i Herodorosz (Herodoros Pontikosz [Herakleia Pontika], Herodorus, Kr. e. V–IV. sz. fordulója) görög történetírő teredékesen fennmaradt adata (Fragmenta histor. Graec. 2. köt.) említ a tatárhoz hasonló szkíta nevet: „*Hercules scythia ijakkal élt, tanítatván bizonyos Teutar nevű schythától*” Vö. Télyf 1863, 4. (A forrás [Kr. e. 515] Télyf általi datálása vélhetően elírás.)
- 39 Szász Béla 1943 táján még mongol arculatúnak vélte a hunokat (1994, 34–38), de Bóna István ötven évvel később az újabb adatok nyomán már felfigyelt az europid jellegekre (1993, 26–31). Részben europid (europomongolid) jellegű a budapesti Vezér utcában feltárt előkelő hun ifjú arckonstruksiója is (Kustár Ágnes munkája). Forrás: http://kurultaj.hu/2015/09/budapest-vezer-utca-egy-elokelo-hun-ifju-leletei/
- 40 A hun elődnepekre vonatkozó több márt népvetvő. De Groot 2006, 24., továbbá Bárdi 2008, 58.
- 41 Molnár 1998, 31., 34.
- 42 Valószínűleg Dzsingisz kán idejében nevezték el a területet. A mongol eredetű (ordu) szó, értelme uralkodói székhellyel, ítélkező-központtal, parancsnoksággal, ill. azt körülvevő táborral hozható kapcsolatba. A törökben többféleképp őrződött meg: *orta* = ‘közép’ (átvitt értelemben központ), ill. *ordu* = ‘hadserég’.
- 43 Ezek összetevői a cromagnonid A (esetleg B típusa is). A járulékos mongolid összetevők: szájáni (tungid), bajkálai és kisebb mértékben szinid, ill. ezek keverékei. A cromagnonidból származtatható az andronovói europid típus, mely kisebb arányú mongolid elemek beolvadásával feltehetően a Kr. e. I. évezred közepe-táján hozhatta létre Közép-Ázsiában, ill. határvidékein a turanid típust, mely Belső-Ázsiában is megjelent. Vö. Bartucz é. n., (1), 305.; Bartucz é. n., (2.) 445., 470.; Lipták, in. 1975. 130.; 132. Henkey 1993, 55.; uő 2002, 116.
- 44 Vö. Bárdi, in. 2008. 65.
- 45 Forrás: arvisura.vilaghagyomány.hu/doku.php?id=arvisura:arvisura_kritikak

- 46 Akik az altáji és a finnugor nyelvi kapcsolatokat a helyükön kezelve, az írott források, régészeti leletek és más tények bizonyító erejére, a magyar és a keleti népek sokaságának hagyományaira támaszkodva a magyar őstörténetet a szkíta–hun–avar lovasnépek láncolatába illesztik.
- 47 Paál: i. m. 37.
- 48 Ha István a táltosságot, regölést és a *rovást* tiltotta volna, úgy annak nyomának kellene lennie (ahogy intelmeinek, törvényeinek), ill. valamely forrás *utalásában* kellett volna fennmaradnia. Ugyanakkor a jórészt idegen, nyugati műveltségű papság rovásírással szembeni ellenszenvé és túlkapásai nem zárhatók ki. A király általánosságban nem kívánhatta a régi hit teljes eltörlését, ez képtelenség lett volna. Bár törvényben kötelezte a vasárnapi misehallgatást, de a családból egy valaki otthon maradhatott a „tűzet őrizni”. E kitétel a korábbi rituális hagyományok egyértelmű maradványa. Nem hihető ugyanis, hogy azért kellett volna valakinek otthon maradni, mert a tűz elalvása esetén nem tudták volna újraéleszteni. A régi hit több eleme beépült a keresztény vallásba, ezt bizonyítják a hagyományok, népszokások, köztük a regösének szövegeiben rejlő *ráolvasó-igézés* maradványai. A regösök több énekben *Szent István szolgálóiként jelennek meg*, s arra hivatkoznak, hogy a regölést nékik a *régí szokás szerint szabad megtartani*. (Kerényi 1982, 56.) A régészeti leletek stb. alapján bizonyított, hogy a magyarság ismerte a kereszténység alapelemeit, ezeket ötvözte a régi, már korábban is összetett hitével. (Mesterházy, in. 1994. 195–203.; Csajághy, in. 2003. 59–151.; uő in. 2011/12. 46–64.). Feljegyzések tanúsítják, hogy évszázadokkal későbbi papok keresztény és „pogánynak” mondott vegyes imákat is ismertek és alkalmaztak. A XVI. századi Peer-kódex több, ráolvasó imát közöl, 1578-ban nyolcat jegyzett le Bornemisza Péter. Ismert pl. a hasfájást gyógyító, XVI. századi ima, keresztény és sámánista elemek keveredésével (Kralovánszky, in. 1966. 94–95.; Csajághy 2001, 130., bőrbetegség gyógyítása (Bolgár 1934, 8.; Benkő 1998, 122.). István „*pogányüldözése*” sarkított kitaláció, mely későbbi történeti magyarázatok hozzáadéka, s talán a pogánynak mondott, de vélhetően bizánci keresztény Koppány legyőzése kapcsán terjedhetett el. A régi hit erőlyes tiltása Szent László (1046–1095) 1092-ben kiadott első törvénykönyvében, a *kutaknál való áldozásra, fákhoz, forrásokhoz, kövekhez való ajándékvitelre* vonatkozik.
- 49 Csallány, in. 1969–1971. 135.
- 50 Püspöki Nagy előadásának részleteit közlő szövegben a „*Nomis calendis octobribus*”, ill. „*Nomis calendris octobribus*.” kétféleképp és hibásan fordul elő. Helyesen: *Nonis calendis octobribus*. Vö. Czakó, Szent István és a rovás. Forrás: www.bekasmegyer.plebania.hu/olv130318b.html
- 51 Czakó, uo.
- 52 Püspöki Nagy elemzését vö. www.bekasmegyer.plebania.hu/olv130318b.html
- 53 Paál, i. m. 116. 3. ábrája, mely a díszített nyakú püspöki pástorbot stilizálása.
- 54 Vö. Paál, i. m. 114–119.
- 55 A heqat ábrája:
- 56 A lituus ábrája:
- 57 Révai, 1924. XVI. 274.
- 58 A szóról már a Czuczor–Fogarasi szótár írt (1862–1874. V./558) „[...] *kurva, szajha, lotyó, czurhó stb. Eredeti értelme ringy v. rongy.*”
- 59 Lakatos, in. 1988. 19.
- 60 Vö. Mesterházy 1994, 195–203., Csajághy 2003, 59–151., 2011/12. 46–64.
- 61 Az átértelmezett „*Ardvisura Anahita*”, Jézus, Mani tanításainak, a [természetvallások, Zoroaszter, Keresztelő Szt. János tanaiból álló] mandeus eszmekör művi összemosása. Paál, i. m. 495., 500–501., 771., 783–790. stb.
- 62 Ibos (álnévű?) szerző. Forrás: www.hun-arvisura.eoldal.hu-Arvisura-forrasok-uruki-mani-Hit.html
- 63 Vö. Vég 2012, 47., 139. Forrás: [Valóság • 2017. április](http://vegcsaba.hu/arvisura; Paál, i. m. 270., 772. Molnár, uo. 35–36.</p>
<p>64 Kodály 1987, 17.</p>
<p>65 Csajághy 1998 I., II., III. in. 2008, 185–228.; 2010b.</p>
<p>66 Paál: i. m. 41., 43., 53., 91.</p>
<p>67 Paál: i. m. 39.</p>
<p>68 Paál: i. m. 67.</p>
<p>69 Paál: i. m. 50., 51., 54., 69.</p>
<p>70 Paál: i. m. 55., 77–113.</p>
<p>71 Diószegi 1960; Dömötör 1981; Hoppál 1994.</p>
<p>72 Paál: i. m. 39.</p>
<p>73 Paál 348. Arvisurájának alapján készült összegzés, i. m. 45.</p>
<p>74 Uo. 53.</p>
<p>75 Uo. 91.</p>
<p>76 Uo. 53.</p>
<p>77 Uo. 56. A szanszkrit eredetű „óm” jelhez semmi köze a manysiknak. A pranavának nevezett „óm” (aum) a hinduizmus jele (ॐ), melyben az őszrengés és a világ létrejöttének teremtő szava képeződik le. Kapcsolatban van a tibeti műveltség (ཨོཾ) „om mani padme hum” mantrájával is.</p>
<p>78 Szili 1988, 14.</p>
<p>79 Paál: i. m. 64–67.</p>
<p>80 Vö. Vég: i. m. 22.</p>
<p>81 Szili, uo.</p>
<p>82 Paál: i. m. 39.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Cirill betűs kiadványok és orosz–ukrán diákok a XVIII. századi Magyarországon

(Orosz nyelvű művek a délvidéki szerbeknél) Talán első pillanatra különösnek tűnhet, de az orosz könyv egyáltalán nem számított „fehér hollónak” a XVIII. századi Magyarországon. Igaz, elsősorban nem a magyar olvasóközönség körében, hanem az 1690-es években Arsenije Čarnojević metropolita vezetésével az ország déli vidékére betelepült szerbek között. Mivel a magyarországi szerbek 1770-ig nem rendelkeztek önálló nyomdával, ezért a XVII–XVIII. század fordulójától Oroszországba vetették minden reményüket, hogy a nemzeti kulturális felemelkedéshez nélkülözhetetlen egyházi és világi műveket, iskolai tankönyveket onnan beszerezhessék. Kitűnő „szövetségesre” találtak ebben a tekintetben I. Péter (1689–1725) cárban, aki megértéssel figyelte a szerbek vallási és nemzeti törekvéseit. Ezzel magyarázható, hogy amikor a szerb kolostorok szerzetesei – így például 1701 októberében a rakováciak – az orosz uralkodóhoz fordultak kérésükkel, ő szívesen bocsátott rendelkezésükre egyházi liturgikus, zsolttár- és szertartáskönyveket. Ugyanígy bőkezűen megajándékozta Nagy Péter azokat a délvidéki határőrtszketeket, akik 1702-ben a Tisza–Maros környéki katonai körzetből utaztak hozzá, hogy népük számára könyveket kérjenek.

Ezekre, a főleg egyházi tárgyú kiadványokra a szerb kolostoroknak és templomoknak nagy szükségük volt, mivel a Habsburg Monarchiában a katolikus egyház (1773-ig főleg a jezsuita rend) mind türelmetlenebbül lépett fel a más vallásúakkal szemben. Az Oroszországból, különösen a Kijevi Teológiai Akadémiáról beszerzett hittudományi és hitvitázó könyveknek fontos szerep jutott abban, hogy a szerb lelkészek eredményesen védelmezheték népük vallási érdekeit.

I. Péter bőkezű könyvajándékain kívül szép számmal adtak értékes kiadványokat a szerb kolostorok részére az orosz főurak is, mint például Pjotr Avramovics Lopuhin, aki a kosztajnicai Szent Arkangyal-templomnak küldött egyházi műveket. Bizonyára jelentős számú egyházi könyvet hozhattak magukkal a kijevi akadémián tanult szerb papok is, akik később (mint például Dionisije Novaković és Jovan Raić) híres teológusokká, a pravoszláv vallás elkötelezett védelmezőivé váltak.

A legtöbb könyvet azonban a nép körében „moszkaljknak” és „moszkovitáknak” nevezett könyvkereskedők hozták be a Királyi Magyarországra, ahol – Mária Terézia (1740–1780) néhány tiltó rendeletétől eltekintve – szabadon árusíthatták az orosz kiadványokat. Ezek a kereskedők, mint például Dmitrij Ivanovics Buturlin és Szergej Vasziljevics Pozdajev megbízottai, Ukrajnán és Galícián keresztül érkeztek a magyar határra és ott rendszerint 40 százalékos vámtarifát fizettek áruik után. Ezt követően az Eperjes, Kassa, Miskolc, Eger, Hatvan útvonalon jutottak el Pestre, ahonnan a Dunán vízi úton vagy a part mentén szekereken szállították rakományukat a délvidéki piacokra és vásárookra. Az ottani bevételekből aztán jó minőségű magyar borokat vásároltak Tokaj vidékén, és ezekkel a szállítmányokkal tértek vissza hazájukba. Érdekességképpen említhetjük meg, hogy amikor a bécsi udvar nem tartotta kívánatosnak az orosz könyvek magyarországi behozatalát, kezdetben a vámtarifákat növelte meg, majd 1770-től jobbnak látta, hogy a hatóságok állandó ellenőrzése alatt jelenjenek meg szerb művek Joseph Kurzböck bécsi nyomdájában. Bár pontosan ma már lehetetlen megállapítani, hogy a

XVIII. század során mennyi volt a cári Oroszországból behozott könyvek száma, ennek nagyságát néhány ezerre becsülhetjük. Ezt bizonyítja az egyik korabeli unitárius püspök számítása, miszerint csupán 1765 és 1770 között 200 ezer forint értékű, főleg egyházi jellegű orosz könyv került Magyarországra. Természetesen ezt a nagyságrendet nem lehet állandónak tekinteni, hiszen a behozott könyvek száma mindig erősen függött a két ország diplomáciai viszonyától, és attól is, érvényt lehetett-e szerezni a bécsi udvar tiltó rendeleteinek a magyarországi szerb lakosság körében. A szerbek, hogy egyházi és világi könyvszükségletüket biztosítsák, az orosz kiadványokat Velencében gyakran újranyomtatták. Ezt bizonyítja Dimitrije Teodosije görög származású nyomdász velencei tevékenysége is, aki számos orosz művet jelentetett meg újra, amelyek címlapján a kiadás helyül többnyire Moszkvát tüntette fel. Ebben a vállalkozásban, amelynek során például 1764-ben egy zsolnárkönyvet, 1765-ben pedig egy kalendáriumot adott ki, egyes feltételezések szerint Zaharije Orfelin (1726–1785), a neves szerb író is közreműködött.

A fentiek alapján meggyőzőnek látszik, hogy az 1770-es évek elejéig az orosz kiadványok (különösen a vallási művek) meghatározó jelentőséggel bírtak a magyarországi szerb egyházi és világi könyvek között. Mivel azonban viszonylag drágák és nehezen beszerezhetőek voltak, a kolostorok szerzetesei és a templomok papjai valóban úgy vigyáztak rájuk, mint a szemük világára. Ismeretes például, hogy Petar Petrović karlováci püspök az egyik 1769-es moszkvai kiadású könyvbe, amelyet ő maga vásárolt a kosztajnicai templom számára, azt a kívánságát jegyezte be, hogy e mű minden olvasója felettébb ügyeljen arra, nehogy a viaszgyertyák csöpögésétől a könyv lapjai megrongálódjanak. Az orosz kiadású egyházi művek azért is nagy becsben álltak, mivel 1732-től, Vikentije Jovanović (1689–1737) metropolita rendeletétől kötelező érvényűnek számítottak a szerb egyházi szertartásokban. Ezzel az ottani egyházi vezetők azt kívánták elérni, hogy ignorálják a bécsi hatóságok támogatásával Nagyszombatban (Trnava) nyomtatott unitárius könyveket, amelyeket igyekeztek rákényszeríteni a szerb papságra.

A szerb egyház életébe való beavatkozás és az orosz könyvek visszaszorításának szándékával hozták létre 1770-ben Bécsben Joseph Kurzböck (1736–1792) nyomdáját, amely privilegizált helyzetben volt a szerb nyelvű könyvkiadás terén. E kiadó élénk tevékenységét jelzi, hogy 25 év alatt összesen 218 könyvet jelentetett meg. Ezt a számot növelték tovább a budai egyetemi nyomda által kiadott szerb népiskolai tankönyvek, amelyekkel együtt mintegy háromszázra becsülhetjük a szerb nyelvű kiadványokat.

Az orosz könyvek terjesztése a délvidéki pravoszláv felekezetűek között jelentős tényezőként érintette nemcsak a bécsi udvar szerb politikáját, hanem a Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom külpolitikai kapcsolatait is. Ismeretes, hogy abban az időben, amikor a bécsi udvarnak szüksége volt a Romanovok szövetségére (például 1756–1763 között a hétéves háború időszakában, 1778–1779-ben a poroszok ellen és az 1787–1791-es második orosz–török háborúban stb.), nem szívesen ugyan, de kénytelen volt megtérni az orosz könyvkereskedést, sőt a szerb könyvcsempészetet is. A szerb metropoliták többször fordultak az orosz uralkodókhoz azzal a kéréssel, hogy közvéltessenek a bécsi udvarnál az orosz könyvek behozatalával és terjesztésével kapcsolatos vitás ügyekben. Ilyen esetekben a bécsi orosz követség határozottan fellépett a szerbek érdekében, sőt néha titokban segített is a cirill betűs kiadványok terjesztésében. A bécsi udvar nem csak azért igyekezett gátat vetni az orosz könyvek nagyszámú behozatalának, hogy ezzel megakadályozza az orosz–szerb kapcsolatok megerősödését, hanem azért is, mert a szerb egyház mind gyakrabban terjesztette a Romanov-uralkodók kultuszát, például olyan módon, hogy győzelmeikért imát mondott és a cárok nevét a liturgiába is belefoglalta. A bécsi udvar nem nézte azt sem jó szemmel, hogy a behozott könyvek

és kalendáriumok használatával az orosz nemzeti szentek ünneplése is elterjedt, pedig a bécsi kiadású pravoszláv naptárakból ezeket a cenzúra szigorúan kitöröltette. A cári birodalomból behozott könyvek nem csak a nyelvhatás és a vallási színezetű barátság kialakításában játszottak fontos szerepet a szerb társadalomban. Közvetett módon kihatóttak a szerb világi irodalom nyelvére és tartalmára, az írók és költők szellemi arculatának alakulására is. Az orosz világi könyvek (az iskolai tankönyvek, a természet- és társadalomtudományi művek, a vers- és prózairodalom) kétségtelenül jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a szerb társadalomban minél szélesebb körben terjedjenek a tudományos ismeretek, valamint olyan irodalmi műfajok szülessenek, amelyeket a szerb irodalom korábban nem ismert. A behozott egyházi művek közül a legnagyobb hatással a magyarországi szerbeknél az 1721-ben kiadott, Nagy Péter nevével fémjelzett (valójában Feofan Prokopovics novgorodi érsek által írt) „Egyházi szabályzat” (Duhovnij reglament) volt, amely mintául szolgált Mojsije Petrović metropolita számára az 1728-ban kiadott „illír regulamentum” összeállításában. E szabályzatot, amely az egyházi reformokat érintő kérdéseket tartalmazta, Zaharije Orfelin is felhasználta a „Žitije Petra Velikova” (Nagy Péter élete) című munkájában, amely jelentősen hozzájárult az orosz uralkodó szerbiai népszerűségének terjedéséhez. Az „Egyházi szabályzat” – Mita Kostić szavai szerint – azért kiemelkedő kultúrtörténeti jelentőségű mű, mivel a XVIII. század harmadik évtizedében elsőként hintette el a felvilágosodás eszméit a szerbek között. (Talán ellentmondásosnak tűnhet az a helyzet, hogy 1721-ben I. Péter cár az orosz egyházat a Szent Szinódus alá rendelte, ugyanakkor a szerb eklézsia a XVIII. században mindvégig a nemzettudat legfőbb tartópillére maradt.)

Az orosz világi könyvek közül feltétlenül említést kell tennünk Feofan Prokopovics (1681–1736) ábécés-könyvéről, amelyből évtizedeken keresztül oktattak Szerbiában. Hasonló jelentőségű volt Meletij Szmotrickij nyelvtankönyve, amelyet a század végéig többször újra kiadtak. Ezek a munkák etalonul szolgáltak a szerb tankönyvek számára, amelyek egy részét Bécsben, illetve a budai egyetemi nyomdában jelentették meg.

A szerbek nemzeti és pánszláv öntudatának kialakításában nagy szerepet játszottak az Oroszországban kiadott művek, mint például Mauro Orbini „Il regno degli Slavi” (A szláv birodalom) oroszra fordított munkája. A szláv népek közötti kulturális kapcsolatok szempontjából érdekességgé említhetjük meg, hogy ezt a művet pánszláv érzelmű dubrovniki délszláv írta olaszul, majd I. Péter cár utasítására az orosz szolgálatba lépett hercegovinai szerb, Sava Vladislavić Raguzinski (1668–1738) gróf (a későbbi kínai követ) fordította le, az utószót pedig Feofan Prokopovics írta. Bőségesen merített ebből a könyvből a neves szerb felvilágosult gondolkodó Jovan Raić is „Isztorija narodov, najpacse szlavenszkih bolgar, horvatov i serbov” (A szláv népek, elsősorban a bolgárok, horvátok és szerbek története) című munkájához, amelynek első kötetét 1795-ben Szentpéterváron újranyomtatták.

(A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság szerb kapcsolatai) Az orosz könyveknek kiemelten fontos szerep jutott a magyarországi szerb nemzeti értelmiség kialakításában, a felvilágosodás eszméinek hozzájuk való eljuttatásában. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti öntudatra ébredt szerb értelmiség legkiválóbb képviselőinek (mint például Orfelin, Dositej, Raić, Obradović, Muškatirović és mások) könyvtáraiban tucatszámra voltak találhatóak orosz kiadású művek, amelyek féltve őrzött kincseik közé számítottak. A cirill betűs könyvek iránti nagyfokú érdeklődéssel magyarázható, hogy a magyarországi szerbek – a már korábban említett „csatornákon” kívül – más úton-módon is vásároltak Oroszországból származó műveket. Ilyen lehetőséget biztosított számukra az 1733.

augusztus 31-én Anna Ivanovna (1730–1740) cárnő rendeletével felállított tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működése. E bizottság alapvető feladatát ugyan a Tokaj környékén termelt évi 55-60 ezer liter jó minőségű bor felvásárlása képezte, ugyanakkor más „küldetése” is volt. Ezek közé tartozott, többek között, az 1751 és 1756 között a szerb határőrvidéki katonák Magyarországról a cári birodalomba történő áttelepülésének megszervezése, valamint az orosz könyvek behozatala és terjesztése a szerb lakosság körében. Ezt bizonyítja például az a tény is, hogy Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij ezredes (később vezérőrnagy), aki 1733-tól 1749-ig állt a bizottság élén, utazásai során rendszerint sok könyvet szállított poggyászában. A 35-40 (időnként 80-100) fős tokaji orosz kolónia vezetőjét (I. Erzsébet cárnő bizalmi emberét), majd Gavriil nevű fiát is, aki 1749–1753 között irányította a Borvásárló Bizottságot, a magyar hatóságok – és különösen Barkóczy Ferenc egri püspök – a pravoszláv „eretnység”, a szkizma terjesztésével és a Habsburg Monarchia belső „fellazításával” vádolták. Ezenkívül szemükre vetették azt is, hogy a magyarországi szerb lakosság körében pravoszláv imakönyveket terjesztettek, súlyosan sértve ezzel a katolikus egyház érdekeit.

A tokaji orosz kolónia kántoraként öt évet töltött Magyarországon Grigorij Szavcics Szkovoroda (1722–1794), akinek tevékenysége a magyar–orosz kulturális kapcsolatok egyik kimagasló, ám valójában alig ismert fejezetét képezi. A Kijevi Teológiai Akadémián tanult Szkovoroda a Borvásárló Bizottság vezetőjének, Fjodor Visnyevszkijnek a felkérésére 1745 augusztusában utazott Magyarországra, ahol – Váradi-Sternberg János kutatásai szerint – 1750 szeptemberéig maradt. A később híres filozófusként, költőként és vándorprédikátorként ismertté vált felvilágosult gondolkodó életútjának kutatói (Leonyid Mahnovc és Pavlo Ticsina) egyetértnek abban, hogy a Magyarországon eltöltött öt év tapasztalatai jelentősen hozzájárultak Szkovoroda szellemi fejlődéséhez, látás- és gondolkodásmódja minőségi megújulásához. Hogy miért utazott a teológiai akadémia egykori növendéke szívesen Magyarországra, erre a kérdésre a legauthenticusabban a „mester” tanítványa és barátja, Mihail Kovalinszkij adja meg a választ: „Nem elégítette őt ki a Kijevben tanított tudományok köre. Idegen országokat akart látni. Erre hamarosan alkalma nyílt, és ő szívesen élt is a kínálkozó lehetőséggel. Az udvar Magyarországra, Tokajba küldte Visnyevszkij ezredest, aki embereket keresett, köztük papot és kántort az ottani pravoszláv templomban való szolgálatra. Szkovoroda zeneértő ember hírében állt, ismerték szép hangját, és tudták róla, hogy idegen nyelveken is beszél. Ismert volt az is, hogy szeretne idegen országokat látni, így Visnyevszkij pártfogásába vette.” (Szkovoroda, G. Sz.: Szocsinyenyija v dvuh tomah. T. 1. Moskva, 1973. 375.)

A latinul, görögül, héberül, németül jól tudó és hamarosan a magyar nyelvet is elsajátító 23 éves fiatalember mindvégig Fjodor Visnyevszkij bizalmát élvezte, s ezzel magyarázható, hogy vele közösen gyakran utazott Bécsbe, Pozsonyba, Budára és más magyar városokba. Kántori teendői mellett szívesen látta el a bizottság vezetőjének más megbízatásait is, így például orosz kiadású ima- és tankönyvek eljuttatását a szerb templomok és iskolák számára. Érthető, hogy ez a tevékenysége a magyar hatóságok rosszallását váltotta ki és gyakori nézeteltéréseket eredményezett.

Amikor a Szkovoroda-kutatók a későbbi felvilágosult gondolkodó szellemi horizontjának kiszélesedéséről írtak, valamennyien említést tettek hosszabb-rövidebb utazásairól, neves tudósokkal való találkozásairól. Leonyid Mahnovc például lehetségesnek tartotta, hogy Szkovoroda magyarországi tartózkodásának öt évéből hármát a hallei egyetemen töltött Christian Wolff (1679–1754) tanítványaként, ezt követően pedig fél Európát (köztük a német államokat, Itáliát és Lengyelországot) is beutazta. Sokkal reá-

lisabbnak tűnik azonban N. P. Regyko nézete, amely a fantázia szüleményének tekintette Szkovoroda legendák övezte utazásait. Kántori teendői és egyéb elfoglaltságai miatt ugyanis kizártnak tartható, hogy Szkovoroda éveket töltött volna távol kiküldetésének helyétől, Tokajtól. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Visnyevszkij megbízásából felkereste a Habsburg Monarchia különböző tartományait, főként a magyarok és szlávok lakta területeket. Hihetőnek tűnik, hogy Pozsonyban találkozott Bél Mátyással (1684–1749), a neves történetíróval és polihiszttal, a hallei egyetem egykori növendékével, aki beszélhetett neki e híres intézményről és Christian Wolffról. Nem bizonyítható az sem, hogy járt-e a nagyszombati egyetemen, vagy felkereste volna a pesti jezsuita és piarista gimnáziumokat. Az viszont reálisnak tűnik, hogy gyakori látogatója volt az 1721-ben alapított tokaji piarista gimnáziumnak és számos alkalommal hallgatta a híres sárospataki kollégium (főiskola) professzorainak előadásait. Ez utóbbi település mintegy 25 km-re található Tokajtól, így hat óra alatt gyalog is eljuthatott oda, a Bodrog folyón pedig csónakkal még annyi időt sem vett igénybe az út. A sárospataki kollégiumban ismerkedett meg Comenius (Jan Amos Komenský) pedagógiai munkásságának örökségével és az általa írt művekkel. Bizonyára nagy hatással voltak rá az 1531-ben alapított kollégium híres könyvtárának kötetei, amelyeket többnyire az ott tanító (Hollandia, Anglia, Svájc és a német fejedelemségek protestáns egyetemein diplomát szerzett) professzorok hoztak magukkal.

Egyes feltételezések szerint a leendő ukrán filozófus felkereshette a debreceni kollégiumot is, és nem kizárt, hogy ott találkozhatott Hatvani István (1718–1786) professzorral, aki 1749-től tanított az intézmény falai között. Hasonlóképpen más városokba és oktatási intézményekbe is eljuthatott Szkovoroda, ám ezeket az útjait mindaddig hihetetlen érdemlően bizonyítani nem lehet, amíg forrásértékű dokumentumok nem kerülnek napvilágra.

Ugyanígy csak feltételezésekre tudunk hagyatkozni annak kapcsán, hogy milyen könyveket vitt magával Szkovoroda Magyarországról, és miként tudta ezeket hasznosítani későbbi munkássága során. Tény azonban, hogy magyarországi tartózkodásának emlékei és tapasztalatai több művében jól nyomon követhetők és kimutathatók, amelyeknek filológiai és forráskritikai elemzését Váradi-Sternberg János végezte el.

(Orosz-ukrán peregrinus diákok magyar oktatási intézményekben) Szép számmal hozzhattak be könyveket hazánkba az itt tanult orosz és ukrán diákok is, akik közül különösen Ivan Joakimovics (egyházi nevén: Irinyej) Falkovszkijnek (1762–1823), a későbbi csigirini püspök és a kijevi érsek koadjutorának (helyettesének) magyarországi tartózkodása érdemel figyelmet. A tehetséges fiatalember 1773-ban kezdte meg tanulmányait a kijevi akadémián, majd két év múlva lehetősége nyílt, hogy Magyarországra utazzon. 1775-ben ugyanis apját, Joakim (egyházi nevén: Jusztin) Falkovszkijt – aki maga is a kijevi akadémián tanult és felesége halála után 1774-ben belépett a bazilita szerzetesrendbe – nevezték ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság lelkészévé. Az apa kitűnő nevelést kívánt biztosítani Ivan és Szytyepan nevű fiainak, ezért őket a tokaji piarista gimnáziumba íratta be. Öcsének 1777. június elsejei váratlan halálát követően került Ivan Falkovszkij a pozsonyi evangélikus liceumba, ahol tanulmányai meglehetősen költségesek voltak, mivel a szállásért és az étkezésért évi nyolcvan forintot kellett fizetnie. (Érdekességképpen említhetjük meg, hogy apjának évi jövedelme 120 rubelt, azaz körülbelül 160 forintot tett ki.) Ezzel magyarázható, hogy egy év múlva kénytelen volt elhagyni Pozsonyt, és a jóval olcsóbb pesti piarista gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ebben az időben a pesti szerb Szent György-templom papjának, Ivan Minackijnek

a támogatását élvezte, aki maga is orosz volt, a Kijevi Teológiai Akadémián tanult és 1733-ban a már említett Vikentije Jovanović (a későbbi szerb metropolita) évfolyamtársaként végzett.

Ivan Falkovszkij saját feljegyzései szerint – amelyeket Nyikolaj Ivanovics Petrov (1840–1921) publikált – szívesen járt a pesti piaristák iskolájába, ahol több kimagasló tanáregyenység tanította. A római Collegium Nazarenum mintájára működő intézményben Falkovszkijnek Benyák Bernát (1745–1829), a korabeli magyar iskolaügy neves személyisége tanította a bölcseletet és a metafizikát. Tanárai közé tartozott még Horányi Elek (1736–1809), aki Giovanni Battista Beccaria (1716–1781) tanítványaként 1756-ban doktorált fizikából a római egyetemen, majd a magyarországi modern fizikatanítás egyik megeremtője lett. A piaristáknál ez idő tájt Poor Kajetán (1744–1813) tanította a matematikát, Zimányi Lajos professzor a mezőgazdasági tudományokat, az iskola igazgatója pedig a pozsonyi születésű, Pisában tanult fizikus, báró Schaffrath Lipót (1734–1808) volt.

1799 februárjában azonban Falkovszkij kénytelen volt megszakítani tanulmányait, mivel apja súlyosan megbetegedett Tokajban és neki kellett ápolnia. Az év végén tért csak vissza Pestre, ahol folytatta stúdiumait, majd 1780 szeptemberében beiratkozott a Nagyszombatból Budára átköltözött egyetemre. Ezzel kapcsolatban írta szeptember 27-i levelében Grigorij Andrejevics Poetikának (1725–1784), a bécsi orosz követség tanácsosának: „[...] olyan fontos tudományokat tanultam, mint a logikát, történelmet, matematikát, amelyek közül az utóbbit, mivel ezt Kis-Oroszországban [Ukrajnában] nem tanítják, különös figyelemmel hallgattam, és tanulmányaim végén vizsgát tettem belőle. A kísérleti fizika tanulmányozása céljából, tudós emberek tanácsára, beiratkoztam a budai egyetemre, ahol a következő évtől, oktatják, ám az albérleti lakás drágasága miatt, bizonyos nélkülözésekben lesz részem. De ez nem akadályozhat meg engem egy ilyen fontos tudomány tanulmányozásában, amelyet én mindig kedveltem és szeretett hazámnak pedig nagy hasznára válik.” (Petrov, N. I.: *Avtobiograficeszkije zapiszki preosvjasconnovo Irinyeja Falkovszkovo*. Csaszty I. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii*, 1907. 467.)

Az árván maradt Ivan Falkovszkij azonban – fokozódó anyagi nehézségei miatt – nem tudta befejezni megkezdett egyetemi tanulmányait, és 1782 őszén rövid ideig kénytelen volt írnokként elhelyezkedni a tokaji Orosz Borvásárló Bizottságnál. 1783. február végén indult haza – könyveivel és Magyarországon vásárolt matematikai eszközeivel együtt – Kijevbe, ahol az év végéig a teológiai akadémia növendéke volt. December 24-én nevezte ki őt Szamuil Miszlavszkij (1731–1796) metropolita az akadémia aritmetikai osztályának tanárává. Minősítési lapjára ekkor a következőket írták: „[...]1775-től kezdve folytatta tanulmányait idegen földön, ahol nyolc évet töltött, előbb Tokaj magyar városban, utána pedig Pozsonyban az alsó grammatikai osztályoktól a retorikáig, azonkívül történelmet, földrajzot, számtant, német és magyar nyelvet, majd Pest városában bölcseletet, algebrát, mértant, építészetet, fénytant, hidraulikát és kísérleti fizikát hallgatott.” (Petrov, N. I. i. m. 476.)

Ivan Falkovszkij nem az egyetlen orosz diák volt hazánkban a XVIII. század második felében, amit az is bizonyít, hogy magyarországi tartózkodása idején szoros barátságot kötött két honfitársával, Andrej Pavlovics Sztavinszkijjal és Aron Pekalickijjal, akikkel hazatértük után együtt tanított a kijevi akadémián. Az előbbi 1776-tól a lengyelországi Umanban (ma: Ukrajna) tanult, majd, 1778-tól – tehát Falkovszkijjal egy időben – a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ezt követően két évig írnokként dolgozott Tokajban, ahonnan 1782-ben tért vissza Kijevbe és a következő évtől történelmet, földrajzot és német nyelvet tanított az ottani akadémián.

Aron Pekalickij ugyancsak a Kijevi Teológiai Akadémián tanult, és 1780 elején lelkesként – Falkovszkij apjának egykori helyére – került Tokajba. Ottani tartózkodásának hat éve alatt közeli ismeretségbe került a számos kiváltsággal rendelkező görög kereskedőtársaság több tagjával, akiknek anyanyelvét hamarosan elsajátította. Kiváló görög nyelvtudásának köszönhetően ment később, 1788. június 25-én a kijevi akadémia-ára, ahol több évtizeden keresztül oktatott.

(Lomonoszov műveinek recepciója a korabeli Magyarországon) Ha az orosz tudományos élet számos kiváló személyisége a XVIII. század második felében nem is jutott el hazánkba, műveik a magyar szakmai körökben többnyire ismertek voltak. Különösen igaz ez Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–1765) munkásságát illetően, amelyet a zseniális polihisztor németre lefordított művei révén ismertek meg a magyar tudósok. Jól bizonyítja ezt Lomonoszov két forrásértékű történeti munkájának ismerete és Pray György (1723–1801), a korszak legjelentősebb történetírója általi felhasználása Magyarországon.

Mint ismeretes, Lomonoszov „Kratkij rosszijszkij letopiszec” (Rövid orosz krónika) és a „Drevnyaja rosszijszkaja isztorija ot nacsala rosszijszkovo do koncini velikovo knyazja Jaroslava Pervovo, ili do 1054 goda” (Régi orosz történelem a kezdetektől Jaroszlav nagyfejedelem haláláig, azaz 1054-ig) című művei 1760-ban, illetve 1766-ban láttak napvilágot, és az előbbi 1765-ben, 1767-ben, 1771-ben, az utóbbi pedig 1768-ban német nyelven is kiadásra került. Pray György, az egykori jezsuita pap, aki a rend feloszlata után a pesti Egyetemi Könyvtár igazgatója lett, nemcsak jól ismerte Mihail Lomonoszov fenti munkáit, de – az általa hátrahagyott hatvankötetes kéziratgyűjtemény tanúsága szerint – ki is jegyzetelte és felhasználta azokat „Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum” (1774) című, a magyarság korai történetét feldolgozó művében. Ennek bizonyítására jó néhány példát lehet felhozni, amelyek meggyőzően mutatják, hogy Pray több alkalommal szinte szó szerint vett át Lomonoszov munkáiból. Így például, amikor az orosz polihisztor I. (Szent) István magyar király és a szomszédos szláv uralkodók szívélyes és dinasztikus kapcsolatairól írt („Er [Wladimir] stand in sehr gutem Verhältniß mit den benachbarten Fürsten, Boleslaw von Polen, Stephan von Ungarn und Heinrich von Böhmen”), Pray munkájában majdnem szó szerint ugyanez olvasható („Wladimir cum Stephano Hungariae, et Boleslao Poloniae regibus conjunctio et amicitia...”). Ugyanilyen átvétel figyelhető meg Praynál akkor is, amikor Igor fejedelem 944-es, bolgárok elleni hadjáratát tárgyalta (Lomonoszovnál: „[...] schickte die Petschenegen auf den Hals der Bulgaren”, a magyar történetírónál: „[...] ut in Bulgaros arma converterent, eis auctor fuit”). A fentiekhez hasonlóan Pray több helyen felhasználta Lomonoszov történeti kutatásainak eredményeit, a hunokról, avarokról és finnugor törzsekről vallott nézeteit, amelyek új adatokkal gazdagították a XVIII. századi magyar történettudományt. (Lengyel, B. – Tóth, A.: Lomonoszov, kak isztochnyik truda Gyorgya Praja po ranney isztorii. In: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Bp., 1963. 171–174.)

A már említett műveken kívül Lomonoszovnak más könyvei is eljutottak Magyarországra, így például az elektromosságról írt „Oratio de meteoris vi electrica ortis” (Petropoli, 1753) és a „Pokojnovo sztatszskovo szovetnyika i professzora Mihaila Vasziljevicsa Lomonoszova szobranijje raznih szocsinenyij v sztyihah i v proze” (A megboldogult M.V. Lomonoszov professzor különféle verses és prózai műveinek gyűjteménye. Moszkva, 1778) című munkái, amelyek megjelenésüket követően hamarosan a pesti Egyetemi Könyvtárban is az olvasók rendelkezésére álltak. Több mint kétszáz év

távlatából persze lehetetlen megállapítani, hányan forgatták ezeket a könyveket, ugyanakkor feltételezhető, hogy az egyetem szláv anyanyelvű növendékei és tanárai közül többen olvashatták az orosz tudományos és szépirodalmi műveket.

Érdekességekppen említjük meg, hogy Mihail Lomonoszov is ismert korabeli magyar szerzőktől műveket. Ezt bizonyítja az a tény, hogy pétervári könyvtárának értékes darabja volt Hell Miksa (1710–1792) egyik csillagászati munkája, valamint Kalmár György (1726–1782 után) kötete, amely 1760-ban Genfben látott napvilágot, és a magyar–csüd nyelvrokonságot valló Lomonoszovval ellentétben a magyar–héber közös nyelvi eredetet igyekezett bizonyítani, arra hivatkozva, hogy mindkettőből hiányzik a nominális állítmány, az úgynevezett kopula. Tudománytörténeti kuriózum, hogy marburgi egyetemi éve alatt Lomonoszov együtt tanult az erdélyi Détései Sámuellel (1704–1761), akinek – az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött – peregrinációs albumába 1737. augusztus 30-án a „Jaspidem et argentum superat virtus” és a „Dobrogyetyel lucsse jaszpida i szerebra” (A jászpist és az ezüstöt felülmúlja az erény) latin, illetve orosz nyelvű sorokat írta. Néhány hazai kutató (köztük Gazda István tudománytörténész) joggal feltételezi, hogy a magyar kortársak közül Bél Mátyás (1684–1749), Segner János András (1704–1777), Born Ignác (1742–1791), Scopoli János Antal (1723–1788), Molnár János (1757–1819) és mások is ismerhették a neves orosz polihisztor latinul és németül napvilágot látott publikációit.

(Konklúzió) A tanulmány első része talán egyértelműen bizonyítja, hogy az orosz egyházi és világi művek, valamint az iskolai tankönyvek a XVIII. század során egyaránt eljutottak Magyarországra, és főként a délvidéki szerbek körében örvendtek nagy népszerűségnek. A század utolsó évtizedeiben azonban az orosz könyvek domináló szerepe náluk némiképpen megváltozott, mivel ettől az időszaktól kezdve mind nagyobb hatást gyakoroltak a nyugat-európai felvilágosodás szellemi termékei, az Ausztriából és más német államokból importált művek, továbbá az idegen nyelvekről fordított szépirodalmi kötetek. A vallásos művek (köztük a cirill betűs kiadványok) számának csökkenésében közrejátszott az is, hogy – 1780–1790 között – II. József a Habsburg Monarchia egész területén korlátozni kívánta az egyházak befolyását és presztízsét. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján – Dositej Obradović (1739–1819), Stefan Stratimirović (1757–1836), Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) és mások munkássága nyomán – létrejött a szerb irodalmi nyelv, amely mind több lelkes olvasót mondhatott magáénak.

Ezt megelőzően azonban (a XVIII. század során mindvégig) a délvidéki szerb kultúra meghatározó részét képezték a cirill betűs könyvek. Így volt ez I. Péter alatt, a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság működésének „fénykorában” (az 1740-es évtized közepétől az 1760-as évek elejéig), majd F. I. Janković tevékenysége idején, amikor az illír iskolák direktoraként és temesvári tankerületi főigazgatóként nemcsak feladatának, hanem szívügyének is tekintette a délvidéki oktatásügy minőségi megújítását. Sokat segített a hazai szerbek tankönyvellátásában Joseph Kurzböck bécsi nyomdájának 1770-ben történt létrehozása, valamint a pesti egyetem tipográfiaja is, amely 1777-től, az I. Ratio Educationis kiadásától jelentős számban adott közre az illír iskolák részére nemzeti nyelvükön írt, főként Johann Ignaz von Felbiger (1724–1788) metodikai elveit követő műveket (tanári útmutatókat, segédanyagokat). A XIX. század elejétől aztán a hazai szerb értelmiség is egyre több népiskolai és gimnáziumi tankönyvet írt, amelyek megfeleltek az 1806-os II. Ratio Educationis szakmai és módszertani elvárásainak.

Tanulmányunk második része azt a problematikát tárgyalta, hogy kik voltak azok a XVIII. századi orosz – ukrán diákok, akik a magyarországi közép- és felsőfokú

tanintézményeket látogatták. Tisztában vagyunk azzal, hogy nemcsak a hazai neveléstörténeti kutatások adósságával magyarázható az a tény, miszerint az 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költözött (eredetileg az 1635-ben, Pázmány Péter által Nagyszombatban alapított) univerzitás valószerűleg nem lehetett eléggé vonzó a tanulni vágyó orosz nemesifjak számára. Ismeretes ugyanis, hogy ők elsősorban a német államokban (Göttingen, Halle, Heidelberg, Jéna, Lipcse, Marburg, Tübingen, Wittenberg), Hollandiában (Franeker, Harderwijk, Leyden, Utrecht) és Svájcban (Bázel, Genf, Zürich) képezték magukat, mivel ezt jó anyagi helyzetük lehetővé tette. Magyarország tehát „kiesett” a gazdagabb orosz – ukrán peregrinusok látószögéből, mivel tisztában voltak azzal, hogy a Habsburg Monarchiát jellemző abszolutista politika „ikertestvére” a cári autokráciának, ahol a szabadgondolkodásra csak kevés lehetőség nyílik. Ezért célszerűbb volt számukra a polgáriasantabb országok egyetemén tanulni, ahol a felvilágosodás eszméi már hosszabb ideje meghonosodtak és a korszerű természettudományos ismeretek oktatásában is élen jártak.

IRODALOM

- Anderson, M. S.: *Peter the Great*. New York, 2000.
- Anyszimov, J. V.: *Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szmogverzsavije Petra Velikovo v pervoj polovinye XVIII veka*. Szankt-Petyerburg, 1997.
- Anyszimov, J. V.: *Pjotr Velikij (Licsnoszty i reformi)*. Moszkva, 2009.
- Bazsova, A. P.: *Russzko – jugoszlavjanszkije odnoszenija vo vtoroj polovinye XVIII veka*. Moszkva, 1982.
- Begger, H.: *Reformi Petra Velikovo*. Moszkva, 1988.
- Beljavszkij, M. T.: M.V. Lomonoszov i russzkaja isztorija. In: *Voproszi isztorii*, 1961. 11. sz., 91–106.
- Bulasov, G. O.: *Preoszvjasconnij Irinyej Falkovszkij, episzkop csigirinszkij, koadjutor Kijevszkoj metropolii*. Kijev, 1882.
- Bushkovitch, P.: *Peter the Great*. Lanham (Maryland), 2016.
- Durzsa, S.: Adatok Horányi Elek bibliográfiái munkásságához. In: *Magyar Könyvszemle*, 1956. 246–251.
- Fedeles, T. – Varga, Sz.: *A pécsi egyházmegye a 17–18. században*. Pécs, 2005.
- Gazda, I.: *M. V. Lomonoszov válogatott írásai*. Budapest, 1982.
- Hadrovics, L.: *Vallás, egyház, nemzetudat (A szerb egyház szerepe a török uralom alatt)*. Budapest, 1991.
- Heller, M.: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 2000.
- Hodinka, A.: *A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye*. Budapest, 1912.
- Hodinka, A.: Muszka könyvtárosok hazánkban, 1711–1771. In: *Könyv és Könyvtár (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve)*, 1925. 47–62.
- Hoffmann, P.: Lomonossows Stellung in der russischen Geschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1961. 7. sz., 1554–1565.
- Hoffmann, P.: *Peter der Grosse (Zar und Reformier)*. Berlin, 1988.
- Honfi, J.: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 1. sz., 95–129.
- Horányi, E.: *Memoria Hungarorum. I-III*. Vindobonae, 1775-1777.
- Hölvényi, Gy.: *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*. Budapest, 1974.
- Kamenszkij, A. B.: *Öt Petra I do Pavla I. (Reformi v Rosszii XVIII veka)*. Moszkva, 1999.
- Kiss, M.: *Erzsébet cárnő szerb telepítései*. Marosvásárhely, 1909.
- Kosáry, D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980.
- Kostić, M.: *Rusko-srpska knjižarska trgovina terezijanskog doba (Jedna glava iz monografije o Kurcbekovoj štampariji)*. Sremski Karlovci, 1912.
- Kostić, M.: *Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII i XIX veka*. Beograd, 1952.
- Kostić, M.: *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku*. Zagreb, 2010.
- Kostić, M.: *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka*. Zagreb, 2013.
- Krasznobajev, B. I.: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. Moszkva, 1987.
- Kulakovszkij, P. A.: *Nacsalo russzkoj skoli u szerbov v XVIII veke*. Szankt-Petyerburg, 1903.
- Lee, S. J.: *Peter the Great*. New York, 1993.

- Lengyel, B. – Tóth, A.: Lomonoszov, kak isztocsnik truda Gyorgya Praja po rannjej isztorii. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I.* Budapest, 1963. 171–174.
- Lischerong, G.: *Pray György élete és munkái.* Budapest, 1937.
- Lomonossow, M.: *Kurzgefasstes Jahrbuch der russischen Regenten. Aus dem Russischen durch Peter Stählin.* Copenhagen – Leipzig, 1765.
- Lomonossow, M.: *Alte russische Geschichte von dem Ursprunge der russischen Nation bis auf den Tod des Grossfürsten Jaroslaws des Ersten oder bis auf das Jahr 1054. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt.* Riga – Leipzig, 1768.
- Lomonoszov, M. V.: *Kratkij rosszijszkij letopiszec.* Szankt-Petyerburg, 1760.
- Lomonoszov, M. V.: *Drevnyaja rosszijszkaja isztorija.* Szankt-Petyerburg, 1766.
- Lomonoszov, M. V.: *Polnoje szobranijje szocsinyenyij. T. 6. Trudi po russzkój isztorii, obszcsesztvenno-ekonomicseszkim voproszám i geografii 1744-1765 godov.* Moszkva–Leningrad, 1952.
- Marshall, W.: *Peter the Great.* New York, 1996.
- Massie, R. K.: *Peter der Grosse (Sein Leben und seine Zeit).* Königstein, 1986.
- Mihailovič, G.: *Srpska bibliografija XVIII. veka.* Beograd, 1964.
- Mokuter, I.: Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII. veka. In: *Studia Slavica, t. 11.* 1965. 345–372.
- Mokuter, I.: Az „orosz iskolák” a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Sorozat 3, Linguistica-philologica.* Pécs, 1966. 105–117.
- Mokuter, I.: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. In: *A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Sorozat 3, Linguistica-philologica.* Pécs, 1967. 71–78.
- Mokuter, I.: Russzko-szerbszkije lityeraturnije szvjazi v XVIII veke. In: *Studia Slavica, t. 18.* 1972. 5–29.
- Neumann-Hoditz, R.: *Peter der Grosse.* Hamburg, 1991.
- Németh, S. K.: Lomonoszov egy XVIII. századi emlékkönyvben. In: *Kortárs, 1982. 12. sz., 1953–1955.*
- Niederhauser, E.: *Így élt Nagy Péter.* Budapest, 1974.
- Pavlenko, N. I.: *Pjotr I i jevo vremja.* Moszkva, 1983. Pervolf, J. J.: *Szlavjanye, ih vzaimnije otnosenija i szvjazi.* Varsava, 1888.
- Petrov, N. I.: Avtobiograficseszkiye zapiszki preoszvszjaszonnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty 1. In: *Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907.* 461–486.
- Pray, G.: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Vindobonae, 1774.
- Racszinskij, A.: Russzkiye komiszszari v Tokaje v XVIII ctoletyii. (Po dokumentam Moszkovszkovo glavnovo arhiva Minyisztyersztva inosztrannih gyel). In: *Russzkij Vesztnyik, 1875. 9. sz., 179–198.*
- Regyko, N. P.: *Vidatnij filozof-gumaniszt (Do 250-riccsja z dnja narodszsenja G. Sz. Szkovorodi).* Kijev, 1972.
- Skerlić, J.: *Srpska književnost u XVIII. veku.* Beograd, 1909.
- Stanley, D.: *Peter the Great.* New York, 1985.
- Szerebrennyikov, V. N.: *Kijevszkaja Akagyemija sz polovini XVIII veka.* Kijev, 1897.
- Szkovoroda, G. Sz.: *Szocsinyenyija v dvuh tomah.* Moszkva, 1973.
- Szvák, Gy.: *Furkósbottal Európába? (I. Péter: érvek – ellenérvek).* Budapest, 1989.
- Takáts, S.: *Benyák Bernát és a magyar közoktatástügy.* Budapest, 1891.
- Takáts, S.: *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története.* Budapest, 1895.
- Tardy, L.: *A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733–1798).* Sárospatak, 1963.
- Ticsina, P. G.: *Szkovoroda.* Kijev, 1970.
- Tyihomirov, M. N.: Isztoricseszkiye trudi M.V. Lomonoszova. In: *Voproszi isztorii, 1962. 5. sz., 64–73.*
- V. Molnár, L.: O gyejatyelnosztyi F.I. Jankovicsa po organyizacii skol v Rosszii. In: *Studia Slavica, t. 37.* 1991 – 1992. 235–260.
- V. Molnár, L.: *Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750-1815).* Joskar-Ola, 1994.
- V. Molnár, L.: *Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815).* Piliscsaba, 2000.
- V. Molnár, L.: *Életutak találkozása 1703–1848 (Érdekes fejezetek a tudományos kapcsolatok történetéből).* Piliscsaba, 2004.
- V. Molnár, L.: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733–1798). In: Frisnyák, S. – Gál, A. (szerk.): *Tokaj-hegyaljai borvidék.* Nyíregyháza – Szerencs, 2012. 95–105.
- V. Molnár, L.: F. I. Jankovič oroszországi iskolaszervező tevékenysége. In: *Valóság, 2014. 10. sz., 36–47.*
- Vallotton, H.: *Peter der Grosse (Russlands Aufstieg zur Grossmacht).* München, 1996.
- Váradi-Sternberg, J.: *Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből).* Uzsgorod, 1971.
- Váradi-Sternberg, J.: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. In: *Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki).* Uzsgorod, 1979. 63–82.
- Váradi-Sternberg, J.: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon. In: *Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról).* Budapest–Uzsgorod, 1981. 211–223.

Protestáns német és németalföldi egyetemeken végzett magyar orvosok a 17. és a 18. században

A közép- és kora újkori orvosi gyakorlat nemcsak az egyetemet végzett orvosok kötelessége volt, de ebben részt vettek a céhekben képzett sebészek és a gyakorlati tudással rendelkező bábák is. Az akadémiai képzésben részesült orvosdoktorok főleg Itáliában, majd a 14–15. század már közép-európai egyetemeken is (Prágában, Bécsben és Krakkóban) tanultak, bár ezek színvonala még nem közelítette meg az itáliai egyetemek színvonalát, a jelöltek ezeken az egyetemeken csak belekezdtek a medicina tudományába, végül Itália legkülönbözőbb egyetemein szerezték meg diplomájukat. A reformáció hatására Németalföldön és több német fejedelemség területén jó néhány egyetem létesült, amelyeken – éppen a reformáció hatására – fontos szerepet játszottak a természettudományos ismeretek, amelyeket már a természetfilozófia részeként oktattak. Ezek a természettudományos ismeretek a karteziánus filozófia részeként jutottak el hazánkba és terjedtek el a protestáns értelmiségi körökbe és iskolákba. Itt kell említeni, hogy a katolikus oktatást az arisztotelészi filozófia határozta meg, csak 1777-től a piaristák realiskoláiban vezették be a természetfilozófiai ismeretek oktatását. Az újszerű természettudományos gondolkodás átforgalmazza az orvostudományt, a kémia, a fizika, az ásványtan, az állattan, részben a matematika is részévé vált az oktatásnak. Tanulmányozzák az egészséges és megbetegedett szervezet (élettan és kórelletan) működését, az emberi test tüzetes vizsgálatát.

A reformáció elterjedése és az újszerű természettudományos szemlélet meghonosodása után a német és a németalföldi egyetemeken megnövekedett a magyarországi hallgatók száma, akik nemcsak teológiát jöttek tanulni, hanem jelentős számban iratkoztak be az orvosi karra is. Csak példaként a 17./18. században a németalföldi egyetemeken 97 magyar hallgató folytatott orvosi tanulmányokat, elsősorban Utrechtben és Leidenben, a modern medicina e két fellegvárán. Itt megteremtették a botanika és az anatómia oktatásának feltételeit, létrehozták a botanikus kertet, 1597-ben megépítették a „Theatrum Anatomicum”-ot, ahol már boncolásokat is végeztek. Megkísérelték a klinikai oktatás bevezetését, a leideni Cecilia-kórházban bevezették a betegágy melletti vizsgálatot, egyben közölték a betegségek okait, terápiáját. A század nagy eredménye lett, hogy a spekulatív módszerek helyett teret nyertek a kísérleti alapon nyugvó megfigyelések, megjelentek a mérőeszközök (hőmérő), a mikroszkóp, a középkori disputálás helyett a gyakorlati képzés. Az orvosi érdeklődés középpontjába az ember, az élő szervezet folyamatos megfigyelése került, a megfigyelés átvette a spekuláció szerepét. A hallgatóknak részt kellett venni boncolásokon, a betegkezeléseken. A protestáns orvosi karokon ismertették elsőnek a vérkeringés tanát, a karteziánus élet- és kórtant, a jatrokémiai és jatrofizikai szemléletet. A jatrokémiai (iatrokémiai) az első orvosi kémiai irány volt, amely a bajok forrását kémiai alapon is kereste, ennek megfelelően gyógyszereket állított elő. Apáczai Csere János 1653-ban Utrechtben megjelent Magyar Encyclopediája jó összefoglalása az új orvosi szemléletnek és gyakorlatnak.

A modern szemlélet kialakulásának másik nagy területe Descartes élettani megfigyelései voltak, miszerint az emberi és állati életműködés reflexes jellegűek. Descartes szerint az állatoknak nincs lelkiük, így életműködésük reflexes tevékenység. Az embereknél, hasonlóan az állatokhoz, bizonyos tevékenységek automatikusan mennek végbe. Ez a

dualizmus jelentkezik Apáczai Magyar Encyclopediájának orvosi fejezetében, amikor az emberi lény két attribútumáról, a testről és a lélekről értekezik, amelyek nem változnak. Ugyancsak lényeges a jatrokémia, amely Descartes-tal szemben az emberi szervezet működését nem mechanikusnak, hanem kémiai folyamatnak tekintette. Például a gyomor tevékenysége nem mechanikus, hanem kémiai erjedés, hiszen az emésztés olyan folyamat, amikor a táplálék vérré válik. A jatrokémiai irány követői gyógyszerekkel kívánták beavatkozni a testi betegségek kémiai folyamatába, például elképzelhetőnek tartották a pestis gyógyszerekkel való kezelését is. Szerintük a kémia az a tudomány, ami az orvosságok helyes mennyiségével képes gyógyítani.

(Az orvosi szemlélet változása) A betegségmegfigyelésekből formálódott ki a klinikai szemlélet, amelynek megalapozói az angol Thomas Sydenham (1624–1689) és a holland Hermann Boerhaave (1668–1738) lettek. Nagy hangsúlyt fektettek a klinikai esetek pontos megfigyelésére, leírására, összehasonlítására, a tünettani összegzésére. Ezzel megteremtették például a medikusok betegágy melletti oktatását, amely megalapozta a klinikai orvoslás szemléletét. Az európai orvostudomány legnagyobb hatást e két férfiú, Sydenham és Boerhaave gyakorolta. Boerhaave-t 1701-ben nevezték ki a leideni orvosi kar professzorának, szemléletével megújította a holland egyetem elméleti és gyakorlati orvostudományát. A betegágy melletti oktatásnál fontosnak tartotta az anamnézis felvételét, a hőmértékelést, gondosan elemezte a betegek patológiáját, általában növényi eredetű gyógyszereket alkalmazott. Boerhaave-nak sok magyar tanítványa volt, amit bizonyít a korabeli magyar orvosi irodalom és orvosi levelezés. Hatása jól nyomon követhető a bécsi egyetem orvosi karán, elsősorban Gerard van Swieten (1700–1772) emelendő ki, aki nemcsak tanítványa és munkatársa volt, hanem időnként helyettesítette az egyetemi órák megtartásában. Tanszékét katolikusként nem örökölhette meg, így 1745-ben elfogadta a bécsi udvar meghívását. Van Swieten újította meg a bécsi orvosi kar tantervét, hangsúlyozta a gyakorlati orvostudomány fontosságát, Boerhaave *Institutiones medicinae* (Leiden, 1708) című műve szerint oktatott. Ebben segítette két volt Beerhaave-tanítvány, Anton de Haen (1704–1776) és Nicolaus Joseph Jacquin (1727–1817). A Bécsben tanuló katolikus magyar medikusok Swieten közvetítéssel ismerkedhettek meg a holland mester eszméivel. A 18. századi Magyarországra Boerhaave hatása volt a legnagyobb: az Utrechttben is tanult Perliczy János Dániel, Nógrád vármegye főorvosa 1751-ben olyan kérelemmel fordult a bécsi udvarhoz, amelyben egy orvosi fakultás és egy tudományos akadémia megalapítására tett javaslatot, amellyel orvosolni lehetne a nagy hazai orvoshiányt. Erre a kérelemre választ sem kapott. 1753-ban – a különben vallási szempontból türelmes – Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspök egy négykaros egyetem felállítására tett javaslatot Egerben. A megvalósítás tervével Markhot Ferenc Bolognában végzett orvos foglalkozott, akivel Perliczy felvette a kapcsolatot, indítványára Markhot 1767-ben azt javasolta, hogy az orvosi kar elvégzését a filozófia fakultás végzőseinek kellene kötelezővé tenni. 1769-ben az egri irgalmaskórházában elindult orvostudományt Markhot és Perliczy közösen irányították, Eszterházy Károly püspök engedélyével Boerhaave *Institutiones Medicinae*-jének alapján szervezték meg, kiegészítve Van Swieten és Albrecht Haller eredményeivel. Sajnos az oktatás 1774–1775-ben – érdeklődés hiányában – megszűnt, viszont Eszterházy püspök jeles orvosi könyvgyűjteménnyel – többségében protestáns orvosok feldolgozásával – gyarapította az egri érseki könyvtárat.

(Orvosok a középkori magyar államban) Előljáróban meg kell említeni, hogy a tanult emberek száma a középkorban nagyon csekély volt. Ez az általános tudatlanság az egyházat és a közigazgatást is érintette, amely állapot a 15. század végéig fennállt, főleg a világi (laikus)

személyek vonatkozásában. Egészen más képet mutat a királyi udvar és a primási aula, ahol többségében művelt emberek dolgoztak (a kancellárián, a különböző szintű bíróságokon), de aránylag nagyobb számban voltak jelen a külföldről meghívott orvosok is. Az egyház fenntartása alatt működött iskolák közül kiemelkedett a veszprémi studium generale, azaz a káptalani iskola, amit feltehetően III. Béla király – a párizsi egyetem mintájára – emelt egyetemi rangra. Az ilyen típusú „egyetemek” működéséről igen keveset tudunk, legfeljebb valamilyen kár – például tüzeset – után kiutalt királyi adomány esetén említik források. Orvosi kara nem lehetett, tanári karát nem ismerjük. Feltehetően ezért is alapított egyetemet Pécsen Nagy Lajos király 1366-ban, amit a bolognai egyetem mintájára kívántak megszervezni. Az orvosképzéssel kapcsolatban nincs adatunk, semmi nyoma nincs, hogy itt orvosi kar létezett volna. Ebben szerepet játszott a török veszély, ami elriasztotta azt a délvideki és balkáni ifjúságot, akikre épült a pécsi egyetem vonzasköre. Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején már Buda lett a birodalom egyik jelentős művelődési központja, ami szorgalmazta az Óbudai Egyetem létrehozását (1395). Az 1410-ben kiadott pápai bulla expressis verbis szól az óbudai orvosi karról. 1448-ban Stock Miklós orvosdoktor és óbudai prépost lett az egyetem rektora. Jóllehet az orvosi oktatás részleteiről nem maradtak fenn írásos dokumentumok, biztos, hogy az egyetem megszűnéséig orvosképzés is volt.

A középkor negyedik magyar egyetemének megalapítása Mátyás király nevéhez fűződik Pozsonyban. Ez az oklevél Rómában kelt 1465. május 19-én, az ünnepélyes megnyitás 1467. július 20-án történt meg. A tanári karban több orvos is szerepelt, bár az orvosképzés részleteire vonatkozóan itt sem találunk részletes adatokat. Tény, hogy a pozsonyi egyetemen szerzett tudományos fokozatok általános értékűek voltak. Azonban a Mátyás által tervezett budai egyetemről alig van adat. Mátyás halála után a magyar királyság közállapota eleve kizárta az egyetemi oktatás fenntartását. Hunyadi Mátyás kultúrpolitikáját – igaz szerényebb körülmények között – az erdélyi fejedelmek folytatták: Báthory István erdélyi fejedelem Kolozsvárott 1582-ben főiskolát alapított, de ennek orvosi kara nem volt, bár bizonyos fokú orvosi ismereteket a filozófiai karon is lehetett szerezni.

A nagyszombati egyetem orvosi karának felállításáig a magyar orvosképzés számára eleve csak a külföldi egyetemek látogatása adódott, ennek formája a peregrináció (vagy az emigráció) volt, ami a reformáció korában a magyar orvosi élet szerves részeként jelentkezik. Cél a tudás megszerzése lett, vállalva az ezzel járó emigráció eshetőségét is, de az orvosi hivatást soha nem adták fel. A peregrinációt segítették az orvosi magániskolák, amik felkészülési lehetőséget nyújtottak. A Habsburg Birodalmon belül működő egyetemek csak a katolikusok számára nyújtottak diplomaszerezési lehetőséget, protestáns legfeljebb a licenciátus megszerzéséig juthatott el, mivel II. Ferdinánd király utasítására nem katolikus promócióra nem bocsátható, mivel nem ismeri el a *conceptio immaculata*-t (szepplőtelen fogantatás), így hitbéli okokból nem teheti le a nyilvános esküt, így nem kaphat diplomát. Ilyen vallási türelmetlenség miatt a protestáns tanulók távol tartották magukat a bécsi egyetemtől, ahol még a 18. század második felében sem avattak fel protestáns orvost doktornak. Ezen csak Van Swietennek sikerült változtatni.

Bethlen Gábor erdélyi fejedelem művelődéspolitikájának fontos tényezője a szervezett peregrináció és a fejedelmi székvárosban egy főiskola megalapítása lett. Ebbe a peregrinációba beleértendő az orvosjelöltek is. Ez nem új fejlemény az erdélyi fejedelmek oktatáspolitikájában, hiszen az előző évtizedekben is sokan keresték fel a német és németalföldi protestáns egyetemek orvosi karát. 1617-ben született meg az a fejedelmi törvény, amely a gyulafehérvári főiskola megalapítására tett ígéretet. A gyulafehérvári főiskolára 1623-ban már neves külföldi professzorokat hívtak meg: a főiskola rektora Ascanius Mihály orvosdoktor lett, aki később I. Rákóczi György udvari orvosa lett.

Ascanius alaposan felkészítette a külföldi orvosi tanulmányokra készülő ifjakat, de ez a felkészítés folyt több erdélyi kollégiumban is. Ennek kiemelkedő képviselője volt Kyr Pál, aki 1539–1559-ben Brassó város fizikusa és a híres Honterus-féle brassói kollégium filozófiatanára is volt. A Sanitatis studium című könyve kifejezetten az előbbi célt szolgálta. Ezen tanárok közé sorolható Pápai Paris Ferenc orvosdoktor, a nagyenyedi Bethlen-kollégium görög nyelv tanára, számos orvosi munka szerzője is, aki 35 évig tartó tanári munkája alatt számos diákját készítette fel az orvosi pályára. Rendszeresen adott elő élettant és higiénéiát. Friedrich von Monau brassói fizikus 1635-ben a brassói evangélikus kollégium tanáráként a természettudományok tantárgy keretén belül orvosi ismereteket is oktatott. Ebben a kollégiumban volt tanár Laskai Csókás Péter orvosdoktor is. A külföldi tanulmányok nem minden nehézség nélkül történtek: Bécs nem látta szívesen a magyar ifjakat, igyekezett azt adminisztratív úton akadályozni. 1725-ben elrendelték, hogy külföldi tanulmányokhoz a Helytartótanács és a bécsi kancellária engedélye szükséges, ahol a legnagyobb nehézségeket állították az ifjak elé. Így érthető, hogy a tanulni akaró ifjak álöltözetben, magukat iparos legénynek álcázva mentek külföldre, ahol 30 protestáns egyetem várta őket ösztöndíjjal. A hatalom félelme a külföldi egyetemek felvilágosodott légköre volt.

Az egyetem által biztosított ösztöndíj mellett a groningeni, a baseli, az utrechti egyetemeken a magyar protestáns hallgatók beiratkozási díját is elengedték, ami sok esetben jelentős összeget képezett. Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy sok protestáns diák a magyar protestáns egyházak és főurak segítségével folytathatott tanulmányokat. Az orvosjelöltek többsége a tényleges egyetemi tanulmányaik megkezdése előtt jeles és nagy tudású hazai orvosok tanítványa lett. Ebben az esetben valóban a tanulmányok megkezdését segítő bevezetésről volt szó, hogy ne teljesen felkészületlenül kezdje meg a hallgató egyetemi tanulmányait. Sok esetben a megkeresett orvos teljes elméleti és gyakorlati oktatást végzett tanítványával. Ebben az esetben jelentősen megrövidült az egyetemi tanulmány, a medikus sok esetben gyorsan megszerezte a tudományos grádust és a diplomát. Ez a felkészülési forma külföldön is ismert volt. Például Boerhaave is tartott fenn magániskolát. Ilyen orvosi magániskolát működtetett a felvidéki orvosdoktor és református lelkész Görgey Pál, amely iskola 1670-ig működött az Ung megyei Kapos községben. A legnevesebb és keresett orvosi magániskola Késmárkon működött Fischer Dániel irányításával. Itt tanult Gömöri Dániel is, aki két év alatt a jénai egyetemen orvosdoktori oklevelet szerzett. A 18. században híres magániskolát tartott fenn Moller Károly Ottó Besztercebányán, ahol Perliczy János Dániel és Moller Dávid Sámuel is el-sajátította a medicina alapjait. A 17. század végén különlegességnek számított Eperjesen Weber János iskolája, amit orvos- és gyógyszerészjelölteknek tartott fenn. Ezekben az orvosi magániskolákban a tanítványok részt vettek mesterük magánpraxisában is. Ebből a szempontból különös helyet foglalt el Erdély, hiszen majdnem mindegyik kollégium maga volt az orvosi magániskola, Nagyenyeden például Pápai Páriz Ferencnek voltak növendékei.

Az orvosi magániskolák bármilyen kitűnőek voltak, nem pótolhatták az egyetemi orvosképzést. Az 1636-ban megalapított nagyszombati egyetem szervezésénél Pázmány Péter sem zárkózott el az orvosi kartól, ellenben erre semmi különös törekvést nem tanúsított. A szükségesség gondolatát támogatta Kollonich Lipót esztergomi érsek is, hogy Magyarország kellő számú orvoshoz jusson. A már említett Perliczy János Dániel tervezete (1751) egy az egyetemről független orvosi karra (főiskola) gondolt, amit vagy Selmecebányán, vagy a pesti Invalidus-házban képzelt el, de később bekapcsolódott az egri Schola Medicinalis munkájába is. Perliczy 1751-ben Mária Teréziának megküldött

tervezetében felsorolta mindazokat az egészségügyi és gazdasági károkat, amelyeket a kellő számú és képzett orvos hiánya okoz, majd a hazai orvosképzés előnyeit sorolta fel. Ő az úgynevezett – az egyetemtől független – orvosi akadémiaformát ajánlotta, de ez csak egy kórház közelében volt elképzelhető. Ebben az intézményben a nyugat-európai képzési forma valósítható meg, meghatározott tanterv és kijelölt tankönyvek szerint. Ezt az elképzelést tükrözte az egri Orvosi Iskola, bár a nagyszombati egyetem orvosi karának felállításával ez az intézmény elsorvadt. Eddigi feltárt források szerint az egri orvosképzés teljesen szakított a spekulatív szemlélettel és módszerekkel, a gyakorlati oktatást és természettudományos ismereteket állította a képzés középpontjába.

Magyarország a században a vallási és politikai harcok, valamint a török ellen vívott háborúk színtere, önálló szellemi törekvésekről szó sem lehetett. Az orvosképzés vonatkozásában teljesen a külföldi egyetemekre voltunk utalva, a protestáns diákok a német és németalföldi egyetemekre és főiskolákra indultak tanulni. A 17. században újabb egyetemeket alapítottak Groningenben (1614), Utrechtben (1636), Harderwykben (1648), Brendában (1646), Gießenben (1607), Paderbornban (1616), Rintelnben (1621), Salzburgban (1622), Hernbornban (1654), Kielben (1665), Innsbruckban (1673), Hallében (1694). Ezek kisebb egyetemek voltak, melyeket magyarok csak gyér számban látogattak, leginkább Wittenberg, Lipcse, Jéna, Basel és Straßburg voltak keresettek. Az erdélyi kálvinisták a németalföldi egyetemeket keresték fel, ahol megindult a tapasztalati irányzat, előtérbe kerültek a közvetlen észlelés útján nyert ismeretek, s halomra döntötték a skolasztikus szörszálhasogatás maradványait. A természettudományok gyors haladása a filozófiai elméletek átformálódását is eredményezte, új filozófiai rendszerek születtek a kutatási módszerek kidolgozására.

Hazánkban orvosi karral rendelkező egyetem nem volt, a katolikus és protestáns főiskolák nem rendelkeztek egyetemi jelleggel, bár a kassai és a nagyszombati jezsuita Collegiumok viselték az egyetemi megnevezést. A pápa nem adta meg nekik ezen kiváltságot, 1635-ben II. Ferdinánd császár és király viszont a nagyszombati főiskolát egyetemi rangra emelte. A hazai protestáns kollégiumokat a német tanulmányi rend szerint szervezték meg, így nem volt akadály a egyetemi tanulmányoknak. Más szervezetűek és szemléletűek voltak a katolikus iskolák: a jezsuita iskolákban elsősorban humán tárgyakat tanítottak, a hangsúly a latin és a görög nyelvek oktatásán volt, a reál tárgyakat Arisztotelész szerint oktatták, mindezeknek elegendőnek kellett lenni az egyetemi tanulmányokhoz. A protestáns kollégiumokban az orvosi ismeretek elsajátítása szempontjából nagy jelentőséggel bírtak a tanári munkát vállaló külföldi egyetemeken tanult orvosok. Ilyen volt Árkosi Tegző Benedek és Diemen Pál a kolozsvári unitárius gimnáziumban, Czanaki Máté, Tolnai István és Köpetzi János a sárospataki főiskolán, Enyedi Sámuel a gyulafehérvári Bethlen Collegiumban, Huszti Szabó István és Király István a debreceni Collegiumban, Moller Dávid Vilmos Pozsonyban, Pápai Páriz Ferenc Nagyenyeden, Praetorius M. Dávid Késmárkon, akiknek tanítványai közül számos híres orvos került ki. Hozzájuk hasonló orvos-tanárokkal nem találkozunk a katolikus iskolákban.

A 18. század jelentős változásokat hozott Magyarországra nézve: elbukott a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc, ami végleg a Habsburg Birodalomhoz kötötte hazánkat. A magyar főnemesség egy része kipusztult, elszegényedett, míg a másik fele az udvarhoz csatlakozva elvesztette nemzeti jellegét. A köznemesség vagyoniilag és szellemileg tönkrement. A városi – zömében protestáns – polgárságot sújtotta az ellenreformáció térnyerése és a különféle vámrendszer. A török uralom alóli felszabadulás után az ország jelentős része siralmas képet mutatott: hatalmas területeken posványok, mocsarak és műveletlen pusztaságok terülnek el. Az erdélyi fejedelemséget a magyar király fennhatósága

alá helyezték, az elnéptelenedett területekre katolikus német telepéseket hoztak, akiknek létszáma gyengítette a protestánsok arányát. Az új telepések nemcsak földet, hanem adómentességet is kaptak, az állam minden segítséget megadott nekik az elvadult területek mezőgazdasági feljavításáért. Az államnak rendezni kellett a birtokviszonyokat, egységes közigazgatást, törvénykezést, iskolarendszert kellett létrehozni. A Helytartótanács megszervezésével (1724) a közigazgatás minden ágára kiterjedő központi kormányzék teremtődött a Bécsből jövő rendeletek legalizálására. A felvilágosult abszolutizmus szellemében az állam legfontosabb feladatai közé emelte a gazdaság, a műveltség és a közegészségügy feladatköreit. A csatornázás, a folyószabályozás már jelentős területeket mentesített a járványoktól, a városi, megyei, járási orvosok, sebészek és szülésznők intézményrendszere a lakosság egészségügyi ellátását biztosította, kiépítették a betegellátás infrastruktúráját, gyógyszerellátását, és biztosították a rendszerben résztvevők ellenőrzését, képzését. Ezek „eredete” már nem a Corpus Juris-ban, hanem a királyi rendeletekben és törvényekben gyökerezik. A 18. században jelentős változások történtek az orvostudomány terén, noha ezek gyökerei a 17. századi orvosi rendszerekre és elméletekre épültek.

Az orvostan fejlődése szempontjából jelentékeny változások következtek be: a medicina és az orvostudomány modernizálása szempontjából Itália sokat veszített korábbi elsőbbségéből, egyedül a pavai egyetem tartotta meg pozícióit, a francia egyetemi orvosi karokon hiányzott a gyakorlati klinikai oktatás, így hanyatlás következett be. Németalföld neves egyetemei közül Leiden és Utrecht tartja színvonalát, bár a század második felében a német egyetemeken hatalmas változások mentek végbe, elsősorban Friedrich Hoffmann, Georg Stahl és Albrecht Haller tevékenységének köszönhetően. A gyakorlati megfigyelést nélkülöző számos elmélet csak rövid ideig élt, sokkal jelentősebbek lettek az anatómia, az élettan és a gyakorlati orvostan területén elért eredmények.

A 18. században döntő változások következtek be az egyetemi orvosi karok szerkezetében: a korábbi gyakorlatnak megfelelően a rendelkezésre álló jövedelmek esetleges csökkenésétől tartó professzorok ellenezték az új orvosi tanszékek megszervezését vagy az új tantárgyak tanítását csupán fizetés nélküli decensek által. A század második felében egy-egy orvosi karon egy időben már 3-5 fizetett tanár működött, kiknek a fizetése – a mellékjövedelmeken kívül – évi 3-7 ezer márká volt. A klinikai oktatás a német egyetemeken csak a század közepén honosodott meg. Prágában 1745-ben kötelezték a orvosokat a betegek látogatására. Az első rendszeres klinikát Bécsben Van Swieten 1754-ben szervezte meg, ennek élére De Haent hívták meg.

Hazánkban az egyetemi utánpótlást biztosító középiskolai oktatás a 17. század végén átrendeződött. A Wesselényi-féle összeesküvést követő önkényuralom szét akarta rombolni a protestáns iskolákat. A hatalom tömegével vitte kényszermunkára a protestáns lelkészeket és tanárokat, az iskolák többségét elvették. Ezen az 1681. évi soproni országgyűlés keveset javított, a protestáns iskolákat csak az úgynevezett artikuláris helyeken engedélyezték, ott is csak alsóbb fokon. A Helytartótanács 1723-ban a maga felügyelete alá vonta az összes tanulmányi ügyet, ezzel kezdetét vette a tanügyi adminisztráció, ami a protestáns iskolákra nézve káros lett, hiszen az oktatásban csak a grammatikáig terjedő szakaszt engedélyezte. Középiskola csak királyi engedéllyel működhetett, így „visszaminősítették” a késmárki, bártfai, szebeni, selmeczi, körmöczi, beszercebányai gimnáziumokat, amelyekből a protestáns értelmiség java kikerült. A szigorú rendelkezés alól csak az evangélikusok eperjesi és pozsonyi líceuma, a reformátusok debreceni és sárospataki kollégiumai mentesültek. A katolikus középiskolák felett a jezsuiták (1772-ig) és az 1642-ben megtelepedett piaristák gyakoroltak felügyeletet. 1769-ig, a nagyszombati orvosi kar megszervezéséig, az előbbi iskolák kevés alapot adtak a kül-

honi orvosi tanulmányokhoz, ehhez a működő orvosi iskolák nyújthattak segítséget. Ekkor a protestáns ifjak külföldi tanulmányait a királyi hatóságok minden eszközzel akadályozták. Az érvényes tanulmányi rendelkezések ugyan nem tiltották meg a protestánsoknak a Monarchia katolikus egyetemeinek látogatását, így a közeli megreformált bécsi egyetem orvosi karán „megnövekedett” a magyar – nem katolikus – orvosok száma, csak az avatási eskünél kellett a katolikus vallásnak megfelelő fogadalmat tenni, amire a protestánsok nem voltak hajlandók, inkább távoztak. Ebben az időszakban a magyar protestánsok által a leglátogatottabb egyetem Halle lett. Ezt bizonyítják a korabeli adatok: Altdorfban három, Baselben öt, Erfurtban nyolc, Erlangenben tíz, Frankfurtban öt, Franekerben nyolc, Göttingenben hat, Halléban ötvennégy, Jénában harminckettő, Leidenben hét, Lipcsében nyolc, Wittenbergben hat, Straßburgban húsz protestáns hitű magyar ifjú szerzett orvosi diplomát, akiknek nem jelentéktelen része Bécsben is tanult.

Változás 1781-ben következett be: II. József 1781. évi türelmi rendelete révén, amely a nem katolikusoknak, vagyis evangélikus és református, valamint a görög keleti hitűeknek lehetővé tette az egyetemeken a doktorrá avatás lehetőségét, amennyiben a maguk vallása szerinti eskü szövegével teszik le, sőt 1782. június 3-án a szeplőtelen fogantatásra teendő esküt teljesen eltörölte. Ezekkel a rendeletekkel a király a doktori fokozat elérhetésének legfőbb akadályát szüntette meg nemcsak a nem katolikusokra, de a zsidókra nézve is, akik az 1782. január 12-én kelt rendelet szerint szabadon elnyerhették a jogi és az orvosi doktorátust.

A 17–18. században a magyar korona területén közel 400 végzett orvos működött, akik többségében protestáns vallásúak voltak, körülbelül ennyi volt a végzett katolikus orvosok száma is a Habsburg Birodalomban, ők katolikus egyetemeken tanultak. Ez az orvoslétszám aránytalanul kevésnek bizonyult az ország területéhez és lakosságának létszámához képest, aligha lehetett egy ország szervezett közegészségügyét rájuk bízni. A nagy pestisjárványok tapasztalatai bizonyítják, hogy a segítségül hívott – a nép szokásait, nyelvét alig ismerő – zömében katonaosvosok segíteni nem tudtak. A kuruzslók, a „csodadoktor”-ok büntetlenül okozhattak helyrehozhatatlan károkat, hatalmas területek és városok voltak orvos nélkül. Az előbbi okok sürgették a közegészségügyi viszonyok rendezését, a magyar orvosi kar felállítását, egy – a korabeli színvonalnak megfelelő – modern orvosképzés megindítását. Ebben az időszakban már teljesen közömbös lett a vallási hovatartozás, a betegellátásban, a közegészségügyi feladatok teljesítésének területén csak a szakmai tudás számított.

IRODALOM

- Dr. DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1894.
- Nádudvari GYÖRÝ Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp., Pázmány P. Egyetem, 1936.
- KAPRONCZAY Károly: *Az orvostörténelem századai*. Bp., Semmelweis Kiadó, 2010.
- MAGYARY KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I–V. köt. Bp., Orvosi Könyvkiadó, 1929–1995.
- MAJER Kolos Ferenc: *Az orvostudomány története*. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó, 1927.
- SCHULTHEISZ Emil: *Az európai orvosi oktatás történetéből*. Bp., Semmelweis Kiadó, 2010.
- SZUMOWSKI Władysław: *Az orvostudomány története*. Budapest, 1939.

Ki az a Chesterton? És miért nem tudunk róla?

Mottó:

„A világ nem lehet eléggé hálás Chestertonnak.”

Bernard Shaw

Gilbert Keith Chesterton angol költő, esszéista, regényíró, kritikus. Etienne Gilson, a jeles neotomista filozófus a következőket írta róla:

„Chesterton az egyik legmélyebben gondolkodó ember, aki valaha létezett. Mély, mert igaza van, s erről nem tehet; de arról sem, hogy szerény és jószágos, így hát azok, akik megértették őt, világosan tudják, hogy igaza van, és hogy milyen mély gondolkodó; a többiek azonban csak azt érzékelik, hogy – szinte bocsánatot kérve, hogy igaza van, s mintegy kárpótlásul a benne rejlő mélységért – roppant szellemes. És az emberek többsége nem is lát belőle mást.”

Szellemesség, tiszta fogalmazás, nyelvi leleményesség volt az, amiért ellenfelei is kivétel nélkül a legnagyobb tisztelet hangján beszéltek róla. Vitába bocsátkozott korának minden számottevő szellemi emberével – H. G. Wells-szel, Bertrand Russellel, G. B. Shaw-val –, s a korabeli híradások tanúsága szerint nem ő maradt alul. Vajon mi az oka, hogy míg vitapartnereiről szinte mindenki hallott, majd’ az egekig magasztalják őket, s róla pedig alig emlékeznek meg az irodalomkönyvek? Hemingway, García Márquez, Graham Green, Karel Čapek, Paul Claudel, Orson Welles, Anthony Burgess, E. F. Schumacher, Agatha Christie egyaránt a csodálói közé tartoztak.

Valóban csodálatos angolsággal ír. Mégsem tanítják az iskolákban, college-okban. Ritkán adják ki újra műveit, s általában, mintha elfeledkezett volna róla a szellemi élet. *Miért?*

(Élete) Chesterton 1897-ben született, Londonban, középosztályi családban. Anglikánnak keresztelték, s jó nevelést kapott. Gyermekekfejjel azonban nem tett túlzott szorgalomról tanúságot, kollégiumi tanulmányait is fokozat nélkül fejezte be.

Ugyanakkor, már 16 évesen lapot szerkesztett, s 1895-től különböző lapoknál dolgozott, márkás lapok közölték munkáit. Saját magazint is alapított, *G K's Weekly* címmel.

Alaposan megismerkedett kora szellemi áramlataival, s kapcsolatba került kora valamennyi jeles angol írójával. Szeretetre méltó, komoly testsúllyal megáldott, kissé szórakozott ember volt. Szivarjával a szájában, furcsa kalapjával és sétatálcájával jellegzetes figura volt, s a bajusza körül mindig ott bujkált a mosoly. 1901-ben megnősült. Felesége türelemmel igazgatta élete párja gyakorlati ügyeit. Egy anekdota szerint egy alkalommal hazatelefonált: „Itt vagyok Harborough Marketen. Hol kéne lennem?”

Neje buzgó katolikus volt. 1922-ben Chesterton *maga is katolizált*. Élete vége felé számos egyetem választotta díszdoktorává. Mint író, és mint hitvédő egyaránt elismert volt. 1934-ben – két évvel halála előtt – megkapta Rómától a Nagy Szent Gergely lovagjainak csillagokkal ékes parancsnoki kitüntetését. Ez a legnagyobb elismerés, amit a Vatikán civil embernek adhat.

(Világnézete) Chesterton magát mindenekelőtt újságírónak tartotta. Nem alaptalanul: az a több mint négyezer esszé, amit hátrahagyott, azt jelenti, hogy 11 éven át minden nap

megírt egy cikket. De nem akármilyen munkát, hanem olyat, amelyet száz év elteltével is frissnek, aktuálisnak, elevennek érezhetünk. Wells és Shaw mellett a nagy angol levélírók sorában tartották számon. Mégis, mindezek a meghatározások pontatlanok. Nem fejezik ki, mi is volt személyiségének legfontosabb jellemzője. Azt tudniillik, hogy századunk egyik legnagyobb gondolkodója. *Körömszakadtáig a szabadságot védő liberális, antilietista, plebejus demokrata.* És mindezekkel a jellemvonásokkal együtt *mélységesen katolikus író.*

Írásait olvasva, meglepő, hogy legkatolikusabb hitvédő munkáit jóval áttérését megelőzően írta meg.

Mentség nincs, csak magyarázat, arra, hogy miért feledkezik el róla a modern irodalomtörténet. Chesterton szembeszállt korunk nagy eszmeáramlataival, a materializmussal, tudományos determinizmussal, erkölcsi relativizmussal és az agnoszticizmussal. A modern korban „nem divatos” hívőnek lenni, különösen nem kereszténynek... A modern kor kérkedik agnoszticizmusával. Chesterton nézetei olykor kissé ókonzervatívnak tűnnek, ha felszínesen közelítjük, például, ahogy a családról gondolkodott. Pedig valójában korszakalkotóan modernnek! Ezek a nézetek nem a múltba tekintettek vissza, hanem előre, a jövőbe. Most kezdjük újra felfedezni a családot, mint a társadalom alapegysége alapvető jelentőségét. A család az, amelyben a jövő generáció egészséges módon felnevelődhet, maga előtt látva a két nem példáját, amelyben a férfiak igazi férfias férfiak, a nők igazi, nőies nők. S nem azért, mert a nőket bele kívánja szorítani a fakanál rabságába. De valóban elgondolkodtató, ahogyan egyik szellemes sziporkájában írja a feminista nőről, aki azt mondja: *2Ti férfiak, nekem nem fogtok diktálni!*” S azután elmegegy irodába gépirónőnek...

Chesterton konzervativizmusa mentes a baloldali és jobboldali elhajlásoktól. Egyaránt bírálta a kapitalizmust és a szocializmust, mivel mindkettőt az emberi szabadság ellenségének tekintette. S ezek a gondolatok napjainkban éppoly kevésbé népszerűek, mint kilencven évvel ezelőtt. Chesterton kellemetlen tükröt tart a modern embernek. A kellemes, hedonisztikus ideológiákról lerántja a leplet, s rámutat, milyen kártékonyak ezek az emberi társadalomra. Arra ösztönöz, hogy *válasszuk a nehezebbet.* Modern korunk számára egyszerűbbnek tűnik ezért, ha ignorálja, semmibe veszi munkásságát. Vitatkozni ugyanis aligha tudnának vele. Ezért van, hogy amint egyik életrajzírója írja, az angol egyetemeken (sem) tanítják irodalmi munkásságát, holott, mint láttuk, a legnagyobb angol írók ismerték el egyedülálló tehetségét. A modern kor legnagyobb fegyvere az *agyonhallgatás.* Nem elsősorban a saját – jó, vagy rossz – nézetek szabad terjesztése a fontos, hanem annak elérése, hogy a józan eszű polgár *meg se ismerhessen* más nézetet. (Jól ismerjük ezt a társadalomtudományok gyakorlatából, ahol csak a mainstream nézeteknek van fórumuk, sajtójuk, akadémiai elismerésük. A többit, mint „tudománytalan elméletet, lesöprik azzal, hogy nem is idézik.)

Eszméjét „disztributizmusnak” nevezte. Lelkesen támogatta azt a civil – bár végül is politikainak is tekinthető – mozgalmat, amely a tömeges *tulajdonhoz juttatást* tűzte célul. Ezt a nézetet talán ahhoz az európai eszmeáramlathoz hasonlíthatnánk, amelyet Wilhelm Röpke, és szélesebb értelemben véve a szociális piacgazdaság „atyái”, Nell-Breuning és társai fogalmaztak meg. *Az emberarcú gazdaság,* az emberi viszonylatokat megőrző társadalom volt e gondolkodók eszménye. Ezek az ugyancsak keresztény eszmeiségből táplálkozó személyek a két szélsőség, a kapitalizmus és a kommunizmus elutasításával egy olyan, *szórt tulajdonon alapuló társadalmat* képzeltek el, amely biztosítja az ember egzisztenciáját, így szabadságát és méltóságát – mint ezt a katolikus társadalmi tanítás is megfogalmazza. Ezt a szellemiséget vallotta magáénak Chesterton.

(*Írásai*) Sokféle műfajban kipróbálta magát. Valószínűleg többen olvasták Brown atya történeteit. Minden bizonnyal sokan meg is szerették ezt a szelíd, hétköznapi, már-már szegényes külsejű, de tökéletes logikájú papot, akit Chesterton e történetekben elibénk állít. (Van az emberekben hajlam arra, hogy szimpátiával fogadják a nagyon emberi, kissé esetlen figurákat, mint például a Colombo filmsorozat csetlő-botló hadnagyát.)

De Brown atya történetei végső soron nem arról szólnak, amiről a krimik maguk. A könnyed történetek többnyire a lét legmélyebb kérdéseiről gondolkodtatnak el. Chesterton nem akármilyen alkotói kisugárzással rendelkezett. Hogy írói, újságírói munkássága milyen határfokú volt, jelzi néhány tény. Megírta „*Az örökkévaló ember*” (The Everlasting Man) c. munkáját, és ez olyan hatással volt egy ifjú ateistára, C. S. Lewisra, hogy megtért, és jelentős katolikus író lett belőle. (C. S. Lewist, többek között a Csürcsavar levelei című rendkívül bájos munkájából, a Narnia sorozatból, és nemrég kiadott esszéiből ismerheti a magyar közönség.) Chestertonnak a *The Napoleon of Nothing Hill* című műve olyan hatással volt Michael Collinsra, hogy megindította az ír függetlenségi háborút. Írt egy esszét az Illustrated London News-ba az emberi jogokról, és ennek hatására Mohandas Ghandi elindította mozgalmát a brit gyarmatosítás felszámolásáért... Felkérték, hogy írjon egy tanulmányt *Aquinói Szent Tamásról*. Kivette a könyvtárból a nagy szent írásait, átolvasta, s nekiült diktálni egy tanulmányt. Olyan művet írt, amelyet azóta az Aquinói Tamásról valaha írt legjobb könyvként jegyeznek. Assisi Szent Ferencről írott könyve az egyszerű örömeik kalauza, csodálatos. Egyszóval: tudott írni.

Igen jelentős hitvédelmi munkáinak egy részét még áttérése előtt megírta. Időtálló művei közé tartoznak az Eretnekek és az Ortodoxia c. könyvei. Ezekben bemutatja a dogmák elevenségét, igazságát, s az egyház alapvető tanításaitól való elhajlások értelmetlenségét.

(*Filozófiája*) Chesterton a paradoxonok mestere. Egyik kedvenc igazságom tőle: „A reformernek általában mindig igaza van abban, hogy mi a rossz. S általában téved a tekintetben, hogy mi is lenne a jó.” Igen, hiszen a modern reformátorok általában nem valami abszolút normához igazodnak, hanem a korábbi gyakorlatot tagadják. Lehet, hogy joggal. De hogy állításaik mennyiben helytállóak, azt csak a jövő mutatja meg. Lehet, hogy tévednek. Különösen, ha nem tartják magukat valami erkölcsi etalonhoz.

A legalapvetőbb értéknek Chesterton az tartotta, hogyha ki merjük mondani: van abszolút erkölcsi norma. A modern relativizmus ezt tagadja. Írónk szerint azonban *a legnagyobb hazugság az, hogy az igazság nem számít...*

Ha az alapvető igazságot nem ismerjük fel, akkor kísérletezhetünk különb-különb eszmeáramlatokkal, filozófiákkal, mégsem találunk e világra és a saját életünkre értelmes magyarázatot. E gondolatokat végtelen kedvességgel rejti el detektívtörténeteiben. Nem igazán krimi-sztorik ezek, noha lebilincselőek. Népszerűek is, az átlagolvasó többnyire csak ezeket ismeri. Pedig a lehető legelvontabb vallásfilozófiai kérdéstről, így az *eredendő bűn fogalmáról* ír bennük a szerző! Csak hát ezt többnyire észre sem veszik. Még szerencse, mert lehet, hogy akkor nem olvasnák végig a krimit... Azt gondolván, hogy ez egyrészt „nekem magas”, meg, mivel a moralizálás „nem érdekli” az embereket. Ambár azért olykor korunk embere is hajlamos a moralizálásra. Itt van például a német filmsorozat Derrick felügyelője, aki sokszor bonyolódik efféle eszme-futtatásokba. Szerinte például nem is igazán a „rosszlányok” felelősek bűnös életükért, hanem éppenséggel „vevők”. Sőt, leginkább azok a körülmények, amelyek őket eme útra kényszerítik. Chesterton azonban nagyon világosan kimondja, hogy *nem kenhetjük a dolgot a körülményekre. Kényszerítésről a bűnre ugyanis szó sincs. Az ember szabad*

akarattal bír. (Lám, lám, mekkora humanista, milyen szuverén, *individualista* nézet ez!) Leszögezi: még a legnyomorúságosabb helyzetben sem *kell* a bűnt választani. Persze, a legkellemesebb helyzetben is *lehet*. Sajnos, mi, emberek, gyakran a rosszat választjuk, mert – és ez Chesterton teológiai megközelítésének alapja – *az ember bizony bűnre hajló természetű*. Ugyanakkor egyszerre bűnös és áldozat. Saját bűnre hajló természetének áldozata, amelyből csak *Isten végtelen kegyelme emelheti fel*.

Nem akarom szájbarágós módon magyarázgatni nagyságát. Mégse tudok megelégedni a pusztá ténymegállapítással: ki kell mondanom, hogy igen, Chesterton *a legfontosabb vallási, teológiai kérdéseket boncolja*, minden könnyednek tekintett írásában is!

Műveiben abszolút demokrata. A kisember, a józan ész, a család, a szépség, s a szegények mellett áll. Jellemző rá az alábbi kis aforizmája: „A szegénység szakértőinek nem a szociológusokat tekintem, hanem a szegényeket...” Mindig az elnyomottak, kisemmitettek pártját fogja.

Ugyanakkor mindenekelőtt a *kereszténység*, a katolicizmus odaadó híve. Úgy véli, hogy a keresztény tanítás lényegi mondanivalójával ellentétes eszmék hirdetői összeavarták az igazságot. Részigazságokat abszolutizáltak, s hazugságaikkal megnyerték az embereket. Szerintük nincsenek természetjogi tételek, amihez képest eldöntsük, hogy valami igaz-e, vagy hamis. *Minden relativizálódott*.

Öncélúvá vált az esztétika is. Divatos írók műveiről, melyek szerint az élet értelmetlen, s egyetlen célja, hogy élvezzük, nincs magas véleménnyel – legyenek bár irodalmilag igen színvonalasak. Az értelem pártján áll, mint az Egyház is. (Valóban megdöbbenő, hogy posztmodern korunkban a római pápának kell az értelem, a ráció védelmére kelnie! Lásd: *Fides et ratio*...) Egyik legszebb írásrészlete éppen az, amelyben a „carpe diem” elvét valló költő nézetei ellen kel ki. Szerinte a bor és mámor prófétái gyönyörű verseikben azt mondják: Igyunk, itt a kehely! Igyunk, mert nem tudjuk, mi végre vagyunk a földön, honnan jöttünk, s hová enyészünk el. *Nem érdemes küzdeni semmiért!* Tehát, csak a pillanatnyi öröm számít, azt élvezzük! Ezzel a képpel szemben áll Chesterton szerint egy *Alak*, akinek a kezében serleg van, s azt mondja: „Gyertek, barátaim! Igyunk! A serlegben pirosító ital olyan, mint a vér! Már fűjják a harci kürtöket, amelyek csatába hívnak bennünket a nagy küzdelemre! Gyertek velem, mert én tudom, miért harcolunk. S azt is tudom, honnan jöttetek, s hogy hová mentek...” A krisztusi allegória olyan világos, mint a nap...

A mai kor embere azonban mindent megkérdőjelez. Régen az eretnekek azt állították, hogy ők nem eretnekek! Náluk van az igazság! A mai ember szinte kérkedik „eretnek” gondolataival. Büszke az aberrációira, elveti a dogmákat, sőt a tradíciót is. Pedig Chesterton szerint az ember „dogmákat készítő állat”. *A tradíció* szerinte *elődeinknek adott szavazati jog*, „a holtak demokráciája”. Így ír erről:

„A tradíciót úgy is meghatározhatjuk, hogy az nem egyéb, mint a választójog kiterjesztése. A tradíció annyit jelent, hogy megadjuk a választójogot a legmélyebbre szorult társadalmi osztálynak: őseinknek. Ez a halottak demokráciája. A tradíció nem hajlandó alávetni magát annak a csekélyszámú és pökhendi oligarchiának, mely azokból áll, akik a véletlen szerencse folytán még itt vannak közöttünk. Minden demokrata tiltakozik az ellen, hogy valakit megfosszanak jogaitól, csak azért, mert a sors úgy hozta, hogy megszületett; a tradíció viszont tiltakozik az ellen, hogy az embert megfosszák jogaitól, csak azért, mert a sors úgy hozta, hogy már meghalt. A demokrácia azt tanítja nekünk, hogy ne mellőzzük a jó ember véleményét, még akkor sem, ha az illető csak az inasunk; a tradíció azt kéri tőlünk, hogy ne mellőzzük a jó ember véleményét, még akkor sem, ha az illető csak az apánk. Én magam semmiképp se tudom elválasztani egymástól a de-

mokrácia és a tradíció gondolatát; számomra nyilvánvaló, hogy a kettő egy és ugyanaz.” (Gilbert K. Chesterton: Igazságot! [Orthodoxy] In: *Igazságot! – Az örökkévaló ember*. Szent István Társulat, 1985. 49–50. o.)

A mai kor embere azért néz mereven a jövőbe, mert nem mer szembe nézni a múlttal – mondja. Összekeveri a dogmát az intoleranciával. Holott, ami korunkat illeti, a sokat hangoztatott „szabadság” és „tolerancia” nagyobb kárt okozott a hitnek és az emberiségnek, mint az eretneküldözés. Sokan bírálták már az egyházat a korábbi eretneküldözések miatt, s nyilván, humanista nézőpontból, alappal. De a modern eszmevilág nem tűr semmi zablát, s ezzel olyan szabaddá tette az embert, hogy az már maga a megsemmisülés. Szabadon beszélhetünk akármiről; az időjárásról, kiállításokról, politikáról. És azt mondjuk, *mindenki azt hisz, amit akar*. Figyelmesen hallgatjuk egymás okfejtéseit a különböző témákról. Fontos, hogy mi a másik fél nézete mondjuk Botticelliről, de az közömbös, hogy miként vélekedik a *végző dolgokról*. Végző dolgok? *Nem téma*. A halálra nem készülünk, *nem is veszünk róla tudomást*. A holnapi nap érdekes, *az örökkévalóság nem...*

Az Egyházat ért bírálatokra is számos példabeszéddel válaszol. Sokan félreértelmezik szerinte az ortodoxia fogalmát. Unalmas, idejétmúlt dolognak tartják. Így ír erről:

„Íme, az ortodoxia igazító regénye. Az emberek annak a bolond szokásnak rabjává lettek, hogy úgy beszélnek az ortodoxiaról, mint valami nehézkes, sivár és megüledett dologról. Pedig nincs az ortodoxianál kockázatosabb és érdekfeszítőbb. Az ortodoxia maga az egészség; és az egészség mindig drámaibb, mint a téboly. Az ortodoxia annak az embernek az egyensúlya, aki örülten száguldó lovak mögött tartja a gyeplőszárát, s bár látszólag hol erre, hol arra dől és meginog, mégis megőrzi minden egyes testtartásában a szobrok szépségét és az aritmetika pontosságát. Az ortodox Egyház sohasem tért a kitaposott útra, nem fogadta el a konvenciókat; az ortodox Egyház sohasem volt tiszteletreméltóan mértékletes. Könnyebb lett volna elfogadnia az ariánusok földi hatalmát. Könnyebb lett volna a kálvinista 17. században belehajtani a predesztináció feneketlen árkába. Könnyű örülnék, könnyű eretneknek lenni. Mindig könnyű a kor feje után indulni, de nehéz dolog vigyázni saját fejünkre. Mindig könnyű modernistának, mindig könnyű sznobnak lenni. Könnyű lett volna belezuhanni a tévedések és túlzások e nyílt csapdáiba, amelyek, mint egymást váltó divatok és szekták húzódnak végig a kereszténység történelmi útján. Mindig könnyű elesni; hiszen temérdek sarok van, ahol el lehet botolni, de csak egy van, ahol meg lehet állni. Magától értetődő és kényelmes dolog lett volna belezuhanni, a gnoszticizmustól a keresztény scientistáig, valamelyik hóortba. Ámde kerülni mindezt: szédítő kaland; és lelki szemeim előtt mennydörögve száguld az égi szekér korszakokon át, az ostoba eretnekségek hanyatt esnek vagy orra buknak, míg a merész igazság, bár meginog, diadalmasan megáll.” (Gilbert K. Chesterton: *Igazságot! [Orthodoxy]* 104–105. o.)

A maradisággal vádolók érveiről ekképpen vélekedik:

„Ne vitatkozzunk az »evolúció« és a »haladás« szavak értelmén; bár ami engem illet, szívesebben nevezem reformnak. Mert a »reform« szó magában foglalja azt, hogy a világot valaminek a képére igyekszünk átformálni, és ez a kép már létezik szellemünkben... E kérdésben tetten érhető korunk egész ingatagsága és rettentő zűrzavara. Összekevertünk két különböző és egymással ellentétes dolgot. A haladásnak azt kéne jelentenie, hogy szakadatlanul változtatjuk a világot, mert azt akarjuk, hogy egyre jobban hasonlítson az elképzeléshez. Ma viszont a haladás azt jelenti, hogy szakadatlanul változtatjuk az elképzelést. Azt kéne jelentenie, hogy lassan, de biztosan igazságot és környөрületességet viszünk az emberi világba; manapság ellenben azt jelenti, hogy egy

pillanatig sem vagyunk restek kételkedni az igazság és a könyörület kívánatos voltában: elegendő egyetlen böszült oldal a porosz szofista tollából, hogy máris kétségbe vonjuk. A haladásnak azt kéne jelentenie, hogy az Új Jeruzsálem felé haladunk, holott ma azt jelenti, hogy az Új Jeruzsálem egyre távolodik tőlünk. Nem a valóságot alakítjuk az ideál képére, hanem megváltoztatjuk az ideált: ez a könnyebb. (Gilbert K. Chesterton: Igazságot! [Orthodoxy] 109–110. o.)

Az aszkézisről, vagy a cölibátusról, amit ugyancsak sokan bírálnak a katolicizmusban, így gondolkodik:

„A katolikus aszkézis minden véglete, legyen az bölcs vagy nem bölcs, előzetes védekezés a bűnbeesés gonosz szelleme ellen, de sohasem kételkedés a teremtés jóságában és tökéletességében.” (Gilbert K. Chesterton: Aquinói Szent Tamás, 4. fej.)

„Mióta a kereszténységet anyámnak fogadtam, s nem holmi teóriának tekintem, mely véletlenül az utamba akadt, kicsiny kertté változott vissza Európa és a nagyvilág, kertté, melyben a macska és a gereblye jelképes alakjait bámulom; gyermekkorom tündéri tudatlanságával és várakozásával nézek mindenre. Egyik-másik tan vagy szertartás éppoly idomtalannak és furcsának tűnik, mint a gereblye; ám tapasztalatból tudom, hogy az efféle dolgok valahogy mégis zöld gyepen és virágon végződnek. Hadd említsek egy példát a száz közül! Ami engem illet, semmiféle ösztönös rokonszenvet nem érzek a fizikai szüzesség iránt való lelkesültséggel szemben, amely kétségtelenül jellemző vonása a történelmi kereszténységnek. Ám ha nem magamat tekintem, hanem a világot, észre kellennem, hogy ez a lelkesülés nem csupán a kereszténység jellemzője volt, hanem a pogányságé is – számtalan vonatkozásban jellemzője a magasrendű emberi természetnek. A görögöknek volt érzékük a szüzesség iránt, midőn Artemiszt márványba faragták, szintúgy a rómaiaknak, midőn a Veszta-szüzeket díszruhába öltöztették. Az Erzsébet-kor leggonoszabb és legvadabb drámaírói úgy ragaszkodtak a szó szoros értelmében vett női tisztasághoz, mintha a világ alappillére volna. Sőt, a modern világ (még ha gúnyolja is a nemi ártatlanságot) a nemi ártatlansággal szemben nemes bálványimádatot tanúsít – bálványozza a gyermekeket. Mármint, minden gyermekszerető ember jól tudja, hogy különös szépségük nyomban hervadni kezd, mihelyt a fizikai nemiség első jegyei megjelennek rajtuk. Mivel az emberi tapasztalat egybevág a keresztény tanítással, egyszerűen arra a következtetésre jutok, hogy én vagyok az, aki téved, és az egyháznak igaza van. Sőt, még helytállóbb az a megállapítás, hogy az én felfogásom hiányos, az egyházé azonban egyetemes. Az egyházat nem uniformizált emberek alkotják, és az egyház nem is kívánja tőlem, hogy nőtlen legyek. A tény, hogy nem értékelem a cölibátust, éppúgy elfogadom, mint azt a tény, hogy nincs zenei érzékem. Ellenem tanúskodik az emberiség tapasztalata, miként ellenem tanúskodik Bach esetében. A cölibátus virág apám kertjében, melynek nem tudom édes és ijesztő nevét. De lehet, hogy egyszer megtudom.” (Gilbert K. Chesterton: Igazságot! [Orthodoxy] 161–162. o.)

„Ezért olyan dolog az Egyház, amely a kezdettől fogva megtartja helyzetét és véleményét, teljesen függetlenül korának eseményeitől és anarchiájától. Ezért osztogat pártatlan csapásokat jobbra és balra, a manicheusok pesszimizmusára vagy a pelagiánusok optimizmusára. Nem volt manicheus mozgalom, mert egyáltalán nem volt mozgalom. Nem volt hivatalos divat, mivel nem volt egyáltalán divat. Olyasvalami volt, ami együtt tudott működni mozgalmakkal és divatokkal, szabályozni tudta ezeket, és túl tudta őket élni.” (Gilbert K. Chesterton: Az örökkévaló ember. [The everlasting man] 384. o.) Még arra is magyarázatot talál – amit valóban nehéz elfogadni –, hogy a középkorban miért léptek fel drákói szigorral az eretnekek ellen: „A korai Egyház aszketikus volt, de bebizonyította, hogy nem pesszimista, egyszerűen azzal, hogy kiátkozta a pesszimistákat.

A hit vallotta, hogy az emberek bűnösök, de azt tagadta, hogy az élet gonosz lenne, és azzal bizonyította, hogy megátkozta azokat, akik így gondolkoztak. A korai eretnekek elítélését mint ridegséget és korlátoltságot ítélik el, pedig valójában éppen azt volt hivatva bizonyítani, hogy az Egyház testvéri és széles látókörű. Azt bizonyította, hogy primitív katolikusok különösen buzgón vágytak annak a kinyilvánítására, hogy nem tartották az embert teljesen gonosznak, hogy nem tekintették az életet gyógyíthatatlanul nyomorúságosnak, hogy nem tartották a házasságot bűnnek, vagy a nemzést tragédiának. Aszkéták voltak, mert az askétizmus volt az egyetlen lehetséges megtisztulás a világ bűneitől, de éppen kiátkozásaik mennydörgései közepette erősítették meg, hogy askétizmusuk nem anti-humánus vagy természetellenes, hogy a világot megtisztítani kívánták és nem elpusztítani. És megtisztítani csakis e kiátkozások tudták abban a zűrzavarban, amely még ma is összekeveri őket halálos ellenségeikkel. A dogmákon kívül semmi más nem állhatott volna ellen a képzelet-gazdag invenció lázadásának, amivel a pesszimisták háborút viseltek ellene, Aeonjaikkal és Demiurgoszukkal, különös Logoszukkal és baljós Szophiájukkal. Ha az Egyház nem tart ki a teológia mellett, beleolvad a misztikusok örült mitológiájába, még tovább távolodva az értelemről és a racionalizmustól, az élettől és az élet szeretetétől.” (Gilbert K. Chesterton: Az örökkévaló ember. [The everlasting man] 379–380. o.)

Hogy a katolikus egyház lassan változtat véleményén, s ebben az értelemben ortodox, helyesnek tartja. Nem félti az Egyházat – mint, legyünk őszinték, napjainkban gyakran mi magunk is – attól, hogy elmerül az idő árában. Így fogalmaz: „Nos, ha lemerülnék a történelem mélységeibe – ami nem áll e leírás szándékában –, gyanítom, hogy több olyan alkalmat is találnánk, amikor a kereszténységet minden jel szerint kiüresítette a kétség és közöny úgy, hogy csak a régi keresztény kagylóhéj maradt meg, ahogyan a régi pogány kagylóhéj is megmaradt olyan hosszú ideig. A különbség annyi, hogy minden ilyen esetben a fiúk voltak fanatikusak azért az ügyért, amit az atyák kényelemből elhagytak. Ez nyilvánvaló a reneszánszból az ellenreformációba való átmenet idején. Ugyancsak nyilvánvaló annak az átmenetnek időszakában, mely a 18. századból korunk sokféle keresztény megújulásába vezet. [...] miként néhányan az Egyházat egyszerűen a Római Birodalom részének látták, úgy később mások egyszerűen a Sötét Középkor részének gondolták. A Sötét Középkor véget ért, ahogy a Birodalom is véget ért, és az Egyháznak is velük kellett volna pusztulnia, ha ő is csupán az éjszaka árnyai közül való lett volna. [...] Éppen ezért legalább öt ízben látszott úgy – az ariánusok, az albigenek, a humanista szkeptikusok s Voltaire és Darwin föltűnésekor –, hogy az Egyházat tönkretették, és ebek harmincadjára kerül. És az ötből minden egyes esetben az ebek pusztultak el. (Gilbert K. Chesterton: Az örökkévaló ember. [The everlasting man] 405., 407., 409. o.)

Az is a 20. század egyházkritikája közé tartozott, hogy az Egyház tanítása – úgymond – *nem áll tudományos alapokon*. Mese a Szentírás szövege, az újabb elméletek egyértelműen megcáfolták. De Chesterton nem fél bátran fogalmazni! Szerinte: „A Szentírás értelme nagyon távol esik a magától értetődőtől és gyakran csak más igazságok fényében lehet megtalálni. Ha a szó szerinti Szentírás-tolmácsolásnak igazán és egyértelműen ellene mond valamely nyilvánvaló tény, csak azt felelhetjük, hogy *a szó szerinti tolmácsolás helytelen*. [Kiemelés tőlem – BK] De annak a ténynek azután csakugyan nyilvánvalónak és megdönthetetlennek kell lennie! Sajnos, a tizenkilencedik századbeli tudósok éppen oly könnyedén ugrottak fejest abba a következtetésbe, hogy természettudományi megsejtéseik nyilvánvaló tények, mint ahogyan a tizenhetedik századbeli szektások vetették bele magukat abba a meggyőződésbe, hogy mindaz, amit a Szentírásról hisznek, megdönthetetlen magyarázat. Így csaptak össze különösen a múlt

század közepén különféle magánelméletek a Biblia jelentéséről és éretlen elméletescskék a világ értelméről. A tudatlanság e két nagyon türelmetlen formája közti lompos összeütközést azután elnevezték a Tudomány és a Vallás háborújának.” (Gilbert K. Chesterton: Aquinói Szent Tamás, 3. fejt.)

Chesterton élesen kritizálja a morális és művészi relativizmust, az egoizmust és az elkeseredett sikerkultuszt. Védi az alázatot, a hitet, a reményt, a tisztaságot. Rámutat – s ez Ortodoxia című fő művének legfontosabb mondanivalója –, hogy *a keresztény világnézet alapja az eredeti bűn elfogadása*. Nem önmagáért, hanem éppen azért, mert *megbocsáttatik*. Azok a filozófiák, amelyek ezt elutasítják, sokszor reménytelenségbe, kétségbeesésbe torkolnak. A kereszténység kívülről úgy tűnik, mint merev dogmák gyűjteménye, értelmetlen vasfegyelem, holott belülről nézve a szabadság és az örökké tartó öröm helye. A szabadság tulajdonképpen a korlátok közötti választás lehetősége. A dogmákra szükségünk van, hogy jól tudjunk egyensúlyozni életünk során. S nem holmi eszmei balanszírozásról van szó. „Vágyaink vad állatait”, gyönyörű szenvedélyeinket, kreatív energiánkat kell kiegyensúlyoznunk. Az egyház mindig is egy tigrisszelidítő volt, mondta Chesterton. Tisztában van esendő természetünkkel, alapvetően realista. A kereszténységben szerinte éppen az a csodálatos, hogy Isten nem erős emberekre, hanem a ragyogó eszű Pálra, vagy a misztikus Jánosra alapozta Egyházát, hanem egy vétebbe eső, egyszerű emberre: Péterre. S ezért sziklára épített vár. A királyságok, birodalmak elmúlnak, mert erős emberek erős emberekre építve hozták létre. Az Egyház örök, mert alapja a gyenge, az esendő ember. Isten kegyelme viszont végtelen...

A korlátokat elutasító modern emberrel szemben azt állítja, hogy valójában ezek a boldogság alapjai. Egy nagyon szép példával világítja meg a korlátok értelmét:

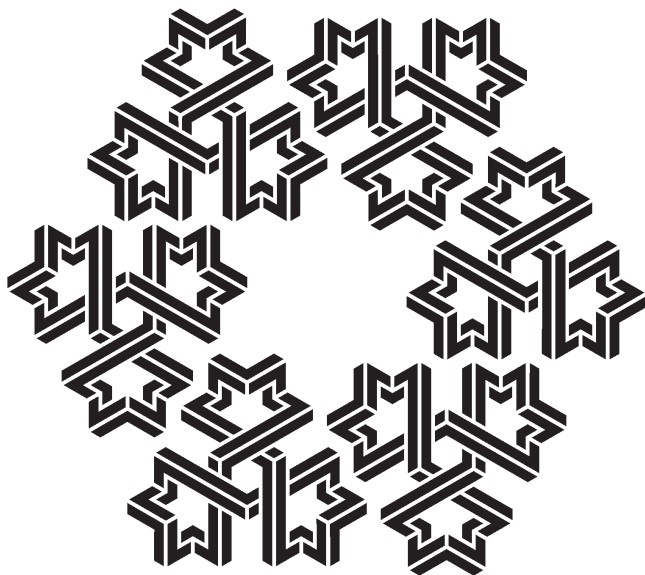
„Lehetséges, hogy a katolikus tanítás és fegyelem olyan, mint egy fal, de ez a fal játszóteret kerít be. A kereszténység az egyedüli keret, melyben a pogány öröm fennmaradhatott. Képzeljük csak el, hogy gyermekek játszadoznak a tengerből magasan kiemelkedő sziget gyepes ormán. Míg a szirt szélén ott állt a fal, a legbolondabb játékba is nyugodtan belevehették magukat, s a sziget olyan lett, mint egy lármás gyerekszoba. Am egy napon leomlott a fal, és elébük tárult a veszély a maga meztelenségében. Nem zuhantak a mélybe, de mikor barátaik visszatértek, ott találták őket összebújva és didegelve a sziget közepén, és ajkukon elnémult a dal.” (Gilbert K. Chesterton: Igazságot! [Orthodoxy] 149–150. o.)

Modern világunk egyre inkább arra mutat, hogy számos kérdésben vissza kell térnünk a hagyományokhoz – ha egyáltalán még tudunk. *Rehabilitálnunk kell a családot*, alkotó konyhájával, kis műhelyével, konyhakertjével, a közösséget, amelynek résztvevői tanítják egymást, szórakoztatják, gyógyítják és segítik egymást – különben elveszünk. Magányos tömegben, pszichiáterek által moderáltan, „magánzárkánkban” tölthetjük szingli életünket, ahol az egyetlen társadalmi kommunikáció az *adok-veszek*. Elfeledve, hogy alkotni jobb, mint vásárolni, termelni, mint fogyasztani. Nem látjuk, hogy a görcsös egészségkultusz furcsa módon egyre több betegséget szül. Az önmegvalósítás mániákus lázában kiüresedve, nem látja e kor embere, hogy szabadságunk mennyire korlátozott, s végső soron csak *a semmi* urai lehetünk. Hiszen arról nem dönthettünk magunk, hogy legyünk, legfeljebb arról dönthetünk, hogy *ne legyünk*. Kétségbeesett ragaszkodásunk az élethez szorongással, félelemmel tölti el napjainkat, s nem látjuk, hogy – a Biblia szófordulatával élve –, *aki meg akarja tartani életét, elveszti azt...*

Szerencse, hogy a tradicionális értékekhez való visszatérésre nemcsak a logikai felismerés, de a kényszer is rá fog vezetni bennünket. A globális világ versenyében ugyanis a piaci mechanizmusok imperializmusa versenyképtelenné teszi a nyugati világot a ha-

gyományos munkamegosztáshoz jobban ragaszkodó, *nem minden szolgáltatást* pénzért vásároló társadalmakkal szemben. Az ázsiai import-dömping rá fog bennünket előbb-utóbb kényszeríteni, hogy takarékosabban gazdálkodjunk, több dolgot csináljunk meg ingyen, több áldozat vállalásával éljük meg életünket. Különben versenyképtelenné válunk, s elveszítjük munkánkat, megélhetésünk alapjait. Hiába, az ember már csak ilyen. Szüksége van némi külső készletésre, hogy önmaga érdekében cselekedjen – különben még képes saját sorsát tönkretenni...

Sok veszteséget takaríthatnánk azonban meg az emberi társadalomnak, ha újra felfedeznénk, mire is tanít bennünket Chesterton. *Ez az elfeledett, agyonhallgatott, keresztény író és gondolkodó.*

Az egészségtőke szerepe a társadalmi-gazdasági fejlettség területi egyenlőtlenségében

(*Bevezetés*) Az egészség és a társadalmi-gazdasági fejlettség kapcsolatával, azok egyenlőtlenségével foglalkozó szakirodalom alapján a két jelenség közötti összefüggés kétirányú, azokra kettős ok-okozati, egymást erősítő kapcsolat jellemző. A társadalmi-gazdasági környezet determinálja az egyén és a társadalom egészségi állapotát, ugyanakkor az egészség is befolyásolja a szocioökonómiai státuszt, a makroszintű gazdasági és társadalmi folyamatokat. (DHHS 1980, Acheson 1998, EC 2005, Grossman 2000, Barro 2013, WHO 2001, OECD–WHO 2003, Csité–Németh 2007a, Wilkinson–Marmot 2003, Bloom–Canning 2000, Sen 1999)

Dolgozatunk ez utóbbi irányzathoz sorolható, célja a nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján az egészségi állapot, mint önálló humán erőforrás-input szerepének ismertetése a gazdasági fejlődés összefüggésében. A tanulmány bemutatja az egészségi állapot endogén szerepét és fontosságát a növekedési elméletekben, kitérve a téma területi sajátosságait érintő eredményeire is. Végül hazánk társadalmi-gazdasági fejlettségének térségi összefüggéseit mutatjuk be, ahol az egyik kitüntetett input tényezőként az egészségi állapot megfelelően operacionalizált mutatóit szánjuk. Feltevésünk szerint ezen humán erőforrás-jellemző kiemelt fontosságú a társadalmi-gazdasági fejlettség területi (járás) alakításában. Vizsgálataink újszerűségét jelzi az, hogy térökonometriai módszerekkel eddig nem került kimutatásra és megtagyálásra ezen irányzat.

(*A probléma felvetése*) Barro (1996, 2013) és Tompa (2002) kiemelik, hogy a gazdasági növekedést magyarázó elméletekben (pl. az új növekedési elméletek – Romer 1986, Lucas 1988, vagy a regionális endogén növekedési elmélet – Lengyel 2003) az emberi tőkével kapcsolatban a tudás és a technológia szempontjai kerültek alapvetően előtérbe. A humántőke-jellemzők közül az egészségi állapot önálló szerepe igencsak elhanyagoltnak tekinthető a gazdasági növekedés és -fejlődés magyarázatában napjainkban is, főként térbeli és térgazdasági keretek között. (Lásd a szintén, igen összetettnek számító endogén irányzatú területi tőke elméletet, Affuso–Camagni 2010, Atkinson 2013, Capello et al. 2009, Camagni et al. 2011, összegzi Kovács–Bodnár 2016)

Hazánk fejlődését, fejlettségét, versenyképességét magyarázó endogén elemeket is felvonultató területi kutatásokban, például a területi tőke-, vagy versenyképességi vizsgálatok esetében (Nemes Nagy – Németh 2003, Lukovics–Kovács 2008, Lengyel – Szakálné Kanó 2012, Jóna 2013, Tóth 2014) is érezhető ez a trend. Ha meg is jelenik az egészség valamilyen formában, az inkább az infrastruktúra elérhetőségére vonatkozik, csekélynek mondható az egészségi állapot korrekt szerepeltetése a különböző modellekben. Kivételként egyedül talán a hazánkban is igen sikeres karriert befutó humán fejlődés indexét (HDI) emelhetjük ki (Obádovics–Kulcsár 2003, Rechnitzer–Smahó 2005, Csité–Németh 2007b).

Tóth (2010) idézi Machlup (1982) munkáját, aki szerint nem minden emberi tőke-növekedés tudásnövekedés, az emberi tőke egyes formái (példaként említi az egészségbe való befektetéseket is hozza) az emberek teljesítményét fokozzák, vagyis a klasszikus értelemben vett *munkajavak nagysága* növekszik.¹ Ez igencsak leegyszerűsítő meg-

közelítésnek tekinthető, látnunk kell, hogy a kedvező egészségi állapotnak számos tovaryűrűző és áttételes hatása van mind mikro-, mind makroszinten értelmezve. Az egészségi állapot javulása esetén magasabb munkatermelékenység és munkaerő-kínálat mellett *minőségi változások* is megindulnak, például a képzettségi szintek növekedése, a kognitív funkciók javulása, a fizikai tőkébe történő befektetések növekedése. Ezen túl a jobb egészségi kondíció hat az élet-megtakarításokra, az életjövödelmekre, a hazai és külföldi beruházások mértékére, a humán tőke minőségére, az azokba történő befektetések hatékonyságára, a generációk közötti spill-over hatásokra², az üzleti életre, az infrastrukturális beruházásokra, a versenyképességre, a jövödelmek elosztására, a demográfiai átmenetre, a népesség korstruktúrájára, valamint a termékenység csökkenésére. Az egészségbe, az egészségügybe történő beruházások a szegénység örödiégi körének megszakításához is hozzájárulnak, különösen a fejlődő országokban. (Barro 2013, Bloom–Canning 2000, Bloom–Canning 2005, Bloom et al. 2001, EC 2005, Vanicsek et al. 2003, Kollányi–Imecs 2007, Nordhaus 2002, OECD–WHO 2003, WHO 2001)

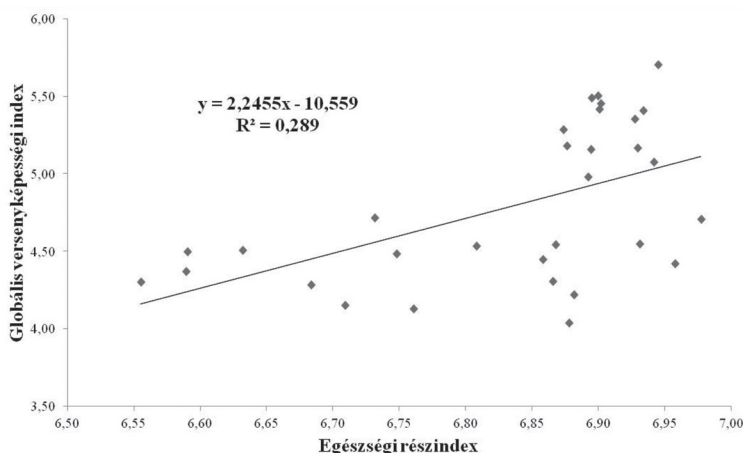
(Az egészség endogenizálása – az egészségtőke) Az endogén növekedési elméletek megjelenése előtt Schultz 1961-ben már megemlítette az egészségi állapot fontosságát a tanultság mellett, véleménye szerint az emberi tőke ezen két alapvető determinánsa jelentősen befolyásolja az egyén gazdasági kapacitását. A következő óriási lépést e téren Grossman (1972) tette meg. Grossman szerint az egészség nemcsak fogyasztói jószágként jelenik meg, az ember is képes előállítani, termelni azt. Termelési tényezőként definiálta az egészséget, amellyel a piaci és a nem piaci tevékenységekkel tölthető idő növelhető. Véleménye szerint a fizikai tőkéhez hasonló működés jellemzi az egészségi állapotot: amortizálódik, de pótlólagos befektetésekkel javítható a kondíció, az öregedési folyamat ellensúlyozható. Az egészségbe történő befektetések (az egészségügy általi) származtatott keresletet jelentenek, nem a kezelés miatt történik, hanem a jó egészség elérése a cél.

Fogel (1994) megállapította, hogy az 1780–1980 közötti időszakban a táplálkozás és az egészség javulása körülbelül 30 százalékban járult hozzá a jövödelmek növekedéséhez Nagy-Britanniában. Ezen időszak alatt az emberi teljesítőképesség hatékonysága (vagyis az energia munkává konvertálása) 53%-kal növekedett, így a jobb táplálkozásból adódó energiatöbblet a brit gazdaság növekedésében 50%-ban vállalt részt. Arora (2001) hozzávetőlegesen egy évszázadi adat (19. század vége – 20. század vége között) elemzésének eredményeként kijelenti, hogy a gazdasági növekedés 30-40%-ban a jobb egészségi állapotnak köszönhető a fejlett nyugat-európai országokban és Japánban.

Barro ez irányú (1996, 2013) kutatásai főként a felzárkózás, a makrogazdasági konvergencia vizsgálatát célozzák meg. Komplex matematikai-statisztikai alapokon nyugvó elemzésében azon tényezőket vette számba, amelyek képesek a gazdaság hosszú távú növekedési pályáját befolyásolni. A csaknem 100 országban, 1960 és 1990 között megfigyelt gazdasági növekedést a kezdeti GDP/fővel, a képzettséggel, a születéskor várható élettartammal, és egyéb kontroll változókkal (pl. termékenység, kormányzati fogyasztás, a demokrácia állapota, stb.) magyarázta. Az egyik legstabilabb és legjelentősebb gazdasági növekedést befolyásoló pozitív regresszor az egészségi változó, annak ellenére, hogy a képzettség és a kezdeti GDP is szerepel az egyenletben. A humán erőforrás mutatók közül a termékenységi ráta negatív hatással bír a gazdaság növekedésére. A szerző kimutatta, hogy a javuló egészségi állapot a termékenység csökkenéséhez is vezet, amely közvetve növekedést generáló hatással bír. Több hasonló, valamilyen regressziós technikán alapuló makroökonómiai, ill. mikro- és makroökonómiai „elegyített” vizsgálat (Barghava et al. 2001, Bloom et al. 2004, Bloom–Canning 2005, Weil 2005)

megerősíti az egészségi állapot pozitív hatását a gazdasági bővülés és a munkatermelékenység tekintetében.

A globális versenyben való helytállás mérésére a World Economic Forum minden esztendőben Globális Versenyképességi Indexet publikál. A WEF szerint a versenyképesség azon „intézmények, politikák és tényezők halmaza, amelyek meghatározzák egy ország termelékenységének szintjét”. A halmaz 12 tényezőcsoportot, versenyképességi pillért tartalmaz, amelyek túllépnek a hagyományos termelési tényezőkön. A különböző fejlettségi szakaszok (tényező-, beruházás- és innovációvezérelt) eltérő súlyokkal veszik figyelembe a három csoportba sorolt mutatókat. (Lengyel 2012a) Az egészségi állapot jellemzői a tényezővezérelt – vagyis a legfejletlenebb – gazdaságokhoz fontos alapvető feltételekhez kerültek besorolásra, az alapfokú oktatással egy pillérbe osztva. Az egészségi részindex számos, a világ fejletlen részét differenciáló mutatót tartalmaz (malária, tuberkulózis, HIV/AIDS előfordulása, azok üzleti hatásai), így az csak gyenge, de egyébként világos pozitív összefüggést mutat az összesített versenyképességi teljesítménnyel a fejlettebb térségekben. (EU28 és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás [EFTA], 1. ábra.)

1. ábra: Az egészségi részindex és a Globális Versenyképességi Index regressziós összefüggése az európai integrációban (EU28+EFTA)

Forrás: alapadatok – *The Global Competitiveness Report 2014–2015*, saját szerkesztés (2016)

Megjegyzés: a magasabb egészségi index érték kedvezőbb pozíciót jelent.

A fejlődés/fejlesztés elméletének és politikájának irodalmában, valamint gyakorlatában jelentős újítást jelentett az 1990-ben megjelenő, az Egyesült Nemzetek Szervezete Fejlesztési Programja (UNDP) gondozásában elkészülő Human Development Report, és benne a humán fejlődés indexe (HDI). Szélesebb körben ebben a kiadványban jelent meg a humán fejlődés elmélete először, amely alkalmazásával „az emberek visszakerülnek a fejlődés középpontjába”. (Streeten 1995) Az alternatív mutatók közül az emberi fejlődés indexe (HDI) kiemelkedő jelentőséggel bír. Az index politikai deklaráción alapul (az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata), és nemcsak a gazdasági versenyképés-

séget próbálja megbecsülni, hanem az emberi jólét minimális követelményeit is. (Egri 2011) A HDI egy kompozit index, amelyben már megjelenik az egészségi állapot, a jövedelemmel és a képzettséggel egyetemben. A humán és a gazdasági fejlődés megkülönböztetése mindig is hangsúlyosan jelent meg az éves jelentésekben. A gazdasági és a humán fejlődés cizellált kapcsolatát Ranis–Stewart (2005) és Boozar et al. (2003) ismeretik. A két dimenzió ok-okozati kapcsolatban áll egymással, és egy körforgást alkotnak. A humán fejlődés (immáron erőforrás) az 1960–2001 közötti időszakban megfigyelt gazdasági növekedésre irányuló hatásából a születéskor várható élettartam és annak növekedése jelentős részt interpretál, némely modell esetében a képzettségi indikátornál is nagyobb magyarázóerővel rendelkezik.

Fontos adalékot ismertet Sen (1998), aki a születéskor várható élettartam és a gazdaság növekedésének dekádonkénti kapcsolatát vizsgálta a 20. századi Angliában. Figyelemreméltó jelenség az, hogy a növekedési ráták sohasem mozognak együtt, a GDP növekedésével ellentétesen korrelál a születéskor várható élethossz növekedése. Ez főleg a világháborúk által érintett évtizedekben mutat teljes kontrasztot, mindkét dekádban majdnem 7 évvel nőtt a várható élettartam. Ennek okát Sen az ellátó rendszerek hatékonyabb működésében (élelmiszer-, egészségügy-) látja, valamint az újjáépítés pozitív lelki hatásait emeli ki a szerző. Ugyan nem egy szokványos helyzetet ír le Sen, de ezen a példán keresztül jól megvilágítható a gazdasági – humán kapcsolatok közötti (véltetően ritka) ellentmondás.

Bár dolgozatunk nem tekinthető evolúciós megközelítésűnek, de mindenképpen ki kell térnünk ezen gondolkodásmód egészséget érintő kapcsolódására is. Az epidemiológiai átmenet, a halandóság rendszerszemléletű (gazdasági, szociológiai és demográfiai megközelítésű) leírása Omran (1971) tollából született meg. Az epidemiológia átmenet során a morbiditási és mortalitási mintákban végbemenő változások szorosan kapcsolódnak azokhoz a demográfiai, gazdasági és társadalmi folyamatokhoz, amelyek a modernizáció egészét jelentik. (Kovács 2011) Vagyis *koevolúció*³ figyelhető meg: a halandóság mennyiségi és minőségi változása mellett párhuzamosan zajlik a népesség perzisztens öregedése, ami egyben csökkenő termékenységssel jár együtt, míg a gazdaság fejlődése a társadalom jelentős szegmensének progresszíven növekvő életszínvonalat kínál. Az elmélet halandósági mintákat érintő összefüggéseit számos kritika és kiegészítés (Olshansky–Ault 1986) érte, sok (latin-amerikai és óceániai) ország esetében a léte is megkérdőjeleződött. (Kovács 2011) Kovács (2012) szerint az elmélet „karriert” csak a mortalitási mintákra vonatkozóan futott be, a fertilitásra vonatkozó megállapítások elveszítették jelentőségüket. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a halandósági minták átalakulására egyértelmű bizonyítékok állnak rendelkezésre (Kovács 2011, Kovács 2012), ugyanakkor a demográfiai transzformáció (Simai 2014) és a globalizációs háttér-folyamatok (Lengyel–Rechnitzer 2004) jelenségei is párhuzamosan zajlanak a világban, alakítják a fentebb meghatározott rendszereket. Ennek figyelembevételével úgy véljük, hogy az elmélet (további kiegészítésekkel) megfelelő alapot adhat az egészség komplex értelmezéséhez. *Útfüggés*⁴ is megfigyelhető az egészségi állapot esetében, erre testhez álló példa a Kelet-Közép-Európa térséget érintő epidemiológiai válság. A II. világháború után, az 1948-ban kialakuló vasfüggöny keleti és nyugati oldalán sajátos társadalmi – gazdasági rendszer épült ki, amelyek között epidemiológiai (Boncz–Sebestyén 2006) vagy más néven egészségügyi vasfüggöny (EC 2008) is létezett. A két eltérő fejlődési pályán 1960-as évekig hasonló volt a várható élethossz szintje. Az 1965–1985 közötti húszéves periódus során az összes szocialista országban stagnált vagy csökkent a születéskor várható élethossz. (Cornia–Paniccia 2000) Ennek okai egyes szerzők szerint

(Bálint 2010) nem tisztázottak, szerteágazó ok-okozati összefüggések eredménye a korszakhoz köthető epidemiológiai paradoxon. Mások szerint az okokat a szocialista rendszer sajátosságaihoz kell keresnünk: az egészségügy elmaradottságához (a szív- és érrendszeri forradalomban elmaradása, lásd Meslé 2004, Józán 2006), illetve a társadalmi-politikai fölcusztamláshoz és az erőltetett szerkezetváltáshoz való alkalmazkodás terheihez köthető. (Daróczy 2003) Bálint (2010) a térbeli dependencia erős jelenlétével is kiegészíti az egészségi állapotban megfigyelhető kedvezőtlen mennyiségi és minőségi változásokat, ezzel területi dimenziót ad az útfüggésnek. A rendszerváltoztatást követően érintőlegesen már az *útteremtés* is megfigyelhető (Simonyi 2015) az egészséget közvetlenül és közvetve érintő szakpolitikák által, a különböző társadalmi kihívásokra adott politikai válaszok függvényében.

(„Az egészség elfeledett faktor a regionális gazdasági fejlődés magyarázatában?”⁵ – *Területi vizsgálatok*) Ezzel a felütéssel kezdi Malmberg–Andersson (2006) tanulmányát, amely véleményünk szerint megerősíti a jelenség elhanyagoltságát a növekedési, fejlődési elméletekben. A szerzők főkomponens elemzéssel megalapozott kompozit mutatók segítségével határozták meg az egészség és a gazdasági potenciál állapotát az új évezred első éveire, amelyek megfelelően reprezentálják Svédország területi megosztottságát is. Az indikátorok között erős-közepes korrelációs kapcsolat van (0,683, $p < 0,01$). Az egészségi állapot 46,7 százalékban magyarázza a helyi gazdasági teljesítmény szóródását. A szerzőpáros a svéd önkormányzatok szintjén vizsgálódott és kijelentette, hogy „az egészségesebb önkormányzatok általában erősebb helyi gazdasággal is rendelkeznek, mint azok, amelyek betegek”.

Vanicsek és társai (2003) vizsgálatai inkább az egészségügy teljesítményét („kórházi egészségi állapot”) veszik számba, azok főbb regressziós összefüggéseit ismertetik települési és megyei szinten. A települési önkormányzatok főbb gazdasági mutatóiból egy főkomponenst képeztek, melyet kettő komplex egészségügyi faktorról magyaráznak. Az első faktor a specifikus betegcsoportok mutatói (szenvedélybetegségek, keringési rendszer, daganatos megbetegedések, balesetek), míg a másodikban az összes diagnózis mérőszámai sűrűsödnek. A két faktor együttesen 31,2%-ban determinálja a települési gazdasági helyzetet, az első faktor nagyobb hatással bír. A megyei szintű vizsgálatok szerint a születéskor várható élettartamnak szignifikáns és pozitív hatása van az egy főre jutó reál GDP-re, a beruházásokra és a reálkeresetre, míg a csecsemőhalandóság esetében nincs értékelhető kapcsolat. A szerzők megállapítják, hogy az aktív koron túli halálozásnak nincs közvetlen hatása a gazdaság állapotára, csupán közvetett módon. (Az egészségügyi intézményrendszer által.)

Ana Pocas (2012) NUTS3 régiókat vizsgál Portugáliában. Az 1996–2006 közötti időszakra vonatkozó ökonometriai elemzésekben az egészségváltozó a második legjelentősebb független változó a gazdasági növekedést magyarázó modellben. (Az első a kezdeti GDP/fő.) Ez az összefüggés különösen a fejlettebb part menti régiókra igaz. A szerző kritikus szerepűnek értékeli a vizsgálatba vont demográfiai és egészségi változókat. Az öregedés egyértelműen csökkenti a növekedési kilátásokat, míg a termékenység területileg megosztott hatással bír. A fejlett térségekben visszafogja a növekedést, míg az elmaradott belső térségekben segíti azt. Az egészségügyi infrastruktúra elérhetősége mindkét térségtípusban komoly gond, míg az alkalmazott egészségváltozót (egy főre jutó orvosi receptek száma) megfelelőnek ítéli a szerző az egészségtelenség kifejezésére.

Blázquez-Fernández et al. (2014) a spanyol fejlesztési régiók szintjén vizsgálódik, ismét egy konvergencia vizsgálattal találkozunk. Az elemzés 1980–2007 között vizsgálja

meg az egészségtőke hatását a bruttó hozzáadott érték növekedésére. A csecsemőhalandóság jó proxy-nak mutatkozik az egészségtőke kifejezésére (megfelelően is viselkedik az egyenletben), emellett a képzettségi szint, a beruházások mértéke, ill. a népességszám bizonyul egyidejűleg szignifikáns prediktornak. A szerzők a háromfokozatú legkisebb négyzetek módszere segítségével feltérképezték az egészségtőke hatásmechanizmusát, annak hatását a képzettségre, a befektetésekre, a termékenységre és a gazdasági növekedésre. Eredményeik szerint az egészségtőke közvetlenül és közvetve is hat az említett eredményváltozóra.

Noronha és szerzőtársai (2010) eredményei szerint a kedvező egészségi állapot pozitívan korrelál a gazdasági növekedéssel Brazília 26 államában. Az 1991–2000 közötti panel regressziós konvergencia vizsgálatok szerint szintén megfelelő indikátornak tűnik a csecsemőhalandóság az egészségi állapot kifejezésére, csakúgy, mint a bevont halálokok többsége. Különösen a szegénységgel összhangba hozható halálokok, pl. a fertőző betegségek általi és a perinatális mortalitás. A diabétesz és a rákhalandóság viszont a gazdasági növekedéssel pozitívan korrelál. Ezen halálokok megjelenése a fejlettebb térségekben karakteresebb, ill. az idősebb népességhez kötődik.

Annoni–Dijkstra (2013) a Globális Versenyképességi Index analógiája alapján hasonló felépítésű mutatót képzett, amely az Európai Unió NUTS2 régióinak versenyképességét fejezi ki. A térségi index az alappillérek közé sorolja az egészségi állapotot, amelyet több halandósági és infrastrukturális mutatóval fejez ki. Az egészségi index fő determinánsa a szív- és érrendszeri halandóság (ezzel korrelál a legerősebben), a kelet-közép-európai blokk térségei Csehország nyugati régiói, Pozsony és Szlovénia kivételével az alsó kvintilisben helyezkednek az EU28-ban. Az egészségi és az összesített versenyképességi index között saját számításaink szerint szorosabb regressziós kapcsolat fedezhető fel (az $R^2=0,41$), mint az országos szintű Globális Versenyképességi Index esetében. (1. táblázat.)

A területi szinten szerveződő komplex matematikai-statisztikai vizsgálatok sora itt véget ér, ezek csekély száma, valamint a szakirodalmi források és összegzések is jelzik a téma relatív elhanyagoltságát az egészségi állapot ezen irányú vizsgálatának esetében. Ugyanakkor egyértelműen kijelenthetjük, hogy az egészségi állapot (amit tökéként definiálunk Grossman 1972 alapján) megfelelő prediktora a területi gazdasági fejlettségnek, elősegíti a regionális gazdaság bővülését. Feltételezhetjük azt is, hogy azon matematikai-statisztikai modellekben, ahol az egészségtőke stabilabbnak regresszornak számít, ott a korábban ismertetett áttételes, indirekt hatások (kognitív funkciók javulása, képzettségi szintek és a versenyképesség növekedése, stb.) is megjelennek a gazdasági fejlettség és a növekedés interpretációjában.

Mivel hazánkban a fordított irányú kapcsolatok (társadalmi-gazdasági környezet – egészségi állapot) vizsgálata rendelkezik csupán előzményekkel (Bálint 2010, Csité–Németh 2007a, Daróczi 2004, Egri 2015, Klinger 2006, Szilágyi–Uzzoli 2013) ezért feltételezzük, hogy az általunk képviselt irányzat eredményes lehet, vélhetően értelmezhető mikrotársadalmi (járás) szinten.

Hipotézisünk szerint a társadalmi-gazdasági fejlettség főbb területi eredménymutatói számára fontos humán erőforrás-input a megfelelő egészségi állapot. Ugyanakkor, mivel a korábbi vizsgálatokban a térbeli függőség (Bálint 2010, Csité–Németh 2007a, Egri 2015, Szilágyi–Uzzoli 2013) is bizonyításra lett, ezért mi is feltételezhetjük annak szignifikáns jelenlétét. Kutatásunk novumát jelzi az is, hogy térökonometriai módszerekkel eddig nem került bemutatásra az egészségi állapot ez irányú vizsgálata.

Szerző(k)	Megfigyelés egysége	Egészségváltozó	Módszer	Egyéb változók
Malmberg-Andersson (2006)	Svédország/önkormányzatok	táppénz-, korai nyugdíjazás mértéke, születéskor várható élettartam, standardizált halandósági ráta (SHA), alkoholnak- és dohányzásnak tulajdonítható halálozások	főkomponens-analízis, korreláció- és regresszioelemzés	jövedelem,munkanélküliségirata,nemfoglalkoztatottak aránya (f)
Vanicsek et al. (2003)	Magyarország/ települések, megyék	kórházi morbiditási adatok (betegszám, esetszám, kórházi napok száma, meghaltak száma),korsopontként és betegségcsoportonként,születéskor várható élettartam, csecsemőhalandóság	főkomponens-analízis, korreláció- és regresszioelemzés	települések: személyi jövedelemadó/1000 fő, 1000főre jutó átengedett bevétel, működcélú pénzeszközátadás/1000fő(f);megyék:reál GDP/fő (f), reál beruházás/fő (f), reál kereset/fő (f)
Ana Pocas (2012)	Portugália/ NUTS3 térségek (összes, partmenti és belső)	onvosi recept/fő	fix hatás panelregresszió, általánosított momentumok módszere	jövedelem/fő növekedés(f), munkaképességesség aránya, 65 év feletti népesség aránya, üzleti foglalkoztatás, egy orvosra jutó lakos, újszülött/millió fő, elektromos áramfogyasztás, középiskolai beiskolázás
Blázquez-Fernández et al. (2014)	Spanyolország/ NUTS2 régiók	Csecsemőhalandóság	lineáris panelregresszió, háromfokozatú legkisebb négyzetek módszere	bruttó hozzáadott érték/fő növekedése(f), népesség, termékenység, átlagosan elvégzett osztályszám, kormányzati kiadások, népsűrűség, globális nyitottság mértéke, urbanizáció
Noronha et al. (2010)	Brazília/26 állam	csecsemőhalandóság, perinatális halálozás, különböző halálozási okok aránya: szív- és érrendszeri betegségek, diabétesz, daganatok, AIDS, gyilkosság, fertőző betegségek, máshová nem sorolt panaszok, tünetek	panel regresszió	gazdasági növekedés (f), kezdeti GDP/fő, gini koefficiens, a munkaképesség aránya elvégzett osztályszáma,urbanizációs ráta,migrációs ráta, népsűrűség, termékenység, az ipar aránya a GDP-ből, a szolgálatok aránya a GDP-ből, aktív népesség aránya, elektromos energia-fogyasztás
Annoni-Djisktra (2013)	EU28/NUTS2 régiók	közúti balesetben elhunytak száma/millió fő, egészségben várható élettartam, csecsemőhalandóság, idő előtti rákhalandóság SHA, idő előtti szív- és érrendszeri mortalitás SHA, idő előtti öngyilkosságok SHA	főkomponens elemzés, indexszerkesztés	mutatócsoportok a regionális versenyképességi index meghatározásához: intézmények, makroökonomiai stabilitás, infrastruktúra, alapkutatás, felsőoktatás, képzés, élethosszig tartó tanulás, munkaerőpiaci hatékonyság, piacméret, technológiai felkészültség, üzletiszfizikáltság

1. táblázat: Főbb területi szintű eredmények az egészség-tőke és a gazdasági fejlettség összefüggésében

Megjegyzés: az (f) a függő változókat jelzi, míg a többi mutató független, magyarázó változóként jelenik meg a regressziós egyenletekben. Forrás: a szerzők alapján saját szerkesztés (2016)

Anyag és módszer

Elemzésünket nem tekinthetjük a szakirodalomban leginkább elterjedt konvergencia-vizsgálatnak, számos módszertani korlát nehezíti a hosszabb távú társadalmi-gazdasági növekedési trendek matematikai-statisztikai vizsgálatát járási szinten. Ezért Malmberg–Andersson (2006) és Vanicsek et al. (2003) munkáihoz hasonlóan a fejlettségi indikátorok statikus összefüggéseit kívánjuk ismertetni, az egészségi állapot és az ahhoz kapcsolódó jelenségek függvényében. Kutatásunk alapmodellje a következőképpen néz ki.

$$TD_{i,t} = HC_{i,t} + AS_{i,t},$$

ahol a TD (territorial development) a térségi fejlettséget, a HC (human capital) a humán erőforrás állapotát jelzi, amely elsődlegesen függ az egészségi állapottól, ill. a többi bevont kontrollváltozótól: a képzettségi szinttől, valamint a demográfiai (termékenységi) mutatóktól. (Az általunk meghatározott fejlettségi indikátorok esetében ezen jelenségeket tartottuk közös nevezőnek.) Az AS (active spatiality) az aktív térbeliséget mutatja. (Elérhetőség, szomszédsági hatások, méretgazdaságosság, stb.) Az i a megfigyelési egységet, míg a t a megfigyelési időpontját jelenti.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy „a területi fejlődést nem lehet egy, vagy néhány tényezővel megmagyarázni, ahhoz az elemek egész sorozatának és azok együttes hatásrendszerének vizsgálata szükséges.” (Rechnitzer 1998) Ezért elemzésünk ezért inkább egy kiterjesztett humán tőke vizsgálatként kezelendő, amelynek középpontjában az egészségi állapot áll.

Tanulmányunk adatbázisát a 2. táblázat közli. A *társadalmi-gazdasági eredményváltozók (fejlettség)* részben illeszkednek a Lengyel (2012a) által ismertetett, a regionális gazdasági növekedés főbb közgazdaságtani irányzataihoz⁶, ill. a lényeges hazai területi kutatások függő jelenségeihez. (Nemes Nagy – Németh 2003, Németh–Kiss 2007, Csíte–Németh 2007a, Németh 2008, Lukovics 2008, Lengyel – Szakálné Kanó 2012) A vizsgálatok célváltozói alatt a munkaerőpiaci aktivitást, a gazdasági potenciált és életszínvonalat és a versenyképességet kifejező, valamint a jövedelemegyenlőtlenségi mutatókat értjük. Ezek az alábbiak: az adófizetők aránya, a munkanélküliségi ráta, az egy főre jutó becslült GDP, a versenyképességi főkomponens, valamint a magas-, ill. alacsony jövedelműek aránya.

A járási szintre dezaggregált GDP-t Csíte–Németh munkája (2007b) alapján becsültük meg: meghatároztuk a helyi adók, a személyi jövedelemadó-alap és a regisztrált vállalkozások járási megoszlási viszonyszámait, majd azokat átlagoltuk. Ezek után a megyei GDP-értékeket felosztottuk ezen arányszám segítségével.

A versenyképességi főkomponens módszertani alapjait Lengyel (2012b) és Lengyel – Szakálné Kanó (2012) közlik. A szerzők a versenyképességi piramis alapkategóriáiból hármat (termelői képesség, foglalkoztatás, jövedelem) sűrít egy főkomponensbe. Ezzel a módszerrel éltünk: az általunk megbecsült GDP-értékből és a foglalkoztatásból munkatermelékenységi mutatót számoltunk, majd azt, valamint a foglalkoztatási rátát és az egy főre jutó szja-köteles jövedelmet főkomponens elemzésbe vontuk. Egy megfelelő statisztikai paraméterekkel bíró⁷, ún. megvalósult versenyképességi teljesítményt kifejező főkomponenst hoztunk létre. További komplex fejlettségi mutatók alkalmazását elvetettük. A mutatók je-

A mutató neve, mértékegysége	Alapadatok forrása	évek
Társadalmi-gazdasági fejlettség		
Munkanélküliségiaránya a megfelelő korúak (18–59) százalékában	TeiR (KSH)	2010–2013
Adófizetők aránya a megfelelő korúak (18–59) százalékában	TeiR (KSH)	2010–2013
Egy főre jutó GDP	TeiR (KSH, NAV)	2013
Versenyképességi főkomponens	TeiR (KSH, NAV)	2013
Az 5 millió Ft feletti adósávon adózók száma száz, 1 millió Ft alatti adósávon adózóra vetítve (jövedelemegyenlőtlenség)	TeiR (NAV)	2010–2013
Egészségi állapot		
Dohányzásnak tulajdonítható idő előtti halálozás (SHA/10.000 fő)	Nefi	2011–2013
Összes idő előtti halálozás (SHA/10.000 fő)	Nefi	2011–2013
Idő előtti elkerülhető halálozás (SHA/10.000 fő)	Nefi	2011–2013
Képzettség		
Felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúak (25–X) százalékában	TeiR (KSH)	2011
Analfabetizmus a megfelelő korúak (10–X) százalékában	TeiR (KSH)	2011
Termékenység (Demográfia)		
Százezer nőre jutó élveszületett gyermekek száma	TeiR (KSH)	2011
Százezer családra jutó gyermekek száma	TeiR (KSH)	2011
Aktív térbeliség		
A legközelebbi biosztrák-magyar nemzetközi határátkelőtávolsága (perc)	TeiR (GeoX)	2012–2013
Időszerinti optimalizálása esetén a leggyorsabb út hossza percben a legközelebbi autópálya csomópontig (perc)	TeiR (GeoX)	2012–2013
Regionális és megyei dummy változók	saját szerkesztés	
Megyei jogú várost jelző dummy változó	saját szerkesztés	
Komplex válsággóc jelleg dummy változó	saját szerkesztés	

2. táblázat: A térbeli vizsgálatok járási szintű adatbázisa
Forrás: saját szerkesztés (2016)

lentős része (HDI, HPI, komplex mutató, versenyképességi rangsor)⁸ kapcsolódik részben vagy egészben a megfigyelt egészségi és a képzettségi dimenziókhöz.

A területi egészségi állapot operacionalizálása során számos megfontolást kell figyelembe vennünk. Tompa (2002) szerint a halandósági és a születéskor várható élettartam mutatók az egészségi állapotnak ugyan fontos indikátorai, de a fejlett országok számára lényegesebbek azon egészségdimenziók, amelyek a megbetegedéseket, az egészségmagatartást, a vitalitást, a mentális egészséget és aktivitást fejezik ki. A várható élettartamot csak a fejlődő országokban tartja jelentős differenciáló mutatónak. Barro (2013) hason-

lóképpen fogalmaz (bár az ő adatbázisa fejlett és fejlődő országokat is tartalmaz egyidejűleg): a születéskor várható élettartam helyett precízebb egészségi állapot indikátorra van szükség, amely kifejezi az egyes betegségek káros hatásait is. A WHO (2002) tanulmánya is ezen véleményen van. Nemes Nagy – Tagai (2009) Magyarországot a fejlett országok csoportjának végére sorolja.⁹ Részben emiatt¹⁰, részben a magyar idő előtti halálozás népegészségügyi problémája miatt (Uzzoli 2009, Egri 2015, Egri–Tánczos 2015) elvetettük a várható élettartam mutatót. Az összes korai, a dohányzásnak tulajdonítható korai és az elkerülhető korai mortalitás standardizált halálozási arányait (SHA) alkalmazzuk.¹¹ Ezen indikátorok lehetőségét adnak a morbiditás, az egészségmagatartás, valamint az egészségügyi infrastruktúra elérhetőségének kifejezésére is. A *képzettségi blokkot* az írni-olvasni nem tudók (képzetlenek) és a felsőfokú végzettségűek aránya mutatók képviselik.

Mivel kutatásunkat endogén területi irányzatúként definiáljuk, ezért a teret aktív szereplőként kezeljük. Ezt egyfelől a bevont mutatókkal fejezzük ki, az előbbieken felsoroltakon túl a térbeli elhelyezkedés- (távolság), a komplex elmaradottságot kifejező¹², valamint területi dummy változókkal. (Megyék, régiók.) Az alapadatbázis több mutatót is tartalmazott, de jelentős részüket a multikollinearitás miatt elhagytuk. (Lásd később.)

Másfelől az alkalmazott módszertan is a térbeliséghez kapcsolódik: a területi adatok feltáró módszerét (ESDA – explanatory spatial data analysis) alkalmazzuk. Az elemzéseket a GeoDa 1.6.0 szoftver segítségével végeztük. (Anselin 2005)

Az ESDA segítségével a társadalmi-gazdasági fejlettségi, valamint az egészségmutatók térbeli eloszlásait, szabályszerűségeit az egyváltozós globális és lokális autokorrelációs tesztekkel elemeztük. A fejlettség, az egészségi állapot, a képzettség és az egyéb változók összefüggéseinek kimutatására a területi jegyeket tükröző (térbeli késleltetés, térbeli hiba) maximum likelihood regressziós modelljeiket alkalmazzuk. (Lásd Bálint 2010, Anselin 2005, Bálint-Bozsonyi 2011, Varga 2002)

A területi autokorreláció esetén a globális megközelítés azt jelenti, hogy a vizsgált terület egészére jellemző átlagos, tipikus mintázatot kívánják feltárni. A területi autokorreláció jelenségét leggyakrabban a Moran-féle I mérőszámmal ragadjuk meg. (Tóth 2014) A Moran által javasolt mutató képlete az alábbi.

$$I = (N/\sum D_{ij}) * \sum \sum (x_i - \bar{x}) * (x_j - \bar{x}) * D_{ij} / \sum (x_i - \bar{x})^2,$$

ahol $(x_i - \bar{x}) * (x_j - \bar{x})$ a területegységekhez tartozó értékek és átlagok különbségének a szorzata, D_{ij} a szomszédsági kapcsolatokat leíró mátrix általános eleme, N a területegységek száma. Ha $I > -1/N-1$ akkor pozitív, ha $I < -1/N-1$ akkor negatív autokorrelációs kapcsolatról beszélhetünk. Ha $I = -1/N-1$, nem áll fenn autokorrelációs kapcsolat az egyes területi egységek között. Maximuma az 1-hez, míg minimuma a -1-hez közelít, azonban pontos értéke nincs, mivel függ a szomszédsági mátrixtól és a területi egységek számától. (Dusek 2004)

A lokális területi autokorreláció számítására a lokális Moran I-próba kínálkozik, amelyet az alapján határozhatunk meg:

$$I_{it} = (x_{it} - \mu_i) / m_0 \sum_{ij} w_{ij} (x_{jt} - \mu_j), \quad m_0 = \sum (x_i - \mu)^2 / n,$$

ahol x_{it} a megfigyelt változó i -edik megfigyelési egységében és a t -edik időpontban felvett értéke, n az elemszám, w_{ij} a területi súly, amely a szomszédsági viszonyt képezi le, μ_i pedig az i -edik egység szomszédai t -edik időpontban felvett értékeinek átlaga. (Koós 2007)¹³

A térbeli késleltetés regressziós modelljének képlete Bálint (2010) szerint az alábbi:

$$y = Xb + \rho Wy + \varepsilon,$$

ahol y a fejlettség eredményváltozóinak értékeit jelzi, a W a térbeli súlymátrixot, X a magyarázóváltozók mátrixa (az egészség, a demográfia, a képzettség és az aktív térbeliség változói), ρ a térbeli autoregressziós együttható, β a magyarázóváltozók paramétervektora, az ε egymástól független azonos valószínűségeloszlású hibatagok vektora.

A térbeli hiba modelljét az alábbi módon fejezhetjük ki: (Bálint 2010)

$$y = X\beta + e, e = IWe + u,$$

ahol y az eredményváltozók (GDP, munkanélküliség, versenyképességi főkomponens) értékeinek vektora, X a magyarázóváltozók vektora, β a fentebb ismertetett magyarázóváltozók paramétervektora, u az autoregresszív hibatagok vektora, W a súlymátrix, λ az autoregresszív hibatagok térben késleltetett értékeinek paramétere.

A térbeli regressziók esetén ellenőrzésként (aszimptoticitás, térbeli függőség) Anselin (2005) alapján a W (Wald-teszt) $>$ LR (Likelihood ratio teszt) $>$ LM (Lagrange multiplikátor) formulát, a heteroszkedaszticitás vizsgálatára a Breusch–Pagan tesztet alkalmaztuk. A multikollinearitást az MCN mutatóval mértük. A modellek eredményességéről a pszeudo R^2 , az Akaike kritérium (AIC), a Log likelihood és a Schwarz-féle bayes-i információs kritérium ad tájékoztatást. (Lásd Anselin 2005, Bálint 2010) Mindegyik regressziónál ismertetjük a Lagrange multiplikátor információt is. (A legkisebb négyzetek módszerrel elvégzett változatra vonatkozóan.)

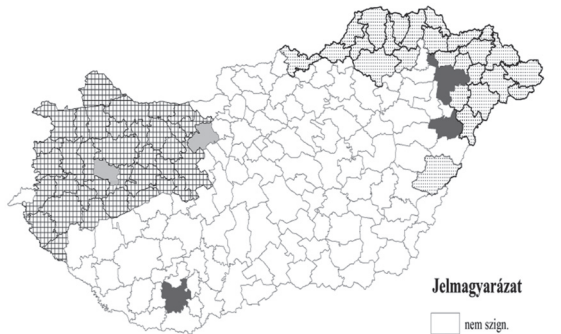
Eredmények

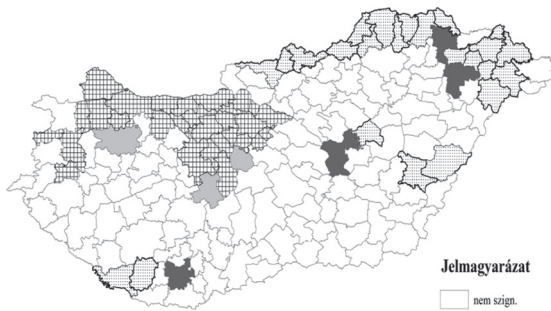
Autokorrelációs összefüggések

A térbeli regressziók elvégzése előtt ismertetjük a függő (fejlettségi), valamint az egészségi állapotot kifejező változók spaciális sajátosságait. Azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a fenti mutatók milyen térbeli sajátosságokat mutatnak Magyarországon a 2010-es dekád elején. A globális és a lokális autokorrelációs teszt eredményeit a 2. ábra és annak szöveges magyarázata ismerteti. Az autokorrelációs vizsgálatok során az elsőrendű királynő szomszédsággal operáltunk, a lokális vizsgálatok esetében a permutációk számát Tóth alapján (2013) 999-ben határoztuk meg. Csak a szignifikáns eredményeket ismertetjük. (Legalább $p < 0,05$ szintű.)

Mivel a Moran-féle $I > -1/N-1$ (ahol $-1/N-1 = -0,0057$) minden esetben, ezért egyértelmű pozitív autokorrelációt, szomszédsági hasonlást állapíthatunk meg. A legmarkánsabb térbeli klasztereződés a munkanélküliség esetében jellemző (0,693 a globális autokorrelációs teszt értéke), a mutatóstruktúrában az egy főre jutó GDP képviseli a minimális térbeli csoportosulás mintáját (0,470-es I értékkel, ami még így is jelentősnek számít). A 2. ábrára tekintve megfigyelhetjük Magyarország főbb területi egyenlőtlenségi sajátosságait: a kelet-nyugati, a centrum-periféria, valamint a város–vidék megosztottságot.

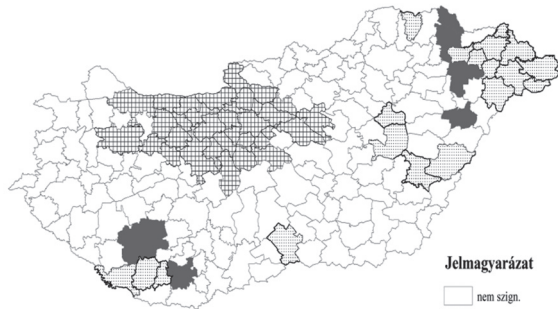
Az *adófizetők* (Moran-féle $I = 0,587$) esetén igen jelentős a szignifikáns HH klaszterek által lefedett terület, Győr-Moson-Sopron és Vas megyék teljes egésze, Veszprém, Zala és Komárom-Esztergom jókora része ide tartozik. LH outlierként a Bicskei és a Devecseri járás töri meg az egységes térbeli HH klasztert. Az alacsony-alacsony térségek az északkeleti perifériákon sűrűsödnek, főleg Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben, de Nógrád (Salgótarjáni járás) és Hajdú-Bihar (Berettyóújfalui, Nyíradonyi járások) megyékben is fellelhetők. A HL csoport (Debreceni és a Nyíregyházai járások) keleten zavarják meg az egybefüggő LL klasztert, míg délnyugaton a Pécsi járás képviseli ezen térbeli sajátosságot. A *munkanélküliség* területi mintázata az adófizetői arányhoz képest nagyon hasonló képet nyújt az elmaradott (HH) kategória mentén, keleten a Tiszafüredi járással egészül ki, délnyugaton pedig a Kaposvári–Barcsi–Szigetvári „járás-együttessel”. A Debreceni és a Nyíregyházai terek outliererek, kedvezőbb

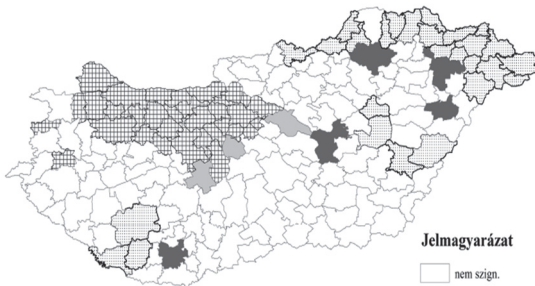
Jelmagyarázat

- nem szign.
- HH (magas-magas)
- LL (alacsony-alacsony)
- LH (alacsony-magas)
- HL (magas-alacsony)

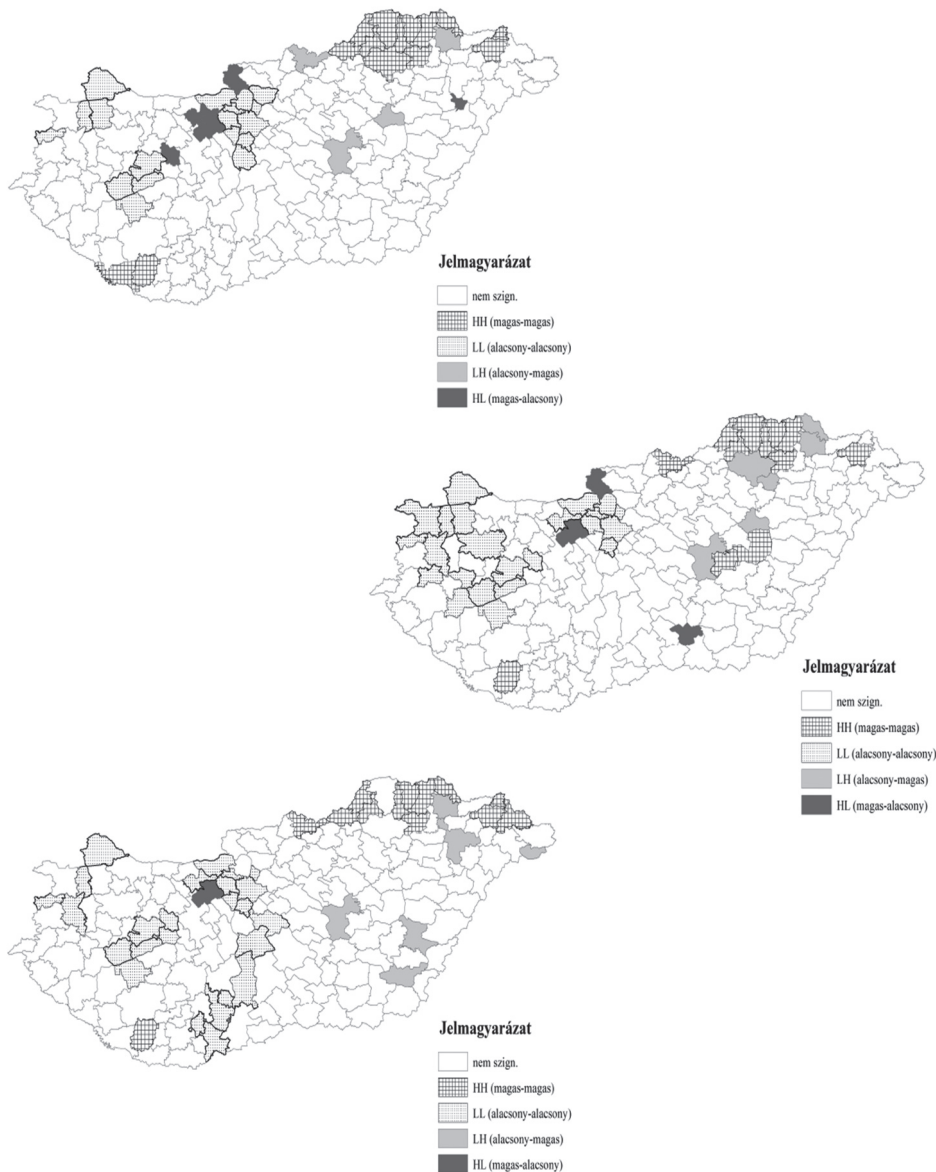
Jelmagyarázat

- nem szign.
- HH (magas-magas)
- LL (alacsony-alacsony)
- LH (alacsony-magas)
- HL (magas-alacsony)

Jelmagyarázat

- nem szign.
- HH (magas-magas)
- LL (alacsony-alacsony)
- LH (alacsony-magas)
- HL (magas-alacsony)

2. ábra: A fejlettségi mutatók lokális autokorrelációs összefüggései

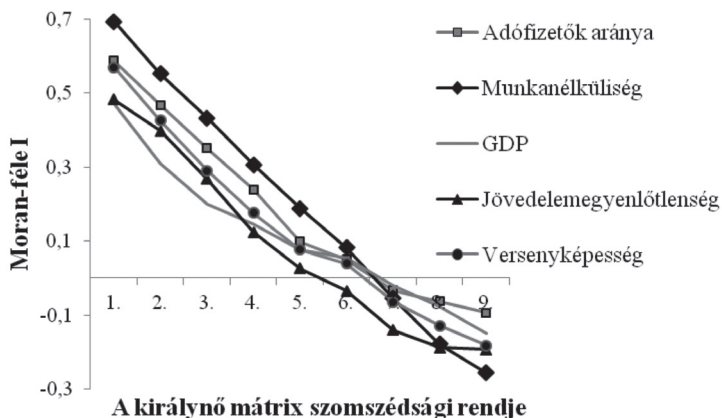
Forrás: saját szerkesztés (2016)

Megjegyzés: 1. adóízetők aránya, 2. munkanélküliség, 3. egy főre jutó GDP, 4. jövedelem-egyenlőtlenség, 5. versenyképességi főkomponens, 6. korai összes halandóság (SHA), 7. korai dohányzásnak tulajdonítható mortalitás (SHA), 8. korai elkerülhető halálozás (SHA). A szomszédsági mátrix az elsőrendű királynő szomszédságon alapul.

munkaerőpiaci kondíció jellemzi őket, mint szomszédait. Az alacsony-alacsony klaszterek olyasformára képet adnak, mint az adófizetői arány előnyös térségei, itt viszont kiegészül Budapesttel és Pest megye tekintélyes részével. A *becsült gazdasági teljesítmény (GDP/fő)* magas-magas klaszterét Budapest és közvetlen agglomerációja, Komárom-Esztergom egésze, Fejér és Győr-Moson-Sopron szinte teljesen, valamint három Vas megyei járás képviseli. Ezen térségek nemcsak fajlagosan emelkednek ki a térből, ők adják Magyarország becsült bruttó hazai termékének közel 57 százalékát. (A HL csoportokkal együtt 60 százalékát.) Az LL térségekbe pedig az országos GDP alig 4 százaléka sűrűsödik be, jelezve a térbeli melletti a gazdasági periférikus helyzetet is¹⁴. A *jövedelemegyenlőtlenségi indikátor* (Moran $I = 0,482$) esetében a magas-magas összefüggő klasztert a Jászberényi, Szobi, Győri, Pápai és Dunaujvárosi járasok, mint sarokpontok által lefedett terület jelenti. (Magába foglalva a legjelentősebb gazdasági potenciállal bíró térségeket.) Az LL, vagyis a kiegyenlített terek főként a belső- és külső perifériákon jelennek meg: északkeleten (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye jelentős részén, valamint az Encsi járásban), délnyugaton (Barcsi, Szigetvári, Szentlőrinci járasok), ill. a Kiskunhalasi, valamint a Berettyóújfalui, Szeghalmi, Karcagi és Tiszafüredi járasok képviselőiben. Vagyis a fejlettebb térségekben jellemzőbb a személyi jövedelemkategóriák nagyobb fokú differenciálódása, míg az elmaradottabb terekben nivelláltabb, kiegyenlített tendenciák figyelhetők meg a jövedelmi kategóriák között. (A Pearson-féle korrelációs együttható értéke a GDP/fő és a jövedelemegyenlőtlenség között $+0,798$ $p < 0,001$ mellett, míg a munkanélküliség és az egyenlőtlenségi indikátor között $-0,664$, $p < 0,001$.) A HL térségek is ezt a jelenséget erősítik meg, főként a megyeszékhelyek lokális körzeteiben tapasztalhatjuk a személyi jövedelemkategóriák differenciálódását. Véleményünk szerint jelen térstruktúrák eredményei a területi jövedelemegyenlőtlenségi kutatások új dimenzióit jelzik, az eddigi szakirodalmi eredményeket kiegészítve. Németh és Kiss (2007) – ugyan más módszertant alkalmazva és korábbi időszakra vonatkoztatva¹⁵ – a legdifferenciáltabb kistérségek zömét Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Tolna, Baranya és Somogy (vagyis az elmaradottabb) megyékben azonosította be, míg a kiegyenlített kistérségek Pest és Komárom-Esztergom (fejlett) megyékben voltak. Habár a *versenyképességi főkomponens* nem tartalmazza a GDP/fő mutatóját, mégis nagyon hasonlóak az egyes térbeli klaszterek által lefedett területek. (A Moran-féle I $0,570$ -es értéket vesz fel. A két fejlettségi változó között $+0,938$ a Pearson-féle korrelációs együttható értéke, $p < 0,001$ mellett.) Minimális átrendeződés figyelhető meg: a Debreceni és a Miskolci járás önálló versenyképességi pólusként jelenik meg (HL kategóriaként), míg az ország fejlett (és versenyképességi) magterülete egységesebbé válik. A fejletlen térségekben a Karcagi és a Tiszafüredi, a Kaposvári, a Cigándi, a Fehérgyarmati és a Csengeri járasok gyarapítják az összefüggő LL tereket, míg az Edelényi, a Balassagyarmati mikroterek kiesnek a szignifikáns alacsony-alacsony kategóriából.

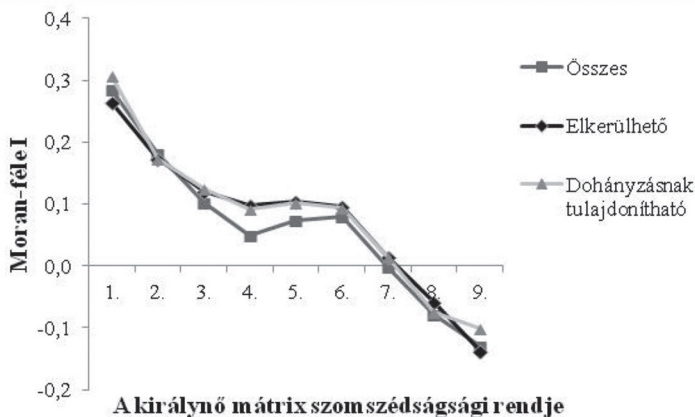
A kiválasztott idő előtti halandósági mutatók között igen szoros szignifikáns korreláció figyelhető meg (az r értéke $+0,830$ felett van mindhárom esetben, $p < 0,001$ mellett), a főbb klaszterek is hasonló területi sajátosságokat mutatnak. Az alacsony (LL) mortalitású klaszterek Budapest és agglomerációjában, a Balaton mentén és az északnyugat-dunántúli terekben jellemzők. A dohányzásnak tulajdonítható halálozás esetén egybefüggőbbek az alacsony-alacsony térségek, az utóbbi két entitás összekapcsolódik. Az elkerülhető halandóság esetében további összefüggő kedvező (LL) sáv tapasztalható a Duna mentén, amelyet a Dabasi, Kunszentmiklósi, Kalocsai, Tolnai, Szekszárdi, Pécsváradi és Mohácsi járasok alkotnak. A HH kategóriához tartozó térbeli csoportok

az északkeleti országrészben és a Szigetvári járásban figyelhetők meg, az összes mortalitás esetében a Barcsi járás is csatlakozik utóbbihoz. A dohányzásnak tulajdonítható halálozás esetén belső HH perifériaként jelennek meg a Karcagi és a Törökszentmiklósi járások. Az LH (alacsony-magas), vagyis a környezetükhöz képest jól teljesítő terek állandó szereplői (mindhárom halandósági mutató tekintetében) a Szolnoki és a Sárospataki járások. Emellett a megyeszékhelyek járásai (Békéscsaba, Nyíregyháza, Salgótarján, Miskolc), valamint a Tiszafüredi, Tiszaújvárosi, Csengeri és Szeghalomi mikrotérségek teljesítenek kedvezőbben szomszédjaiknál bizonyos standardizált halandósági arányoknál. A HL (magas-alacsony) térbeli outlierek főként a fővárosi HH terek határán találhatók (Bicskei, Szobi, Esztergomi járások), az összes halálozás mentén a Várpalotai, míg a dohányzásnak tulajdonítható mortalitásban a Kisteleki járás emelkedik ki rossz eredményével.

3. ábra: A fejlettségi indikátorok térbeli függőségét kifejező korrelogramja
Megjegyzés: a térbeli súlymátrix különböző rendű királynő-szomszédságon alapul.
Forrás: saját számítás, szerkesztés (2016)

A korrelogram a térbeli dependencia tartósságának vizuális megjelenítését adja. (Bálint 2011) Nagyon hasonló lefutású térbeli függőség jellemzi az egyes fejlettségi indikátorokat. A globális lokális autokorreláció mutatószáma a királynő szomszédság rendjének növekedésével lineárisan csökken minden mutató esetében.¹⁶ (3. ábra.) Az adófizetők aránya, a munkanélküliség és az egy főre jutó GDP esetében a hatodrendű szomszédságig tapasztalható pozitív autokorreláció. (Budapest hatodrendű szomszédait nyugaton a Mosonmagyaróvári–Mohácsi járások-, a keleti országrészben a Szegedi–Karcagi–Ózdi járások képzeletbeli összekötött vonalai jelentik.) A jövedelemegyenlőtlenség és a versenyképesség főkomponense esetén az ötödrendű királynő szomszédság jelenti a pozitív szomszédsági hasonlulás határát. (Budapest esetében a Győr–Balatonalmádi–Tamási–Baja–Kunszentmárton–Kunhegyes–Pétervársára „körgyűrűről” van szó.) A térbeli lefutás csak részben mutatja csak be a spaciális dependencia mértékét, természetesen az egyes fejlettségi indikátorok Moran-féle I értékeinek összehasonlítása is lehetőséget ad a függőség értékelésére. A legmarkánsabb térbeli struktúra a munkanélküliséget, majd az adófizetők arányát, a versenyképességi komplex mutatót jellemzi, végül a jövedelemegyenlőtlenség és az egy főre jutó GDP „versenyez” egymással.

4. ábra: Az idő előtti halandósági mutatók térbeli függősége

Megjegyzés: a térbeli súlymátrix különböző rendű királynő-szomszédságon alapul.

Forrás: saját számítás, szerkesztés (2016)

A korai halandósági mutatók esetében nem tapasztalható olyasfajta kezdeti erősségű térbeli függőség, mint a fejlettségi indikátorok esetén. (4. ábra.) A globális autokorrelációs mutató 0,3 érték körül szóródik az elsőrendű szomszédság esetében, ami az előbbi indikátorcsoport harmad- és negyedrendű Moran I értékeinek felel meg. A térbeli lefutás nagyon hasonló mindhárom mutatónál, az elkerülhető és a dohányzásnak tulajdonítható mortalitás erőteljesebb, és szinte párhuzamosan futnak le, míg a teljes idő előtti halálozás a harmadrendű szomszédság esetében leválik a többiektől. További térbeli sajátosság a negyedik és hatodik szomszédság közötti enyhe növekedés-stagnálás, amely után lineáris csökkenés figyelhető meg a térbeli függésben. Mindhárom indikátor hetedrendű szomszédsági mutató szignifikáns pozitív térbeli dependenciát.

Térbeli regressziós eredmények

Regressziós vizsgálataink során öt keresztmetszeti modellt futtattunk le, a súlymátrix a bástya szomszédságon alapult és sorstandardizált volt. Megjegyezzük, hogy a térségi halandósági mutatók részben kifejezik a járási képzettségi szintet is, ez a felsőfokú végzettségűek és az érettségizettek aránya esetén jelent hasznosítható információt. A dohányzásnak tulajdonítható SHA szoros, az összes idő előtti SHA erős közepes korrelációs kapcsolatban áll a fenti két humán tőke mutatóval. Véleményünk szerint ezen összefüggések is jelzik az egészségi állapot indirekt, tovagyrűző hatását. A diagnosztikai tesztek minden esetben a térbeli hiba modell alkalmazását indokolták, ezeket taglaljuk a továbbiakban.

Az adófitetők arányának legjobban illeszkedő regressziós modellje a megfelelő egészségmagatartással és egészségügyi infrastruktúrával elkerülhető korai halálozás, a felsőfokú végzettségűek, a tanulatlanok aránya, a legközelebbi osztrák határátkelőhely és a központi régió dummy változó és a szomszédsági relációk összefüggéseiből adódik. Minden mutató szignifikánsan viselkedik a regressziós modellben, előjeleik (zárójelben) többé-kevésbé a várakozásnak megfelelően alakultak. Az egyenlet alapján a legstabilabb változó a szomszédság (+), a felsőfokú végzettség (+), azt a KMO dummy (-) követi, eztán az egészségi állapot indikátora (+), majd a tanulatlan népesség (-) és végül az osztrák határ elérhetősége (+) de-

terminál. Egyedül a területi (közép-magyarországi) dummy hozott előre meg nem határozott eredményt, a vizsgálat keretei között a térség alulteljesít, alacsonyabb az adózói aktivitás, amint amit a modell egyébként jelez.

A *munkanélküliség* alapmodelljében elsősorban a szomszédság, az osztrák határtól való távolság, az idő előtti elkerülhető halálozás és a képzetlenség magyaráz. Mindegyik indikátor megfelelően viselkedik az egyenletben. Az elkerülhető halálozás egységnyi növekedése a munkanélküliségben +0,355 százalékpontnyi változást eredményez. Mivel az alapmodell hibatagjai erőteljes heteroszkedaszticitást mutattak, ezért további regresszor változókat vontunk be. A homoszkedasztikusan viselkedő hibatagokat három dummy változó beemelésével értük el: a komplex elmaradottságot-, a Közép-Magyarországi régióhoz tartozást és a megyei jogú városok jelenlétét kifejezőkkel. Vagyis a fejlettebb csomópontok és azok agglomerációi jobban teljesítenek a munkanélküliség terén, míg az egyenletben önálló szereppel bíró komplex programmal fejlesztendő járáskategória¹⁷ – egyben mint az összetett válsággóc jelenség – dummy változója ad pluszinformációt az egyenlet korrekt interpretációjához.

A járási szintű *gazdasági potenciál* (GDP) egyenlőtlensége a dohányzásnak tulajdonítható idő előtti mortalitás, az osztrák–magyar határátkelőtől való távolság, a szomszédsági viszonyok, a megyei jogú városok dummy változója, valamint az alacsony humán tőke és a fertilitás összefüggéseként írható fel. A regressziós modell az egyik legkomplexbnek tekinthető. Megjelenik benne a kelet-nyugati megosztottság, a fejlett pólus jelleg, ill. a humán tőke változók szakirodalmi forrásoknak megfelelő hatása. (Barro 2013) A dohányzással összefüggésbe hozható korai mortalitás kimagasló stabilitással jellemezhető (egységnyi halandóság változás 0,028 egységnyi GDP-csökkenést eredményez, ceteris paribus), a fertilitásra utaló százezer nőre jutó élveszületés szintén csökkenti egy-egy járás gazdasági teljesítőképességét.

A *versenyképesség* térségi interpretálásában újra az egészségi állapot a leghatározóbb pozitív hatású prediktor. Az összes idő előtti halandóság regressziós paramétere -0,067, tehát egyértelműen csökkenti a járási szinten értelmezett megvalósult versenyképességet. A szomszédság, a kelet-nyugati differenciálódás (osztrák határtól való távolság), ill. a csomóponti jelleg (megyei jogú városok szerepe) szintén szilárd és megbízható összefüggéseket mutatnak a regressziós egyenletben. Emellett újra a központi régió kiemelkedése figyelhető meg, önálló magyarázó faktorként jelenik meg a modellben, jelezve az erős, koncentrált versenyképességi pólust és annak kisugárzó hatását. (Hasonlóan Lukovics–Kovács 2008 korábbi vizsgálatához.) A termékenységet közvetve kifejező indikátor, a százezer családra jutó gyermekek száma – csakúgy, mint a GDP/fő mutató esetében – szintén csökkenti a járási versenyképességi pozíciót. (Vélhetően a jövedelmi mutatókon keresztül eredményezi ezt a hatást.)

A *magas-, és alacsony jövedelműek arányának* regressziójában az elkerülhető korai halálozás, a szomszédsági viszonyok, a KMO dummy, a képzetlen népesség aránya, valamint távolságműtatók (osztrák határtól, autópálya csomóponttól) megfelelően jelzik az autokorrelációs vizsgálatok során ismertetett összefüggéseket. Vagyis a kiegyenlítettebb (és egyben alacsonyabb teljesítőképességű) járások kedvezőtlen egészségjellemzőkkel bírnak, átlag feletti a tanulatlan népesség aránya és távolabb helyezkednek el mind az osztrák határtól, mind az autópálya csomópontoktól. A központi régió járaásaiban jövedelemegyenlőtlenségi szempontból differenciáltabb kép tapasztalható.

	Adófizetők aránya	Munka-nélküliség	GDP/fő	Verseny-képesség	Jövedelem-egyenlőtlenség
konstans	73,093* (17,35)	-8,514* (-3,59)	6,947* (91,23)	5,798* (10,66)	4,321* (19,31)
elkerülhető SHA	-0,369* (-2,65)	0,355* (3,75)	-	-	-0,070* (-8,12)
dohányzás SHA	-	-	-0,028* (-8,99)	-	-
összes korai SHA	-	-	-	-0,067* (-10,64)	-
felsőfok	0,289* (5,83)	-	-	-	-
képzetlen népesség	-1,285** (-2,49)	0,652** (1,76)	-0,029*** (-1,83)	-	-0,112* (-2,91)
százezer nőre jutó élve születés	-	-	-0,006*** (-1,78)	-	-
százezer családra jutó gyermekek	-	-	-	-0,047*** (-1,61)	-
távolság (autópálya)	-	-	-	-	-0,066** (-1,89)
távolság (osztrák határ)	-2,903*** (-1,61)	6,432* (6,12)	-0,156* (-4,47)	-1,44* (-6,21)	-0,249* (-2,68)
KMO (dummy)	-3,518* (-3,29)	-2,524* (-3,63)	-	0,317*** (1,90)	0,198* (2,92)
elmaradottság (dummy)	-	2,815* (6,92)	-	-	-
megyei jog (dummy)	-	-0,768** (-1,95)	0,070* (3,88)	0,548* (5,08)	-
Lambda	0,697* (10,73)	0,586* (7,47)	0,412* (4,32)	0,524* (6,18)	0,488* (5,52)
pszeudo R2	0,728	0,825	0,711	0,795	0,667
Log likelihood	-425,32	-361,32	197,24	-115,22	40,94
AIC	862,65	736,64	-382,47	242,44	-69,88
Schwarz krit.	881,67	758,84	-363,45	261,46	-50,85
Breusch-Pagan teszt	10,56	11,84	8,84	10,65	4,34
Wald-teszt	115,3	55,76	18,66	38,19	30,47
Likelihood arány	34,16	28,85	13,58	22,42	19,91
Lagrangemultiplikátor(error)	27,90	24,32	13,50	21,32	19,66

3. táblázat: A társadalmi-gazdasági fejlettség indikátorok térbeli regressziós összefüggései
 Forrás: saját számítás, szerkesztés (2016)

Megjegyzés: * szignifikancia 0,01 szinten, ** szignifikancia 0,05 szinten, * szignifikancia 0,10 szinten. A térbeli súlymátrix a bátyaszomszédságon alapul. Zárójelben a z-score értékek láthatók.**

Összefoglalás

A hazai és a nemzetközi szakirodalom szerint az egészségi állapot és a társadalmi-gazdasági faktorok között kétirányú, ok-okozati, egymást erősítő kapcsolat figyelhető meg. Dolgozatunk az egészségi állapotot, mint termelési tényezőt vette górcső alá, és a gazdasági fejlettség egyik determinánsaként kezelte. Az egészségtőke a gazdasági fejlődésben betöltött endogén jellege régóta ismert, ugyanakkor elhanyagoltnak tekinthető a tudás dimenziójával szemben. Vélhetően ennek az oka az, hogy a legtöbb esetben az egészségi állapotot alaptényezőként kezelik, amely csupán a rendelkezésre álló munkaerő nagyságát és munkaidejét növeli. A mennyiségi szemlélet mellett a minőségi oldal is megjelenik, amely eredményei közvetetten, áttételesen és hosszabb idő alatt manifesztálódik. (Pl. az életjövödelmek, a megtakarítások, a szegénység, a generációk közötti spill-over hatások, stb. esetében.) A szakirodalmi források alapján az egészségi állapot evolúciós megközelítésére is kitértünk, ezen gondolkodásmód a téma szempontjából további (igencsak összetett) kutatási irányzatot jelenthet. Tanulmányunkban területi kitekintést is tettünk, bemutattuk az egészségtőkéhez kapcsolódó főbb regionális konvergencia és egyéb vizsgálatokat. A térségi szintű vizsgálatok megerősítették a mikro- és makroökonomiai kutatásokban is megfigyelt pozitív hatást. Ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy a hagyományosnak tekinthető halandósági indikátorok (várható élettartam, felnőtt túlélési ráta) mellett az egyéb, pl. halálóka-, vagy további közvetett mutatók (pl. a táppénz-, receptek aránya) kiváló prediktorai a gazdasági fejlődésnek.

Ezek után a hazai járásokra vonatkozóan térökonometriai vizsgálatokkal mutattuk be a társadalmi-gazdasági fejlettség és a magyar viszonyokra „adaptált” egészségi állapot-jellemzők összefüggéseit. A térbeli regressziós modellek eredményesen jelzik az egészségindikátorok fejlettségi proxy mutatókra vonatkozó pozitív hatását, kiegészítve a hagyományos magyarító faktorokat. Természetesen modelljeinket nem tekinthetjük tökéletesnek, kritika nélkülieknek. Többek között a regressziós vizsgálatok a fejlettségi változók endogenitását egyelőre nem kezelik, ill. az egészségi állapot további indirekt hatásainak kimutatása is várat magára.

Szükséges megjegyeznünk, hogy az elkerülhető- és a dohányzásnak tulajdonítható halandóság javítása Magyarországon nagyfokú tartalékokat jelent nemcsak a várható élettartam növelése szempontjából, hanem a területi foglalkoztatás, a gazdasági potenciál és a versenyképesség tekintetében is. A Világ gazdasági Fórum és a Harvard School of Public Health jelentése (2011) a nem fertőző betegségeknek tulajdonítható gazdasági veszteségek szempontjából a Magyarország jövedelmi kategóriájába tartozó országokat tekinti a legveszélyeztetettebbeknek. Globális szinten 2030-ig a szív- és érrendszeri betegségek, a krónikus légzőszervi megbetegedések, a rák, a diabétesz és a mentális betegségek 47 milliárd USD-t, vagyis a 2010. évi globális GDP 75%-át kitevő veszteséget generálnak. Ebből a magas jövedelmű országokra több mint a 25 milliárd USD kumulált veszteség jut, ami az összes 54%-a. Ugyan a kategóriában igen nagy szóródás figyelhető meg mind a jövedelmek, mind a népesség esetében, de figyelembe véve hazánk igencsak kedvezőtlen demográfiai és népegészségügyi kondícióját, vélhetően az átlag feletti veszteségű országok sorát gyarapítja a fenti időszakban. A veszteségek minimalizálása, illetve a tartós növekedési források megalapozása végett igen lényeges a magyar egészségi állapot javítása. A nem fertőző betegségek térnyerése végett célszerű lenne azt a korábban említett Globális Versenyképességi Indexben is megjeleníteni. A betegségcsoport különösen a fejlettebb országok esetén jelenthet differenciáló tényezőt, és kielégítően reflektálhat a várható élettartamot érintő kritikákra.

Dolgozatunk kezdetén többek között bíráltuk a napjainkban elterjedt területi tőke elméleteket, az egészségi állapot komponensének hiánya miatt. Úgy véljük, hogy az egészségtőke precíz operacionalizálása és megjelenítése további fontos információt szolgáltat egy-egy térség endogén humán erőforrásairól. Épp a területi tőke elméletre jellemző kognitív (procedurális) megközelítés (Camagni 2014) adhat lehetőséget arra, hogy a hagyományos humán erőforrás (tudás, halandóság) jellemzőkön túl rámutassunk olyan nem tárgyi (soft) térség specifikus tényezőkre, mint például az egészséggel kapcsolatos attitűd, vagy éppen az életminőség.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A CIKK AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-16-4 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

IRODALOMJEGYZÉK

- 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járárok besorolásáról.
- Acheson, D (1998): *Independent inquiry into inequalities in health report*. London, The Stationary Office.
- Affuso, A. – Camagni, R. (2010): *Territorial capital and province performance in the Latin Arch: an econometric approach*. <http://www.internet.it/aisre/minisito/CD2010/pendrive/Paper/affuso1.pdf>
- Annoni, P. – Dijkstra, L. (2013): *EU Regional Competitiveness Index RCI 2013*. JRC Scientific and Policy Report. Luxembourg, Publications Office of the European Union.
- Anselin L. (2005): *Exploring Spatial Data with GeoDaTM : A Workbook*. Center for Spatially Integrated Social Science, Spatial Analysis Laboratory Department of Geography University of Illinois.
- Arora, S. (2001): Health, human productivity, and long-term economic grow. *Journal of Economic History*, 61, 3, 699–749. o.
- Bálint, L. – Bozsonyi, K. (2011): Választói részvétel és véleménypolarizáció összefüggésének térökonometriai modellezése. In: Tardos, R. – Enyedi, Zs. – Szabó, A. (ed.): *Részvétel, képviselés, politikai változás*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 57–73. o.
- Bálint, L. (2010): *A területi halandósági különbségek Magyarországon 1980–2006*. Kutatási jelentések 90. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Barro, R.J. (1996): *Health and Economic Growth*. Harvard University.
- Barro, R.J. (2013): Health and Economic Growth. *Annals of Economics and Finance*, 14, 2, 305–342. o.
- Bhargava, A. – Jamison, D. T. – Lau, L. – Murray, C. (2001): Modelling the effects of health on economic growth. *Journal of Health Economics*, 20, 3, 423–440. o.
- Blázquez-Fernández, C. – Cantarero-Prieto, D. – Perez-Gonzalez, P. – Llorca-Díaz, J. (2014): *Does health enhance economic growth? An empirical evidence for the spanish regions*. Encuentro de Economía Publica, 1–21. o.
- Bloom, D.E. – Canning, D. – Sevilla, J. (2001): The effect of health on economic growth: Theory and evidence, *NBER Working Paper* No. 8587, Cambridge, National Bureau of Economic Research.
- Bloom, D.E. – Canning, D. – Sevilla, J. (2004): The Effect of Health on Economic Growth: A Production Function Approach. *World Development*, 32, 1, 1–13. o.
- Bloom, D.E. – Canning, D. (2000): The Health and Wealth of Nations. *Science, New Series*, 287, 1207–1209. o.
- Bloom, D.E. – Canning, D. (2005): *Health and Economic Growth: Reconciling the Micro and Macro Evidence*. Center on Democracy, Development, and The Rule of Law Stanford Institute on International Studies Working papers No. 42.
- Boncz, I. – Sebestyén, A. (2006): Economy and mortality in Eastern and Western Europe between 1945 and 1990: the largest medical trial of history. *International Journal of Epidemiology*, 35, 3, 796–797. o.

- Boozer, M. – Ranis, G. – Stewart, F. – Suri, T. (2003): *Paths to success: The relationship between Human development and economic Growth*. Yale University Economic Growth Center, Discussion paper No. 874.
- Camagni, R. (2014): The regional policy debate: a territorial, place-based and proximity approaches. In Torre, A. – Wallet, F. (ed.) *Regional Development and Proximity Relations*. Edward Elgar, Cheltenham, 317–332. o.
- Camagni, R. – Caragliu, A. – Perucca, G. (2011): *Territorial capital. Relational and human capital*. Draft Version – June, 2011, Politecnico di Milano.
- Capello, R. – Caragliu, A. – Nijkamp, P. (2009): Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. *Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2009-059/3*.
- Cornia, G. A. – Paniccia, R. (2000): *The Transition Mortality Crisis: Evidence, Interpretation and Policy Responses*. New York, Oxford University Press.
- Csöste A. – Németh N. (2007a): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. *Kormányzás Középnyelvek Szabályozás*, 2, 2, 257–289. o.
- Csöste A. – Németh N. (2007b): *Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintű HDI becslési lehetőségei*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet; BCE Emberi erőforrások tanszék (Budapesti Munkagazdaságtani füzetek 2007/3).
- Daróczi, E. (2003): *Kettős szorításban. A középgenerációk élete és egészsége*. Kutatási jelentések 74. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Daróczi, E. (2004): A várható élettartam Magyarországon európai összehasonlításban. In Daróczi, E. – Kovács, K. : *Halálzási viszonyok az ezredfordulón: társadalmi és földrajzi választóvonalak*. Kutatási jelentés 77. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 41–74. o.
- Department of Health and Human Services (DHHS) (1980): *Inequalities in health: report of a research working group. (The Black Report)*. HMSO, London.
- Dusek, T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Regionális Tudományi Tanulmányok 10., Budapest.
- Egri, Z. – Tanczos, T. (2015): Socio-economic and Spatial Correlations of the Eastern European Health Paradox in Hungary. *DEUROPE – The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 7, 2, 138–156. o.
- Egri, Z. (2011): *A közép-kelet-európai egészségparadoxon regionális gazdasági összefüggései*. Doktori (PhD) értekezés. Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola. Gödöllő.
- Egri, Z. (2015): Egészségparadoxon Magyarországon – A halandóság társadalmi-gazdasági és térbeli egyenlőtlenségei II. Valóság: *Társadalomtudományi Közöny*, 58, 8, 12–39. o.
- European Communities (2005): *The contribution of health to the economy in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Communities (2008): *Egészségügyi vasfüggöny Európában?*
- Fogel, R.W. (1994): Economic growth, population theory, and physiology: the bearing of long-term process on the making of economic policy. *The American Economic Review*, 84, 3, 369–395. o.
- Grossman, D. (2000): The human capital model. In Culyer, A. J. – Newhouse, J. P. (ed.): *Handbook of Health Economics*. Volume 1. Elsevier, Amsterdam, 348–408. o.
- Grossman, M. (1972): On the Concept of Health Capital and the Demand for Health. *The Journal of Political Economy*, 80, 2, 223–255. o.
- IMF (2015): *World Economic Outlook. Adjusting to Lower Commodity Prices. World Economic and Financial Surveys*. IMF, Washington.
- Jóna, Gy. (2013): *A területi tőke kistérségi jellegzetességei*. Doktori (PhD) értekezés. Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola. Gödöllő.
- Józan, P. (2006): Jelentés a demográfia állapotáról és a népesedési viszonyokról. In: Vizi E., Sz. – Teplán, I. – Szentpéteri, J. (ed): *Előmunkálatok a társadalmi párbeszédhez*. Budapest: Gazdasági és Szociális Tanács, 159–172. o.
- Klinger, A. (2006): Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről (II). *Demográfia*, 49, 4, 342–365. o.
- Kollányi Zs. – Imecs, O. (2007): *Az egészség – befektetés. Az egészségi állapot hatása a gazdasági teljesítő-képességre és az életminőségre*. Demos Magyarország Alapítvány, Budapest.
- Koós, B. (2007): A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 54, 4, 334–349. o.
- Kovács, K. (2011): *Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban Magyarországon (1971–2008) és az epidemiológiai átmenet elmélete*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Kovács, K. (2012): Társadalmi egyenlőtlenségek a mortalitásban és az okspecifikus halálzási minták változása – egy közös elméleti keret kialakítása felé. *Demográfia*, 55, 1, 5–43. o.
- Kovács, P. – Bodnár, G. (2016): *Az endogén fejlődés értelmezése vidéki térségekben, a PLS-útelemzés segítségével*. Kézirat.

- Lengyel, I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- Lengyel, I. – Rechnitzer, J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Lengyel, B. – Bajmócy, Z. (2013): Regionális és helyi gazdaságfejlesztés az evolúciós gazdaságföldrajz szemzőgéből. *Tér és Társadalom*, 27, 1, 5–29. o.
- Lengyel, I. – Szakálné Kanó, I. (2012): Competitiveness of Hungarian Urban Micro-regions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. *Regional Statistics*, 2, 27–44. o.
- Lengyel, I. (2012a): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málóvics Gy. (ed.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 151–174. o.
- Lengyel, I. (2012b): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In Rechnitzer, J. – Smahó, M.: *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Széchenyi István Egyetem Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 191–229. o.
- Lucas, R. (1988): On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22., 3–42. o.
- Lukovics M. – Kovács P. (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika*, 48, 3, 245–263. o.
- Lukovics, M. (2008): *Térségek versenyképességének mérése*. JATEPress, Szeged.
- Machlup, F. (1982): Beruházások az emberi erőforrásokba és a produktív tudásba. In Schmidt, Á. – Kemenes, E. (ed.): *Változások, válságok és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 220–236. o.
- Malmberg, B. – Andersson, E. (2006): *Health as a factor in regional economic development*. Arbetsrapport/ Institutet för Framtidsstudier, 2006, 4.
- Meslé, F. (2004): *Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns*. Demographic research. Special Collection 2.
- Nemes Nagy, J. – Németh, N. (2003): A „hely” és a „fej”. A regionális tagoltság tényezői az ezredforduló Magyarországon. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet; BKAE Emberi erőforrások tanszék (*Budapesti Munkagazdaságtani füzetek 2003/7*).
- Nemes Nagy, J. – Tagai, G. (2009): Területi egyenlőtlenségek, térszerkezeti determinációk. *Területi Statisztika*, 49, 12, 152–69. o.
- Németh N. (2008): *Fejlesztési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban*. PhD-értekezés. ELTE-TTK RTT, Budapest–Fonyód.
- Németh, N. – Kiss, J.P. (2007): Megyéink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága. *Területi Statisztika*, 47, 1, 20–45. o.
- Nordhaus, W.D. (2002): The Health of Nations: The Contribution of Improved Health to Living Standards. *NBER Working Paper No. 8818.*, Cambridge, National Bureau of Economic Research.
- Noronha, K. – Figueiredo L. – Andrade, M.V. (2010): Health and economic growth among the states of Brazil from 1991 to 2000. *Revista Brasileira de Estudos de População*, 27, 2, 269–283. o.
- Obádovics, Cs. – Bruder, E. – Kulcsár, L. (2011): A gazdasági és szociális helyzet területi egyenlőtlenségei a vidéki Magyarországon – hasonlóságok és eltérések. In Bódi, F. – Fábrián, G. (ed.): *Helyi szociális ellátórendszer Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 141–155. o.
- Obádovics, Cs. – Kulcsár, L. (2003): A vidéki népesség humánindexének alakulása Magyarországon. *Területi Statisztika*, 43, 4, 303–322. o.
- OECD–WHO (2003) *DAC Guidelines and References Series: Poverty and Health*. OECD Publishing.
- Olshansky, S.J. – Ault, B. (1986) The Fourth Stage of the Epidemiologic Transition: The Age of Delayed Degenerative Diseases. *The Milbank Quarterly*, 64, 3, 355–391. o.
- Omran, A. (1971): The Epidemiologic Transition. A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Memorial Fund Quarterly*, 49, 4, 509–538. o.
- Ranis, G. – Stewart, F. (2005): Dynamic Links between the Economy and Human Development. UN/DESA Working Paper No. 8.
- Rechnitzer, J. (1998): *Területi Stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. – Smahó, M. (2005): *A humán erőforrások sajátosságai az átmenetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Romer, P. (1986): Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002–1037. o.
- Schultz, T.W. (1961): Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51, 1, 1–17. o.
- Schwab, K. (2014): *The Global Competitiveness Report 2014–2015*. World Economic Forum, Geneva.
- Schwab, K. (2015): *The Global Competitiveness Report 2014–2015*. World Economic Forum, Geneva.
- Sen, A. (1998): Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *Economic Journal*, 108, 446, 1–25. o.
- Sen, A. (1999): Health in development. Keynote address, Fifty-second World Health Assembly. http://apps.who.int/gb/archive/pdf_files/WHA52/ewd9.pdf
- Silva Alves Pocas, A. I. (2012): *The Interrelations between Health, Human Capital and Economic Growth*.

- Empirical Evidence from the OECD Countries and Portugal*. Coimbra, Universidade de Coimbra, Faculdade de Economia.
- Simonyi, A. (2015): Synthesis Report: Social Cohesion and Social Policies. Growth-Innovation-Competitiveness Fostering Cohesion in Central and Eastern Europe. Working Paper Series 5.
- Streeten, P. (1995): Human Development: Means and Ends. *The Pakistan Development Review*, 34, 4, 333–372. o.
- Szilágyi, D. – Uzzoli, A. (2013): Az egészségügyenélőtlenségek területi alakulása az 1990 utáni válságok idején Magyarországon. *Területi Statisztika*, 53, 2, 130–147. o.
- Tompa, E. (2002): The Impact of Health on Productivity: Empirical Evidence and Policy Implications. In Sharpe, A. – St-Hilaire, F. – Banting, K.G. (ed): *The Review of Economic Performance and Social Progress, 2002: Towards a Social Understanding of Productivity*. Canada, Institute for Research on Public Policy, 181–202. o.
- Tóth G.(2013): *Bevezetés a területi elemzések módszertanába*. Miskolc, Miskolci Egyetem.
- Tóth, B. I. (2010): Az immateriális és területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 24, 1, 65–81. o.
- Tóth, B.I. (2014): A hazai kistérségek vonzerejének és területi tőkéjének néhány összefüggése. *Területi Statisztika*, 17, 1, 3–18. o.
- Tóth, G. (2014): *Térinformatika a gyakorlatban közgazdászoknak*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- UNDP (2015): *Human Development Report 2015. Work for Human Development*. UNDP, New York.
- Uzzoli, A. (2009): A területiség szerepe az egészségügyi egyenlőtlenségek kialakulásában Magyarországon c. PF63859 nyilvántartási számú OTKA Egyéni Kutatási Posztdoktori Pályázat (2006–2009) zárójelentése.
- Vanicek M. – Akar L. – Adler J. – Boros J. – Borbély Sz. – Barta J. – Fekete Győr L. – Pogány Cs. – Rigler A. – Tompa T. (2003): *Az egészségügy makrogazdasági összefüggésrendszere*. GKI, Gazdaságkutató Rt., Budapest.
- Varga, A. (2002): Térökonometria. *Statisztikai Szemle*, 80, 4, 354–370. o.
- Weil, D. N. (2005): Accounting for the Effect of Health on Economic Growth. *NBER Working Paper No. 11455.*, Cambridge, National Bureau of Economic Research.
- WHO (2001) *Macroeconomics and Health: Investing in Health for Economic development, Report of Commission on Macroeconomics and Health*. Geneva, WHO.
- WHO (2002): *Health, Economic Growth, and Poverty Reduction. The Report of Working Group 1 of the Commission on Macroeconomics and Health*. WHO, Geneva.
- Wilkinson R. – Marmot M. (2003): *Social determinants of health: the solid facts*. Copenhagen, WHO Press.
- World Economic Forum – Harvard School of Public Health (2011): *The Global Economic Burden of Non-communicable Diseases*. WEF, Geneva.

JEGYZETEK

- 1 Teljes egészében: „Ebben az esetben tehát nem az emberek intelligenciája, az emberi és az intellektuális tőke mennyisége növekszik, hanem a klasszikus értelemben vett munkajavak nagysága.” (Tóth 2010)
- 2 A szegény családok esetében általában több gyermek születik, akikre kevés egészségügyi ellátás és oktatási kiadás jut. Az egészségügyi kiadások és az oktatás javulása a családméretet csökkenését eredményezi. A gyerekek így egészségesebbé válnak, jobban teljesítenek az iskolában, orvosi kiadások takaríthatók meg, nem kell szembesülniük komolyabb betegségekkel, gazdasági teljesítőképességük is maximalizálódik. Egészséges felnőttként megtakarítanak, ill. saját gyermekeik egészségügyi ellátásába és oktatásába ruháznak be. (OECD–WHO 2003)
- 3 „A koevolúció a komplex rendszerekhez kapcsolódva arra utal, hogy az egyik alrendszerben történő folyamatok részben a másik alrendszerben végbemenő folyamatok következményei, miközben az alrendszerek egymás feltételeivé válnak.” (Lengyel B. – Bajmócy 2013)
- 4 „...a múltban meghozott döntések alapvetően meghatározzák a jelenben és a jövőben meghozható döntések körét.” (Lengyel B. – Bajmócy 2013)
- 5 „Is health a forgotten factor in regional economic development?” (Malmberg–Anderson 2006)
- 6 „Fontos felismerés, hogy a regionális gazdasági növekedés értelmezésében a jövedelmek és a foglalkoztatás helyett előbb a termelékenység és életszínvonal, majd az utóbbi időben a területi egységek közötti versenyből kiindulva egyértelműen a versenyképesség vált kulcsfogalomná.” (Lengyel 2012a)
- 7 Bartlett teszt szignifikancia: 0,000; KMO mutató: 0,689; sajátérték: 2,473; megőrzött variancia: 82,438%. Faktorsúlyok: egy főre jutó szja-kö-

- teles jövedelem: +0,948; foglalkoztatási ráta: +0,915; munkatermelékenység: +0,859.
- 8 Human Development Index: az emberi fejlődés mutatója, a magyar területi sajátosságokról lásd Obádovics–Kulcsár (2003), Csüte–Németh (2007b). Human Poverty Index: az emberi szegénység indexe, magyar összefüggésekről Obádovics–Bruder–Kulcsár (2011) tájékoztat. A járási elmaradottság komplex mutatóját ismerteti a Kormány 290/2014 (XI.26.) Korm. rendelete a kedvezményezett járáások besorolásáról. A magyar kistérségek versenyképességi összefüggéseiről lásd részletesebben Lukovics (2008).
 - 9 Hozzávetőlegesen napjainkban is igaz ez a kijelentés: az emberi fejlődés tekintetében Magyarország a 44. (a nagyon magas kategória végén lévő) helyezést éri el (HDR 2015), a versenyképesség tekintetében (Globális Versenyképességi Index) átmenetet képvisel a hatékonyságvezérelt és az innovációvezérelt gazdaságok között. (Schwab 2015) Az IMF (2015) a feltörekvő piacok, feltörekvő gazdaságok kategórián belül a feltörekvő és fejlődő Európa csoportba sorolja Magyarországot, míg a Világbank (2016) a magas jövedelmű országok közé.
 - 10 Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy éppen a születéskor várható élettartam mentén észlelhetünk lemaradást Magyarország esetében pl. a visegrádi országok körében. (Szlovákia egy, Lengyelország kettő, Csehország közel két és évvel előzi Magyarországot 2014-ben.) Ugyanakkor hazánkon belül, a hazai mikrotérségek esetében igen alacsony differenciálódás jellemző, a range index értéke (a maximum és a minimum érték hányadosa) 1,11. (Egri 2015)
 - 11 A bevont egészségváltozók jóval nagyobb területi egyenlőtlenségekkel jellemezhetők, mint a születéskor várható élettartam. A dohányzásnak tulajdonítható idő előtti mortalitás range indexe 3,4, a korai elkerülhető halálozása 2,8; míg a teljes idő előtti halandóság esetében 2,7-es értéket vesz fel.
 - 12 Azon járáásokat kaptak 1-es értéket, amelyek komplex programmal fejlesztendőnek számítanak, a többi 0-val kódolunk. (Lásd a Kormány 290/2014 (XI.26.) Korm. rendeletét.)
 - 13 A lokális Moran népszerűsége mögött az a tény áll, hogy a térbeli kapcsolat dekomponálható négy szignifikáns kimenetre. A térelemek és azok környezetének (szomszédainak) értékei lehetnek egyaránt magasak vagy alacsonyak, azaz szignifikánsan magas–magas (HH), valamint alacsony–alacsony (LL) klaszterek detektálhatók. Előfordulhat, hogy a megfigyelt lokáció értéke magas, de környezetében alacsony értékek szerepelnek, ekkor magas–alacsony (HL), míg a fordítottja esetében alacsony–magas (LH) klaszterekről, szignifikáns térbeli outlierekről beszélhetünk. (Bálint 2010)
 - 14 Érdekes, hogy közel ugyanannyi HH (29) és LL (24) klaszter figyelhető meg ezen mutató esetében.
 - 15 Hoover (Robin Hood) index, ahol a megosztási viszonzszámokat a települési szintű (átlagos) személyi jövedelemadó-köteles jövedelem és a népesség adta. Vizsgálataik legutolsó éve 2004, a megfigyelési egysége a kistérség. Természetesen a felsorolt vizsgálati körülmények nehezítik a két vizsgálat korrekcióját, mindenre kiterjedő összehasonlítását, de úgy véljük, hogy ezen a térségi aggregáltsági szinten értelmezve a problémát, védhető a megállapításunk.
 - 16 Ezt megerősítik az egy-egy adatsorra illesztett lineáris regressziós függvény is, az R^2 minden esetben meghaladta a 0,95-öt, a függvény meredekségét mutató regressziós béta együttható is negatív előjelű mindenhol.
 - 17 Ezen járáások a legfejletlenebbeknek tekinthetők Magyarországon, azon legalacsonyabb komplex mutatóval rendelkező területek, amelyekben az ország lakónépességének 10 százaléka él.

Neoskolasztikus ellenforradalom

A katolikus pap, a rabbi, a protestáns lelkész és a közgazdász egy csónakban horgászik. A rabbi egyszer csak feláll és a vízen járva elhagyja a csónakot, hogy a parton kinyújtsa elmacskásodott tagjait. Kisvártatva követi a pap, majd idővel a lelkész is. Ámulva nézi őket a közgazdász. Végül feláll ő maga is, elhatározza, hogy végrehajtja a hit ugrását: imát mond, majd kilép a csónakból. Azonnal elmerül, és végül prüszkölve kászálódik ki a habokból. A parton állók összesúgnak: Elmondjuk neki, hogy hol vannak a víz alatt a kövek?

Csalás történt. Két és fél évszázada kiloptak két pillért az ember jólétével foglalkozó tudomány épületéből. Adam Smith skót morálfilozófus, akit általában a közgazdaságtan megalapítójaként tartanak számon – megcsonkította a közgazdaságtant: négy alapvető összetevője közül kettőt eltávolított, és ezzel alkalmatlanná tette az emberi cselekvés magyarozatára. A közgazdaságtan tudománya valaha teljes volt, hiszen tartalmazta mindazon részmozzanatokot, melyekből az emberi gazdálkodás folyamata összeáll. E mozzanatok a *termelés*, a *csere*, az *elosztás* és a *fogyasztás*. Hogy történt mindez és melyek a következményei? Miként állítható helyre a *teljes közgazdaságtan*? E kérdésekre ad választ John D. Mueller, az Ethics and Public Policy Center amerikai konzervatív agytröszt igazgatójának könyve.

A közgazdaságtan története során négy forradalmi jellegű eseményt kell beazonosítanunk. Ezekből három már lejajlott, a negyediknek pedig épp küszöbén állunk.

A nyugati közgazdaságtan esztörténete Arisztotelésszel kezdődik, aki kidolgozta a közjavak társadalmi és politikai elosztását érintő *végző elosztás* elméletét. Mueller szerint a görög filozófus feltételezte a *hasznosság-elméletet*, és kidolgozta a *termelés* és *egyensúly* elméletét is. A következő nagy alak a platonikus Szent Ágoston, aki a politikai elosztás elméletét a személyes elosztás elméletével egészítette ki, és kidolgozott egy hasznosság-elméletet is, mely végül az arisztotelészt kiszorítva kapott helyet a skolasztikus közgazdaságtan nagy összegzésében.

A nagy integrátor Aquinói Szent Tamás, aki összegzi, és magasabb egységbe foglalja az antik, valamint az addigi keresztény gondolkodás közgazdasági tanításait. Tamás ezzel megteremt az „AAA” gazdaságelméletet (Arisztotelész + Ágoston = Aquinói) és végrehajtja a közgazdaságtan első nagy forradalmát.

A következő fordulat Adam Smith nevéhez köthető, aki az emberi létezés gazdagságát túlzóan és egyoldalúan leegyszerűsítette. Francis Hutcheson tanítványaként ismerkedett meg a skolasztikus közgazdaságtannal és Tamás rendszeréből eltávolította a fogyasztásra, valamint a végző elosztásra vonatkozó elméletet. A termelés elméletét pedig a munka elméletére redukálta, megnyitva ezzel az utat Marx előtt. Ennek következményei közismertek.

Egy évszázaddal később zajlott le a harmadik forradalom, melynek során a XIX. és a XX. század neoklasszikus közgazdászai helyreállították a javak fogyasztását leíró *hasznosság elméletét*. Hiányzik azonban még a negyedik elem helyreállítása, mely a szerző szerint a most küszöbön álló neoskolasztikus forradalom feladata lesz. Mueller megítélése szerint e folyamat nagyjából az ezredfordulón bontakozott ki és napjainkban is tart. E negyedik forradalom helyreállító jellegű mozgás lesz, mely ismét teljessé teszi

az ember gazdálkodásának tudományát, ezért európai, konzervatív szóhasználattal élve bizvást nevezhetjük *ellenforradalomnak* is. Mueller gazdaságtana a természetjogra, mégpedig a Biblia tanítására épül, de argumentációja nem vallási, hanem természetjogi jellegű, vagyis érveit oly módon fogalmazza meg, hogy az hozzáférhető legyen a nem vallásos olvasók számára is. Paradigmája a család, melyen keresztül a gazdálkodás értelmet nyer.

A közgazdaságtan ekként nem más, mint a gondviselés elmélete. A nagy teoretikusok mindegyike arra a fő kérdésre keresi a választ, hogy *honnan ered a gazdaság rendje* és az alábbi alkérdéseket igyekeztek megválaszolni:

(1) Kinek? A felvilágosodás közgazdaságtana kiragadta az egyént természetes közegeből és magányos individuummá szegényítette. A smithiánus gondolkodás nem tud és nem is akar kezdeni semmit az olyan alapvető motivációinkkal, mint a szeretet és a gyűlölet, következésképpen nem számol olyan mindennapi aktusokkal sem, mint az ajándékozás és a károkozás. A végső elosztás elmélete az igazságos elosztást írja le. Gazdasági cselekvéseink végcéljai minden esetben személyek, egy személy összefogyasztása pedig egyenlő a sajátjövedelmével, melyet csökkent vagy növel az ajándékba adott-kapott javak, illetve más jövedelemtranszferok összege.

(2) Mit? A hasznosság elmélete leírja, hogyan értékeljük a cselekvéseink végcélját jelentő személyek számára bocsátott, szűkösen rendelkezésre álló javakat.

A (3) Hogyan? (a) kérdésre válaszolva a *termelési elmélet* a javak előállításának folyamatát írja le.

A (4) Hogyan? (b) kérdést pedig az *igazságos csere elmélet* (vagy egyensúly-elmélet) válaszolja meg, amely azt írja le, miként jut el az ellentételezés a jöszág előállítójához, például a dolgozóhoz a munkabér.

Mueller könyve öt részre és tizenhét fejezetre tagolódik, logikusan felépített és jól áttekinthető. Az első rész (1–5. fejezet) a mueller-i konstrukciónak megfelelően áttekinti a közgazdaságtani eszmetörténetet. Erre, a szerző indoklása szerint, azért van szükség, mert a hetvenes évektől kezdődően az amerikai egyetemi képzésből kiiktatták a közgazdaságtan-történetet, és ezzel beláthatatlan károkat okoztak a tudományágnak. Az utolsó, ötödik rész, mely mindössze egyetlen fejezet (17.), az „Isteni gazdaságról szól”.

A kettő között a szerző neoskolasztikus megközelítésben tárgyalja a gazdálkodás tudományának három lehetséges dimenzióját:

A második rész (6–9. fejezet) a személyes gazdaságot, a harmadik (10–12.) a magánszervezeti gazdaságot, a negyedik (13–16.) pedig a politikai gazdaságot, vagyis az osztársadalmi szintű gazdálkodás összefüggéseit vizsgálja, az alábbiak szerint:

A személyes gazdaság: a szerző a család tejkészletét beosztó családjának példázatán keresztül („az anya problémája”) ismerteti a szűkösség jelenségét. Mueller rámutat: a gazdálkodás kényszerét társadalmi szinten is a szűkösség okozza, ám vannak a méretkülönbségségből fakadó lényegi különbségek is. A családon belül az ajándékozás jelentősége alapvető, mert a gazdálkodás végcélja mindig egy vagy több emberi személy.

Ezt követően Mueller bemutatja, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan sikeresen újra felfedezte szent Ágoston hasznosságelméletét, ám rámutat a haszonelvű gondolkodás kudarcára: az nem képes számot adni cselekvéseink olyan alapvető mozgatórugóiról, mint a szeretet és a gyűlölet. Éppen ezért az emberi viselkedés magyarázatára sem alkalmas.

A szerző megvizsgálja, hogy az irgalmas szamaritánus történetének milyen közgazdasági tanulságai vannak. A javak korlátozottan állnak rendelkezésünkre, ami határt szab a felebaráti szeretet megélésének is, illetve nyilvánvalóvá teszi a rangsorolás szükségességét. Mueller a bibliai példázatot értelmezve leszögezi: a szamaritánus úgy szerette az

út szélén heverő kifosztott embert, *mint önmagát* – azaz emberi személyként –, de *nem önmagával egyenlően* szerette. Ha a szamaritánus anyagi és nem anyagi jellegű ráfordításait számszerűsítjük, azt találjuk, hogy ő éves jövedelmének hozzávetőlegesen 1%-át költötte a kifosztott emberre. Vagyis komoly erőfeszítést fejtett ki, de jócselekedete az észszerűség határain belül maradt.

A könyv harmadik részében a szerző kifejti: a magánszervezeti gazdaságot csak Arisztotelésznek a háztartásra vonatkozó elmélete alapján lehet megmagyarázni. Az ókori görög bölcselelő nézeteit Szent Ágoston és Szent Tamás módosításait figyelembe véve kell alkalmazni a kortárs amerikai viszonyokra. Mueller figyelmeztet: az anyagi javak előállítására vonatkozó alapelvek segítségével az emberi személyek újratermelődése is magyarázható és az egyes országok termékenységi adatainak összehasonlítása során pontosabb következtetéseket lehet levonni, mint a neoklasszikus elméletekből, mert ez utóbbi mellőzi a végső elosztás kérdését.

A neoskolasztikus elméletnek megfelelően Mueller az átlagjövedelmek alakulását négy tényezővel magyarázza: *nem, kor, képzettség és családi állapot* által. Ez utóbbi fontos és a közelmúltig hanyagolt szempont, hiszen figyelembe veszi az ajándékozást is.

A negyedik részben a szerző ismerteti a politikai gazdaság neoskolasztikus értelmezését, majd kifejti a sikeres és népszerű gazdaságpolitika négy alapelvét, melyek a következők:

1) A folyó áru- és szolgáltatásfogyasztás békeidőben a folyó adózásból, nem pedig pénzkibocsátásból finanszírozandó úgy, hogy a kölcsön csak olyan állami befektetésre vehető fel, amelynek futamideje nem haladja meg a hitel lejáratát.

2) A közjavak folyó fogyasztása a munka és a vagyoni jövedelmek egységes adóztatásával finanszírozandó.

3) A célzott, szűkebb rétegeket érintő kvázi-közjavak külön adóból finanszírozandók. Ez azt jelenti, hogy: A) A magánszemélyekre vonatkozó jövedelemtranszferek (pl. nyugdíj és egészségbiztosítás) a fizetéshez kapcsolódó, nem pedig jövedelem- és vagyoni adóból finanszírozandók. B) A vagyonbirtokosoknak nyújtott támogatások (pl. termék-támogatások, adómentes megtakarítási formák) a vagyonból származó jövedelmekre kivetett, nem pedig bér- vagy jövedelemadóból finanszírozandók.

4) Az állam mérete és beavatkozási lehetőségei korlátok közé szorítandók, elkerülendő az emberi és nem-emberi tőke általános kihasználatlanságát és az ezekre irányuló beruházások visszaesését.

Mi módon szegik meg a pártok ezeket az alapelveket? Mueller a sajátos amerikai viszonyokat szem előtt tartva vonja le a következtetéseket, melyeket mi most a teljesség igénye nélkül az alábbi, általános formában összegezhünk:

1) A folyó fogyasztás fenntartása érdekében a hatalom gyakorlóit többnyire az állami kiadások deficitből történő finanszírozásában érdekeltek.

2) A deficitet pénzkibocsátásból finanszírozzák, ami inflációt, költségvetési-, valamint külkereskedelmimérleg-deficitet okoz.

3) A béradó-többletet (munkajövedelmet) átcsoportosítják a közjavak finanszírozására, ahelyett, hogy a jövedelemadó-bevételeket használnák erre.

A neoskolasztikus politikai gazdaság elméletét követve Mueller rámutat: A politika elosztó igazságosság és az igazságos csere mai alkalmazása a lehető legigazságosabb és politikailag legnépszerűbb, gazdaságilag pedig a leghatékonyabb módszer ahhoz, hogy az USA megbirkózhasson az előtte álló kihívásokkal.

A befejező rész az „Isteni gazdaság” címet viseli. A szerző bemutatja, hogy a könyvben ismertetett tények miként állnak össze egy egésszé.

A nyugati gondolkodás három világgép összefeszülésének eredményeképpen jött létre. Utazásai során Szent Pál az athéni agorán is prédikált, ahol a görög-római természetjogra támaszkodva vezette be az Evangéliumot. Lukács apostol feljegyzései szerint „Némelyik epikureus és sztoikus bölcselő vitába ereszkedett vele.” (Apcsel 17,18. Idézi Mueller 347.) E kapcsolatba lépésnek maradandó filozófiai jelentősége van, szögezi le Mueller, mert e három filozófiai iskola gyakorolt döntő befolyást a nyugati kultúrára, a közgazdaságtani gondolkodásra. Az elmúlt kétezer évben az isteni és az emberi természetre vonatkozó elképzelések ezeknek az iskoláknak a tanítására épülnek.

A bibliahű természetjog, a sztoikus panteizmus és az epikureus materializmus modern megtestesülései a (neo)skolasztikus, a klasszikus, illetve a neoklasszikus gazdaságelmélet. *A piacokon érvényesülő rend nem elmélet, hanem tény* – szögezi le Mueller. *A kérdés, hogy miből ered?* A szerző Szent Ágostonra hivatkozva összekapcsolja a szabad akaratot a teremtő isteni szándékkal: a rend az emberek tudatos döntéseiből fakad, valamint a Gondviselésből, mely nem más, mint „a méltányosság e képmása, vagy mint fentebb mondtam, nyoma, a legfőbb méltányosság által pecsételtetett az emberi ügyletekre.”

Mi a közgazdaságtan megváltása? A megváltás egy korábbi nagy ígéretnek, vállalásnak a beteljesítése. A gazdaság fejlődése megköveteli a saját történeti eredetéhez való visszatérést, vagyis föl kell fedezni ismét a köveket a víz alatt, melyek megmenthetnek bennünket a süllyedéstől.

Mueller könyvének központi fogalma a család. A szerző az apa és az anya szerepén keresztül teszi világossá, miért kell mindig is e legszűkebb emberi közösségnek betöltenie a társadalom sejtjének szerepét. Felhívja a figyelmet: egy ország akkor működőképes, ha polgárai családban nőnek fel, mert az egyén családja által nyer bevezetést a társadalomba. A család és a társadalom között fennálló analógia természetesen korlátozottan érvényes, már Arisztotelész is felhívja a figyelmet arra, hogy a polisz működésének sajátos logikája van, ami nem érthető meg teljes egészében a kisközösségek működésének tanulmányozásából.

A magyar kiadás olvasmányos, és könyvészetileg is minőségi munka. A fordítók körültekintően alkalmazzák mind a közgazdaságtani, mind pedig a filozófiai fogalmi készletet, a szükséges helyeken a korszerűbb megfogalmazásokkal élve. Szeretettel ajánlom mindenkinek elolvasásra, aki hisz a családban és döntései során mer a gondviselésre támaszkodni.

(John D. Mueller: A közgazdaságtan megváltása. A hiányzó elem újrafelfedezése. Budapest: Mathias Corvinus Collegium, 2015, 500 p. Ford. Ábrahám Zoltán, Csák János. [A fordítás alapjául szolgáló mű: John D. Mueller: Redeeming Economics. Rediscovery the Missing Element. ISI Books, United States of America.]

Uljana Nyikolajeva¹

Új középkor fenyeget Oroszországban?

*Nem a feudalizmus, hanem valami annál is
ősbibb kopogtat ajtónkon*

Nemcsak azért élünk nehéz időket, mert – gazdasági, társadalmi és megélhetési – problémák sokaságával találjuk magunkat szembe. Valahogy nem is nagyon értjük, hogy voltaképpen milyen társadalomban és történelmi időszakban élünk, milyen a bennünket körbevevő társadalmi-gazdasági rendszer igazi természete, merrefelé irányulnak a társadalmi folyamatok, és miben rejlik lényegük.

Ezek a kérdések egyáltalán nem demagóg jellegűek. Anélkül, hogy meghatároznánk, mely fokán állunk jelenleg az evolúciós fejlettségnek, esztelenség lenne a jövőről gondolkozni és terveket kovácsolni: ezek csak légyvárac lennének.

A kapitalizmus felé igyekeztünk, és megérkeztünk a...

A szakértők számára már az 1990-es évek közepén nyilvánvalóvá vált a gazdasági és társadalmi mutatók alapján, hogy egyáltalán nem az a fajta társadalom jött létre, melynek üdvözlésére az akkori tevékeny reformpártiak elkészültek. A létrejött társadalom – a maga különböző (gazdasági, politikai, kulturális, lelki-szellemi stb.) megnyilvánulási formáiban – nem emlékeztetett a várva várt nyugati modellre annak üzleti életével, demokráciájával, idetartozó polgári értékeivel és társadalmi intézményeivel.

Ehelyett Oroszországban kezdett megszilárdulni egy olyan modell, melyet először félig metaforikus – a valóságot mégis teljes mértékben

tükröző – kifejezésekkel jelöltek: „bűnöző társadalom”, „komakapitalizmus”, „kleptokrácia”, „maffiózó állam”... Valóban, az olyan jelenségek, mint a zsarolás, a haveri szellem, a szabad rablás, a korrupció, a nepotizmus és a árnyékgazdaság széles skálája felülmúlja mind a külföldi, mind a belföldi megfigyelők képzeletét. Felvetődött annak szükségyszerősége, hogy tudományos szempontból is fény derüljön sok érthetetlen jelenségre.

Ez nem bizonyult egyszerű feladatnak. A nyugati társadalmi és gazdasági sablonok gépies átvétele nem hozta meg a tőlük várt eredményeket, sőt néha bizonyos értelemben komikus lett a végkifejlet. Így például a zsarolásnak és a védelmi pénzek követelésének az elemzésekor az „erőt alkalmazó vállalkozói szellem” („силовое предпринимательство”), illetve a „erőalkalmazási szolgáltatások” („рынок силовых услуг”) szakkifejezéseket ötlötték ki. Olybá tűnt, mintha az üzletemberek készen mutatkoztak volna az „erőalkalmazási szolgáltatás” esetleges megvásárlására, illetve a zsarolók követeléseinek elfogadására vagy visszatüsitására. A valóságban egyáltalán nem volt semmiféle választási lehetőségük: egyszerűen erőszakkal rákényszerítették őket a „védelmi pénzek” kifizetésére.

Néha megkérdem a hallgatókat, hogy a kilencvenes évek elején miért az izmos, vastagnyakú, kezében vasalót tartó ember volt „korunk hőse”? Szinte senki nem tud már semmit annak a szörnyű korszaknak a zsarolóiról, azoknak a vállalkozóknak tüzes vasalókkal történő megkínzásáról és meggyilkolásáról, akik nem egyeztek bele a „védelemnek”, azaz a bűnbandák „őrző-védő szolgáltatásainak” megvásárlásába.

Messze nem véletlen, hogy a mai Oroszországot a középkor társadalmához kezdték hasonlítani. Ezt az elképzelést legvilágosabban Vlagyimir Sljapentoch, a híres

1 A szerző: Uljana Gennagyijevna Nyikolajevna a közgazdasági tudományok doktora, az M. V. Lomonoszov Moszkvai Állami Egyetem Közgazdasági Karának tudományos főmunkatársa.

szociológus vázolta fel *A modern Oroszország mint feudális társadalom. Új perspektíva a Szovjetunió utáni korszakban (Современная Россия как феодальное общество. Новый ракурс постсоветской эры)* című munkájában. Az 1990-es évek közepétől a 2000-es évek elejéig terjedő időszak társadalmi-gazdasági folyamatainak bűnügyi szárait tárja fel a híres újságíró és szovjetológus, David Satter a *Sötétség hajnalban: A szovjet bűnügyi állam felemelkedése (Тьма на рассвете: Взлет российского уголовного государства²)* című nagyszerű elemzésében. Simon Kordonskij orosz szociológus *A posztszovjet Oroszország osztálytársadalma* című könyvében teljesen a feje tetejére állította a mai társadalmi berendezkedésről alkotott elképzeléseinket; bebizonyította, hogy Oroszországban egyáltalán nem kapitalista osztályok jöttek létre, hanem félf feudális rendek, azaz olyan társadalmi csoportok, melyek nemcsak hogy a különféle pénzügyi eszközök és gazdasági források birtokában vannak, hanem ténylegesen másfajta jogállással és hatalmi státusszal rendelkeznek.

Visszatér a múlt

Az orosz társadalomnak ezt a fejlődési irányát leginkább az „archaizálódás” (архаизация) szakkifejezéssel illetném (a görög archaikus – ‘ősregi, ősi, ókori’ szóból). Az archaizálódás olyasfajta változásokat jelent, amelyek a társadalmi fejlődés legkorábbi korszakait jellemző viszonyok és formák születését kísérik. Itt nem egyszerűen a legközelebb eső történelmi lépcsőfokra való visszalépésről van szó (például, a szovjet időkbe vagy a 19. század végének – 20. század elejének a fejlettségi szintjére). Olyan társadalmi modellek élednek újjá, melyeket nemcsak a szóban forgó társadalom, hanem alapjában véve már az egész emberiség régen túlhaladott: nevezetesen a primitív, az osztálytársadalom előtti és a korai osztálytársadalom lépcsőfokait.

Nagyon különfélék voltak ezek az ősi társadalmak. A 20. században a néprajztudósok és az antropológusok hatalmas mennyiségű anyagot halmoztak fel az Európán kívüli népek társadalmi, gazdasági és kulturális életével kapcsolatban. Egyebek közt az is kiderült, hogy messze nemcsak a rabszolgatartó és a feudális társadalom létezett, hanem a „primitív kommunizmus” szervezetlen társadalmak is, az ajándék gazdaság (gift economy), a neolitik kor – felhalmozáson alapuló – „presztízsgazdasága”, az „ázsiai termelési mód”, katonai hatalomra épülő elosztás, sőt létezett még olyan típusú gazdaság is, mely a nők kizsákmányolására, illetve az idősebb férfiak társadalmi kiváltságaira épült (gerontokrácia).

Ezeknek a formáknak szinte mindegyike így vagy úgy megtalálható a jelenkori „átmeneti” orosz társadalomban.

A nagy kérdés azonban az, hogy melyik irányvonal győz majd és marad meghatározó a közeljövőben, születnek-e érdemleges válaszok az archaizálódás problémájára, és tudunk-e ezzel szemben tényleges, haladó társadalmi fejlődési modelleket felmutatni.

Biztos vagyok benne, hogy helyenkénti változtatásokkal nem lehet segíteni az általános helyzetet. Korunk esetlegesen megszülető legújabb vívmányai – mint Szkolkovóban is –, az innovációnak ezek a „mesterséges oázisai”³ nem kötődnek szervesen a társadalom egészéhez, ezért nem is lesz rájuk kereslet. A globalizáció korában a fejlesztési stratégiák nem lehetnek tisztán helyi jellegűek. Ha pedig nem születik rendszerszintű válasz, az országnak nem túl sok történelmi lehetőség maradt: elnyel bennünket az archaizálódás.

Modernizálók vagy civilizátorok: úton a nagy összecsapás felé

Már előre látom, ahogy kikelnek ellenem azok, akik a régi korok felélesztésében semmi rosszát nem látnak, sőt egyenesen erre sarkallják a társadalmat.

2 A könyv eredeti címe *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State*, Yale University Press / New Haven & London, 2003. David Satter amerikai újságíró; a *The Financial Times* tudósítójaként 1976-tól 1982-ig Moszkvában dolgozott.

3 A 2009-ben létrejött Szkolkovói Tudományos és Technológiai Intézetre céloz; az orosz „Szilícium-völgynek” nevezett központ hídszerepet kíván betölteni a tudomány és az innováció, az alapkutatás és az üzleti hasznosítás között.

Úgy alakult, hogy mai társadalomtudósok, nyíltan vagy burkoltan, két táborra oszlanak. Az első táborban lévők – ők vannak többségben a világon – elismerik a társadalmi fejlődést és a történelmi fejlődés törvényeinek és korszakainak egységét. A második tábor a körforgásszerű, azaz az ún. civilizációs megközelítés híve, mely elhatárolódik a társadalmi fejlődés eszméjétől és az országok tetszés szerinti összehasonlításától gazdasági, műszaki fejlettség, GDP vagy életszínvonal alapján. Szerintük minden civilizációnak megvan a maga „saját útja”, saját kultúrája, értékrendszere, megismételhetetlen jellege, és jelentősége. Mindez Oroszországra alkalmazva végtelen fejtegetések sorába megy át a Kelet és a Nyugat közti eurázsiai „középutasságról”, az önazonosság kereséséről é. i. t.

El kell ismerni, hogy nincs semmi új ebben a megosztottságban. Ha szabad ilyet mondani, bizonyos mértékben a 19. századi orosz irodalom nyugatos és szlavofil kettősségét tükrözi. Mi viszont most a 21. században élünk. Amikor pedig próbáljuk megérteni a társadalmi fejlődés olyan tényezőinek viszonyát, mint a gazdaság, a politikai élet és a kultúra, akkor jönnek a nehézségek. Jelenleg a közgazdászok és a szociológusok közti legfontosabb viták alighanem éppen e három meghatározó elem körül zajlanak.

Az orosz közgazdászok között már nemigen találkozunk megveszekedett monetaristákkal. Annál nagyobb tekintélyre tettek szert az intézményes gazdaságtan hívei. Például itt, a Moszkvai Egyetem Közgazdasági Karán is jelentős, intézményes közgazdaságtanra épülő kutatási program zajlik. Dióhéjban összefoglalva: ennek az iskolának a nézetei szerint a gazdaság és a piac egy rendkívül bonyolult intézményi szerkezet részeként működnek, mely társadalmi és jogi normákat, hivatalos és nem hivatalos intézményeket, magatartásformákat, szabályzórendszereket, értékeket foglal magába. Egy ilyen összetett elemzés komoly eredményekkel kecsegtet.

Nézetem szerint épp az archaizálódási folyamat megértése iránti vágy magyarázza a mai orosz gazdaságtudományban a „történelmi kerékvágás” és az „útfüggőség” elméleteinek

egyre népszerűbbé válását. Valóban, valamilyen szinten szükséges megmagyarázni azokat a nehézségeket, melyek modern Oroszországunk piaci viszonyainak megszilárdulását hátráltatják. Szerintem ezek nem önmagában a kultúra, nem a hagyományok vagy a mentalitás – még ha valamikor meghatározó tényezőnek számítottak is. Az ősi (archaikus) viszonyok újjáéledéséről van itt szó, melyek szövvénye áthatja az összes gazdasági és elosztási folyamatot.

Elgondolkodásra ad okot, hogy lehetséges-e ma Oroszországban valamiféle érdemleges társadalmi tevékenységgel foglalkozni – legyen ez akár üzlet, jótékonyág, oktatás, kultúra, bármi egyéb – anélkül, hogy bebonyolódnánk a haveri összeköttetések, megvesztegetés, hivatalos és nem hivatalos hatalmi csoportok világába. Mindenfelé szükség van ismeretségekre, „védelmi pénzekre”, kapcsolatokra.

Ezeknek a nem hivatalos összeköttetéseknek a fenntartása mellel bizonyos, félig-meddig ősi szertartásokban való részvételt követel meg: szaunázást, vadászatokra járást, ünnepeken és összejöveteleken való megjelenést. A nem hivatalos kapcsolatokat ápolni kell, sajátos társadalmi és lelki közelséget teremtve. Szinte érthetetlen, miért születik annyi komoly gazdasági és politikai döntés Oroszországban a gőzfürdőkben. Ez megkívánja a résztvevőktől, hogy ne csak jelképesen, de valóságos értelemben is megszabaduljanak a külsőségektől, megmutassák lemeztelenített testüket a tökéletes meghittség és bizalom légkörében. Ez talán nem egyfajta ősrégi szertartás?

Hatalom és tulajdon – örökre elválaszthatatlan páros

Mindez a társadalmi egyenlőtlenség sajátos formáit szüli Oroszországban. Az egyén számára csak a hatalmi hierarchiához és a nem hivatalos hálózatokhoz való közelség ad lehetőséget a gazdasági és társadalmi siker eléréséhez. Leonyid Sz. Vasziljev történész ezt a maga idejében – igaz az ősi Kínával kapcsolatban – hatalmon és tulajdonon alapuló rendszernek nevezte („власть-собственность”) Ez akkor áll fenn, amikor a tulajdonhoz és a gazdasági erőforrásokhoz való hozzájutás csak azon

személyek számára lehetséges, akik közvetlen kapcsolatban állnak a hatalommal és a hivatalnok-rendszerrel.

Egy másik történész, Jurij Szemjonov azonban a görög „politeia” – ‘állam’ szóból „politarizmusnak” nevezi az ilyen típusú társadalmat. Az elnevezés arra utal, hogy az állampolgárok alapvető erőforrásainak és személyiségének szempontjából az állam, illetve az állami tisztviselők javai kiemelt jelentőséggel bírnak. Ez az elmélet sok mindenre rávilágít a közelmúlt történelmével és társadalmunk jelenlegi állapotával kapcsolatban is.

A forradalom után, vélekedik Szemjonov, egyáltalán nem szocializmus jött létre a Szovjetunióban, hanem „neopolitarizmus” (a Marx által „ázsiai termelési módnak” nevezett jelenség megfelelője). Ennek alapját a sajátos, osztályok feletti állami magántulajdon képezte. Nincs itt semmiféle ellentmondás: az állami tulajdonnak nem feltétlenül kell társadalmi- „szocialistának” lennie, ahogy azt a szovjet tankönyvekben írták. Az ősi Egyiptomban, Mezopotámiában, az ősi Kínában például volt állami tulajdon, de magától értetődően szó sem volt semmiféle szocializmusról. A szovjet vezetők valahogy ösztönösen megérezték ezt az ellentmondást még az 1930-as években, és hosszú évekre betiltották az „ázsiai termelési mód” kifejezésnek még az említését is, függetlenül attól, hogy magától Marx Károlytól származott.

Az ázsiai politarikus társadalmi-gazdasági berendezkedés szükségszerűen feltételezi a rendszeres erőszak használatát, méghozzá nemcsak a termelés résztvevőivel, hanem magukkal az államapparátus tagjaival szemben is. A terror, a leszámolások, a megfélemlítés az társadalom feletti uralom megszilárdításának és az osztályokon belüli egység megteremtésének szokásos eszközei. A legfelsőbb vezető – a diktátor – testesíti meg az állam egységét. Az ilyen rendszerek gazdasági alapját a lakosság kizsigerelése jelenti, e gazdasági viszonyok középpontjában pedig éppen a terror és az elnyomás nem gazdasági természetű fogalmai állnak: a rendszerszintű erőszak nélkül lehetetlen a hasonló politarikus társadalmak gazdasági fennmaradása.

Tényleg ebben rejlene a sztálini elnyomó rendszernek mint jelenségnek a titka? Mindenképpen figyelembe kell vennünk a tényt, hogy az ilyen fajta, archaikus jellegű rémuralomnak és erőszaknak semmiféle észszerű magyarázata nincsen. Semmi értelme sincs arról vitatkozni, hogy indokolt volt-e az elnyomás, illetve hogy vétkesek vagy ártatlanok voltak-e azok, akiket eltaposott az állami terror gépezete. Voltaképpen az áldozatoknak ebben a teljesen önkényes és véletlenszerű kiválasztásában volt a magyarázat: bárkiről kiderülhet, hogy a nép ellensége. A politarikus állam fő feladata pedig a megfélemlítés és az elnyomás, nem a büntetés.

Mítosszal és álomvilággal vegyítve

Más szóval, az agresszivitás, az erőszak és a félelem rendkívül ősi jelenségek. Sajnos semmiképpen nem akarnak eltűnni a társadalom színteréről. Ráadásul az archaizálás az életnek újabb és újabb területein érezeti hatását. Az emberek hozzászórtak, hogy egyetlen lényeges kérdést sem lehet törvényes úton, katonai nyomás és erőszak nélkül megoldani. Magas kerítés vesz körbe minden Moszkva környéki házat, a moszkvai udvaroknak pedig szinte mindegyikét sorompó zárja le – ez vajon nem valami ősi szellemet tükröz, nem a feudális széttagoltság jele a társadalom térszerkezetében?

Az agresszivitás tömegjelenséggé vált; újban bárhol és bármikor kifejeződik. Rendkívül könnyen robban ki ott, ahol különféle ellenségekkel, árulókkal, kémekkel, idegenekkel riogatnak... A világ már csak ilyen.

Eközben élénk ütemben folyik a társadalmi tudat vallási mitológiával, hagyományörző modellekkel és értékekkel való átítatása, illetve egyfajta gyözködés a tudomány és a kultúra világhírű eredményeinek elutasítására. Ilyen a fenntartható felvilágosodás-ellenesség – valószínűleg már mindenki hallott róla (антипросвещение). Tegyük még mindehhez hozzá az olyan történéseket, amikor műalkotásokat és kulturális értékeket semmisítenek meg nyilvánosan a kiállításokon, vagy előadások és fellépések betiltását követelik – mindezek vélhetőleg sértik a rejtélyes ha-

táskörrel rendelkező furcsa bűnözők vallásos vagy hazafias érzéseit.

A társadalmi intolerancia odáig fajult, hogy hallatlan módon már gyerekek válnak az ideológiai összeütközések túszaivá vagy áldozataivá. 2016 áprilisában fordult elő legutóbb, hogy néhány „hazafias” aktivista gyerekeket és tanárokat támadott meg, akik vidékről utaztak fel Moszkvába a Memorial jogvédő szervezet által rendezett „Az ember a történelemben” iskolai verseny eredményhirdetésére. A harc egyik módszerévé vált a politikai ellenfelek gyerekeinek megverése, fenyegetése, kifosztása...

Tudományos szempontból tekintve a társadalmi tudat egy különleges – mitologikus – formájának újjáéledésével van dolgunk, egy olyan formáéval, mely a társadalom fejlődésének legkorábbi, legősibb (legarchaikusabb) korszakában jött létre.

A nem egyszerűen legendák gyűjteményeként, hanem a társadalmi tudat racionális gondolkozást megelőző szakaszaként értelmezett mítosz a 20. század harmincas éveig nyúlik vissza, és mindenekelőtt a híres francia etnológus és filozófus, Lucien Lévy-Bruhl⁴ nevéhez fűződik. Az általa bevezetett fogalmak – a „prelogikus” (‘a logikus gondolkodást megelőző’), a „prelogikus gondolkodás mód” („caractere prélogique de la mentalité primitive”), a [személyek és dolgok közti] azonosság („loi de participation”) segítették az eligazodást a korai társadalmak sajátos gondolkodásmódjában. Az ok-okozati kapcsolatoknak és az érvelés következetességének, illetve a számunkra megszokott formális logikának a hiánya, a csodába vetett megingathatatlan hit – mind olyan jelenségek, amelyek megkülönböztetik a misztikus tudatot a modern racionális gondolkodásmódtól.

4 Szociológusként és kultúranropológusként az emberi természet típusait tanulmányozva Lévy-Bruhl (1857–1939) arra a felismerésre jutott, hogy a társadalmi típusoknak különböző gondolkodási formák és lelki alkotók (mentalitások) felelnek meg. Alapvető, minőségi különbség van a történelmi, technikai civilizációk társadalmá és a primitív társadalmak, valamint a modern, illetve a primitív ember gondolkodása és mentalitása között.

Egy másik francia kultúranropológus, Claude Lévi-Strauss⁵ szerint a mitologikus gondolkodás fő sajátossága abban rejlik, hogy az emberek az egész világot „bináris oppozíciók”, azaz alapvető ellentétpárok prizmáján keresztül szemlélték. Ezek így néznek ki: „nyers – főtt”, „lent – fönt”, „ég – föld”, „éjszaka – nappal”, „barát – ellenség”. Mindezek a példák ezt a legkorábbi világertelmezést mutatják a maga elképzelhetetlen egyszerűségében.

A mítoszban a kép mindig fontosabb a fogalomnál. Az érzékileg felfogható képek eluralkodását erős érzelmek kiáradása kíséri. Ilyenkor rögtön működésbe lépnek ugyanezek az ellentétpárok, miközben az egész világ elkezd fekete-fehérré válni, és „jó – rossz”, „saját – idegen”, „okos – buta” stb. szembenállásokra oszlik fel. A mítoszban egy egyértelmű jelkép lehet mind állító („saját”), mind tagadó („idegen”). Lényeges azonban, hogy mindez átmenetek, belső bonyolultság, ellentmondásosság, kétértelműség nélkül történik.

Ilyen primitív gondolkodással találkozunk a mai orosz valóságnak minden területén a televíziótól és a focimeccsektől kezdve a művészeti kiállításokig és a nemzetietel-kóstolóig. Csak képzeljük, hogy mindannyian a 21. században élünk, egyes kortársaink tudatuk berendezkedése és tartalma szempontjából nem egyszerűen a középkorban, hanem voltaképpen őseredeti állapotban élnek. Az ilyen archaikus tudatú emberek képtelenek kritikai gondolkodásra, józan elemzésre, bármilyen bonyolult logikai folyamat alkalmazására. A körülöttünk lévő valóság ilyen fokú fekete-fehér szemlélete pedig semmi jóval nem kecsget modern korunk szövevényes világában.

Hogyan lehet normák és hatalom nélkül élni?

Vajon miért bizonyult az orosz lakosság ennyire fogékonyak a világfelfogás archaikus formái iránt? Próbáljunk meg gondolatban visszatér-

5 Claude Lévi-Strauss (1908–2009) a strukturális antropológia irányzatának megteremtője. Megteremtette a vad gondolkodás (la pensée sauvage) fogalmát, amely a régiek gondolkodását egy asszociációs és metaforikus logikára, és az arra épülő mágius-totemisztikus magatartásra, mint az ősi vallás formájára vezette vissza.

ni ugyanazokba a kilencvenes évekbe, amikor szétesett a Szovjetunió, és eltűntek az ideológiai kapaszkodók. Lényegileg ez nemcsak az ideológiának, és nemcsak az országnak a szétesése volt, hanem az egész meglévő értékrendszernek, az élet megszokott normáinak a szétrombolása is. Emile Durkheim⁶ óta a szociológusok anómiának, azaz norma-nélküliségnek nevezik a társadalomnak ezt a fajta krízisállapotát (a görög „nomosz” – norma szóból, „a” negatív előképzővel).

Az anómia vákuumot hoz létre az értékrendszerekben, a társadalomból eltűnnek a jelentősebb fogódzók, nem beszélve a társadalmilag magasabb rendű eszményekről, célokról, melyeket maga Durkheim is az egészségesen működő kollektív tudat nélkülözhetetlen elemeinek tartott.

A norma-nélküliséggel járó sötét űr tömeges szorongást és depressziót vált ki az embereknél. Durkheim hasonló szituációk tanulmányozása közben jött rá, hogy az anómia megjelenése és az öngyilkosságok számának megnövekedése közt állandó kapcsolat van. Ez az egyik legfontosabb tudományos felfedezése. A leggyengébbek, akik hozzá voltak szokva a normák által szabályozott élethez, nem voltak képesek átvészelné a válságot, és véget vetettek életüknek. Mások mindenbe beletörődvé társadalmi-pszichológiai archaizálásba merültek a „valamiben mégiscsak hinnünk kell” elv alapján.

A szociológusok régen észrevették, hogy az ilyen korszakokban a lakosság készen kapott gondolati klisék felé kezd vonzódni, melyek a fejlődés korábbi lépcsőfokain álló túlhaladott kultúrákban léteztek. A történelmi emlékezet különböző rétegeiből elkezdtek kiemelni a vallási-mitológiai tudat korábbi modelljeit. A vallási elragadtatásra hajlamos emberek már rég elfeledett kulturális jelképeket elevenítenek fel. Sajnos, Oroszország sem menekült meg ettől a sorstól, újabb példát szolgáltatva arra, milyen igazak a szociológia törvényszerűségei.

Az ilyen időkben tömegével jelennek meg

6 Emile Durkheim (1858–1917) francia szociológus, a modern szociológia és kulturális antropológia atyja, legjelentősebb úttörő egyénisége, klasszikus alakja. Több iskolateremtő könyve és publikációja született általános társadalomelméleti kérdésekben, valamint a bűn, az öngyilkosság, a vallás és a vallásosság tárgyában.

különböző csodatévők, test- és lélekgyógyítók, varázslók, látnokok... Gomba módra kezdnek elszaporodni a különböző álhagyományos ideológiák, melyek gyakran minden valóságos történelmi alapot nélkülöznek.

Az emberek pedig – ahogy ezt mondani szokás – hagyják magukat megvezetni. Az élet nehézségei és a szemfényvesztők ékeszsolása megakadályozzák őket annak felismerésében, hogy az ilyen út a semmibe, a múlt kék ködébe vezet. Ez rögtön néhány korszakkal hátrább veti a társadalmi tudatot. Mennyi erőfeszítésünkbe kerül majd azután, hogy kikészülődjunk ebből a középkori tudatállapotból?

Természetesen az ilyen helyzetben lévő társadalomnak erőt kell találnia magában, hogy szembe tudjon helyezkedni a széteséssel és a normák hiányával. Azonban távolról sem képes mindenki megfelelő módon végiggondolni, mi zajlik körülötte. S főként arra nem, hogy új közösségi célokat fogalmazzon meg vagy elméleteket dolgozzon ki a jövőbeli fejlődéssel kapcsolatban.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez történelmi méretű feladat, mely időt és türelmet kíván. Évekbe telik majd elvégzése. Felelősségteljes küldetésről van szó: azoknak áll módjában új utakat keresni és új társadalmi eszményeket teremteni – és kötelességük is ezt megtenni –, akiket a 19. század vége óta sajátos kifejezéssel „intelligenciának” (‘értelmiségnek’), azaz a társadalom felvilágosodott elitjének nevezünk. Igaz, akad ma néhány szociológus, akik mind gyakrabban írnak a modern orosz értelmiség válságáról, sőt haláláról, miután nem sikerült fellelniük ezeket az egészséges erőket a társadalomban. Hinni szeretném, hogy ez nem így van.

Oroszországban még az is súlyosbítja az archaizálás jelenségét, hogy a hatalom szívesen behódol a tömegek igényeinek, nem ritkán szándékosan teremtve hasonló közhangulatot olyan hangzatos frázisok segítségével, mint „a nagyhatalom újjászületése”, „a nemzeti hagyományok felélesztése”, „a különút” keresése, rátalálás a „nagy orosz lélekre” és így tovább.

A társadalmi tudat elbutítása, az egységes gondolkodásra és az összetartásra hívás alkalmas feltevéteket teremtenek bármilyen manipuláció számára. Senki előtt nem titok, hogy különböző kor-

szakokban és országokban a hatalom nem egyszer fordult hasonló eszközökhöz. A csúcstechnológiás, mindenekelőtt televíziós propaganda lehetővé teszi, hogy a normák hiánya (anómia) által már elpusztított társadalmi tudatra egyfajta kulturális-ideológiai bevonat is rányomja a bélyegét, annak szükségszerű „barátok” és „ellenségek”, illetve „hazafiak” és „árulók” címkézéseivel.

Úgy tűnik nekem, hogy egy ilyen stratégia hatalmas veszélyt rejt magában az ország szempontjából, tekintettel az amúgy is bonyolult orosz történelemre. Ugyanis ezekkel az archaikus vagy áltörténelmi tudatformákkal együtt újjáéledhetnek és felerősödhetnek a társadalmi együttműködés ősi, jog előtti formái. Ennek eredményeképpen olyan jelenségekkel találkozhatunk, mint társadalmi szétesettség, a tömeges agresszió elszabadulása, vagy annak a farkastörvénynek az újjáéledése, mi szerint a testileg erősek uralkodnak a gyengék felett – bárminemű társadalmi vagy erkölcsi korlátozás nélkül. A Kuscsevskaja faluban történt mézszárlás példája⁷ – melynek egy gyerekes család esett áldozatul – jelzi, hogy a társadalmi szerveződés milyen pusztító formákat ölthet.

7 A kubanyi Kuscsevskajában elkövetett bestiális, tizenkétszeres gyilkosságra utal. A bűncselekmény, valamint a nyomozás az oroszországi lét legmélyebb bugyraiba világított be, és egyre világosabbá válik, hogy nagyon sok helyen ugyanolyan bűnbandák uralkodnak, mint ebben a faluban, sőt sokak szerint egész Oroszország egyetlen nagy Kuscsevskaja. 2010. november 4-én 12 embert, köztük négy gyereket gyilkoltak meg bestiális módon Kuscsevskaja: egyik módos villájában. Ezután felgyújtották a házat, de az nem égett le. A vér az ún. Capok-banda kezébe tapad. Kiderült, hogy a Capok testvérpár, szintén helybeli farmerek, afféle adót vetett ki a többi gazdálkodóra, és ennek behajtására egész bandát szervezett. Az egyik fivért megölték, de Szergej Capok folytatta. Ő egyetemet végzett, a szociológia doktora, disszertációjának címe: A mai falusi lakos életmódjának szociokulturális sajátosságai és értékei. Mi több, egy ideig a járási önkormányzat képviselője volt, és indult a polgármesteri tisztségéért. A banda tagjai csak az ezt megelőző évben sok más bűncselekmény mellett legalább 200 lányt és nőt erőszakoltak meg. Az áldozatok közül mindössze 25 tett feljelentést, és ezekben az ügyekben sem történt semmi. (<http://www.nagyvarad.ro/hirek/orszag-vilag/item>)

Közös világunkat kétfajta kapitalizmus uralja

Nem akarom elkészeríteni azokat, akik hozzászoktak, hogy mindenre büszkék, ami orosz, de el kell mondanom, hogy mai helyzetünk távolról sem egyedi jelenség. Már nem egyszer láttunk rá példát Latin-Amerikában, Afrikában, és sok ázsiai országban is. Hernando de Soto, a híres perui közgazdász rendkívül találó megfogalmazása jut eszembe a 2000-es évek elejéről: „Tíz évvel korábban alig kockáztatta volna meg bárki is, hogy párhuzamot vonjon a keleti kommunista blokk országai és Latin-Amerika között. Ma csaknem ugyanabban a cipőben járnak: kiterjedt árnyékgazdaság, kirívó egyenlőtlenség, mindent behálózó maffiarendszer, politikai bizonytalanság, tőkekiáramlás és a törvények figyelmen kívül hagyása jellemzi őket.”

Úgy gondolom, hogy politikusainknak, tudósainknak és általában mindenkinek, akinek nem közömbös országunk jövője, komolyan kellene foglalkoznia más országok történelmi tapasztalataival. Különösen a „perifériás kapitalizmus” függőségi elméletét kellene magunkévá tennünk, mely Raúl Prebisch argentin közgazdásztól származik, aki már sok éve áll az ENSZ Latin-Amerikai Gazdasági Bizottsága (ECLA) élén.

A fejlődő országokban, ahol a kapitalizmus nem természetes fejlődési folyamat eredményeként jött létre, hanem kívülről érkezett, sajátos gazdasági rendszer alakul ki. Prebisch a perifériás kapitalizmus névvel illette ezt. Bebizonyította, hogy a kapitalista piacgazdaság nem egyetemes és egységes, mint ezt korábban képelték. Jelen világunkban legalább két típusa van jelen – a centrumban lévő [fejllett országok] kapitalizmusa, illetve a periféria országainak függő kapitalizmusa.

A gazdaságilag elmaradt országokban az olyan liberális reformok, melyek kívülről célozzák meg a kapitalizmus fejlődésének felgyorsítását és a korábbi nem piacgazdasági rendszerek lerombolását, a jólét megteremtése helyett éppen ellentétes hatást érhetnek el. Ezek a tőkekiáramlás, a gazdagok és szegények közti óriási szakadék és a nyersanyag-kitermelésre való ráállás. Tegyük még ehhez hozzá a társadalom és a kulturális élet lebutítását, az agresszió és az idegengyűlölet elharapózását...

A perifériás kapitalizmus egy viszonylag jól működő országot is szegénységbe taszíthat, elhúzódo gazdasági pangást, anómiás állapotot, lelki leépülést idézve elő.

És ha a reformok következtében Oroszországban is nem a klasszikus értelemben vett, hanem ugyanez a „perifériás kapitalizmus” alakult ki? Csak nem innen ered az a mindent megnyomó archaizálás is, mely felbukkant társadalmunkban? Sajnos, mind több érv szól éppen egy ilyen értelmezés mellett.

Üveggyöngyjáték⁸ az idegösszeomlás szélén⁹

Társadalmunk ma sajnos nem igazán fogja fel a fenyegető veszélyek nagyságát. Nemcsak általában az emberek, hanem sokan a szakértők közül is a tudatlanság homályában vannak. Nemigen alkotunk fogalmat az ország valós állapotáról, ami leküzdhetetlen akadályokat teremt megfelelő fejlődési útvonal kidolgozásakor. Sok komoly elemzőről elmondható, hogy a valóság értelmezése helyett inkább vonzzák őket a mély értelmű „civilizációs-kulturális fejtegetések”.

De ha komolyan azt állítjuk, hogy az emberiség fejlődésének nincsen semmiféle általános törvénye, és hogy a „mi páncélvonalatunk” a többihez képest mindig „külön vágányon áll”, akkor hitelesen és megfontoltan kellene a világ elé tárni, hogy miben nyilvánul meg megismételhetlenségünk.

Vegyünk csak egyetlen példát: a történelmi családi értékek egekig magasztalását. Állítólag a hagyományos családmódellet újjaéledésével Oroszországban rögtön kezdetét veheti minden szép és jó.

S mindez teljes komolysággal történik. Mintha senki sem tudná, hogy a nő ezekben a „hagyományos”, azaz patriarchális keresztény családokban jogfosztott lányként élt, hasonlóan a gyerekekhez. Velük kapcsolatban állandó – testi, szexuális vagy erkölcsi – erőszakot alkalmaztak. A végletekig kihasználták őket, teljes alávetettségben éltek. Például a házastársi hűtlenség elkövetése esetén a férfit legjobb

esetben „megfedték”, a nőt viszont olyan kegyetlen büntetések várták, mint a megkövezés vagy a földbe ásás.

Kiderült, hogy a nemzeti identitás védelmezői által népszerűsített hagyományos családmódellet felélesztése ugyanolyan jogfosztott és kiszolgáltatott állapotba juttatná a nőket, mint ahogy ez eddig meg volt írva az orosz élet történelemkönyvében. Egy modern társadalomban lehetetlen és szegényteljes dolog ezzel előállni.

Ezzel egy időben épp úgy szegénykezésre ad okot, hogy országunkban elhagyott gyermekek ezrei élnek gyerekközhelyeken. Továbbá szegénytelen annak látszatát kelteni, hogy vidéken nincsen tömeges szegénység, és azt tagadni, hogy sok orosz család egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy gondoskodjon gyermekei ellátásáról és neveléséről. A hajléktalanság, a gyermekszegénység messze nemcsak erkölcsi, hanem alapvető gazdasági probléma. A gazdasági előrejelzések szerint a lakossági jövedelmek szintje és következésképpen az életszínvonala is tovább fog csökkenni a válság idején. A lakosság legsebezhetőbb rétegei pedig az egyedülálló nyugdíjasok és a sokgyerekes családok lesznek. Kérem, nyissák csak ki a közgazdaságtani, szociológiai és demográfiai témájú könyveket!

Ezeknek a problémáknak a hátterében nagyon furcsa benyomást kelt néhány, a mai intellektuális körökben népszerű „posztmodern” vállalkozás. A társadalmi valóság kutatása helyett az elméleti szakemberek véget nem érő vitákat folytatnak a „diszkurzív gyakorlatokról”, „a határok érzékeléséről”, a „sokféle értelmezési lehetőségéről” stb. Ahelyett például, hogy az egyenlőtlenség problémáiról értekezzenek, hosszasan folyik a szó arról, hogyan tükröződik az egyenlőtlenség a reklámokban, az óriásplakátokon, a tömegközlekedési eszközökre ragasztott hirdetésekben. Az oroszországi szegénység életbevágó problémája helyett azal vannak elfoglalva, hogyan „jelenik meg” a szegénység a tömegkommunikációs eszközökön keresztül, az interneten és a reklámokban (függetlenül a szegények valós helyzetének elemzésétől).

8 Utalás Hermann Hesse *Üveggyöngyjáték* című Nobel-díjas regényére, mely az európai szellem és kultúra sorsát keresi.

9 Utalás Pedro Almodóvar spanyol rendező *Nők az idegösszeomlás szélén* című 1988-as filmjére.

A Kosztromai terület (Костромская область)¹⁰ Ugor szociológiai projektjének a keretében (a kiváló akadémikusunk, Nyikita E. Pokrovszkij vezetésével) már hosszú évek óta tanulmányozzuk az orosz falu tényleges pusztulási folyamatát. Megfigyeljük azt az igazi szegénységet és nyomort, melyben ma a falun lakók túlnyomó többsége él. Vajon tudja-e sok fővárosi szociológus, hogy az iskolai hálózat optimalizálása és a kis osztatlan vidéki iskolák bezárása óta gyerekek ezrei kényszerülnek arra, hogy télen órákig fagyoskodjanak a megállóknak az egyetlen iskolabuszra várva? Emellett a buszmegállóba eljutás is eleve néhány kilométer gyaloglást jelent, aztán pedig több óra zötykölődés következik, míg az egyetlen és igen rozoga busz végighalad a fálvakon, és összegyűjti valamennyi kis nebulót. Este pedig következik a visszaút annak minden nehézségével és veszélyével.

Talán itt az ideje, hogy igazi térképeket rajzoljunk a gyerekek naponta megtett útjairól, vagy hogy kiszámoljuk, mekkora távolságra esik egy-egy falusi település a legközelebbi egészségügyi központtól, melyek – hasonlóan az iskolákhoz – szintén „optimalizáláson” estek át. De az értelmiségiek többnyire jobban szeretnek a virtuális térben kutatni, és „elme-térképeket” (mindmap-eket) összeállítani.

Eközben társadalmi valóságunk tele van súlyos ellentmondásokkal, megoldásra váró problémákkal és veszélyekkel. Ezek megismerése nemcsak elmélyült tudományos elemzést és elméleti szigorúságot igényel, hanem állampolgári felelősségünk is.

Összességében elmondható, hogy nemcsak és nem annyira a feudalizmus mint olyan, hanem a szó igazi értelmében vett archaizálás indult virágzásnak társadalmunkban. Rég elfeledett és – úgy tűne – örökre a feledés homályába merült dolgok váltak jelen életünk megkérdőjelezhetetlen részévé. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy más nem maradt hátra, mint megadásal meghajolni a sors előtt és kivédeni csapásait.

¹⁰ A Kosztromai terület az Orosz Föderációt alkotó jogalanyok egyike, önálló közigazgatási egység, a Központi Körzethez tartozik. Az európai országrész középső vidékén terül el.

Épp ellenkezőleg, a valóságos történelmi erő-egyensúly felismerése lehetőséget ad arra, hogy közös döntést hozzunk arról, mik a céljaink, és hogy milyen társadalomban kívánunk élni.

(*Nyevaviszimaja Gazéta*)

Amanda Hess

Álmok és mítoszok a női szavazati jogról

Amikor az Egyesült Államokban Victoria Woodhull indult az elnökválasztásokon, még csak szavazati joga sem volt. „Ha a nők is az urnákhoz járulhatnak majd – írta a New York Herald című népszerű napilap 1870-ben, mikor a hölgy bejelentette indulási szándékát –, Victoria hatalmasabb szavazótáborot tudhat maga mögött, mint amely ez idáig ebben az országban vagy másutt valaha összegyűlt.” Végül is „a nők mindig egymás pártját fogják” – tette hozzá az újság. A The Herald kiállt a női választójogokat érintő törvénymódosítás elfogadásáért, majd 1872-ben Viktória győzelméért („victory for Victoria”).

Ez még azelőtt történt, hogy kitört volna a szexbotrány. Woodhull elvált nő volt, és a szexuális élet mindig is sok támadásra adott okot. Az újságok azonban hamarosan egy igazán saftos történettel álltak elő: Victoria valamikor egy házban lakott mind az első, mind a második férjével. Woodhull a sajtó útján védekezett. Elmondta, hogy családja csak jótékonyaságból fogadta be rokkant, alkoholista volt férjét, nem bigámia áll a háttérben. Az újságok címdoldalain azonban „kegyvesztettnek” bélyegezték, és politikai pályáját BUKÁS-ként könyvelték el. Woodhullt kilakoltatták otthonából, és arra kényszerítették, hogy tizenegy éves kislányát kivegye az iskolából. Thomas Nast karikaturista egyenesen a sátán feleségként szerepeltette egy rajzán.

Az ellenkezője lett az igaz annak az általános vélekedésnek is, hogy a nők „mindig” támogatják egymást. A szüfrassetek tábora – mely eddig Woodhull mögött állt – meggyengült.

A Cincinnati Commercial című korabeli hírlap egyik rovatvezetője azt írta, hogy míg „bizonyos körülmények között a férfiak a nem teljesen kifogástalan jelöltre is szavaznak”, egy női jelöltnek „az erény és az illem mintaképének” kell mutatkoznia, ha „társainak szavazatait meg akarja nyerni politikai terveinek valóra váltásához”.

2016-ban megint szárnyra kapott, majd elbukott az elmélet, ami szerint a nők szavazáskor összefognak – nemük érdekeit szem előtt tartva. Ennek elvben olyan választásnak kellett volna lennie, ahol a nők szövetségre lépnek, hogy útját állják egy olyan embernek, aki azzal kérkedett, hogy tapogatja őket; akit tucatnyinál is több nő vádol nemi erőszakkal; aki kijelentette, hogy a gyermeküket elvetető nők büntetést érdemelnek; aki azt mondta, hogy azok a nők, akiket szexuális zaklatás ér a munkahelyükön, „válasszanak más életpályát”; aki – mikor nem tetszett neki az újságíró kérdése – burkoltan arra célzott, hogy a hölgynek biztosan éppen havi vérzése van; aki női ellenféléről úgy nyilatkozott, hogy nem „mutatna jól elnökként”. Ennek olyan választásnak kellett volna lennie, melyben a nők nem kérnek egy nőgyűlölő jelöltből, és azt a jelöltet pártolják, aki maga is nő.

A CNN a választások lezárulása után készített felmérései (exit poll) azt mutatták, hogy bár Hillary Clintonnak sikerült női szavazókat megnyernie (a nők 54 százaléka szavazott rá), ugyanakkor vesztett is szavazataikból. A voksok számát átrajzolta és négyfelé osztotta a származás és az iskolázottság kérdése, de meghatározó volt a földrajzi elhelyezkedés és a családi állapot is. A fekete bőrű nők 94 százaléka szavazott Clintonra, míg a fehér bőrű nők 53 százaléka Trumpot választotta; a házasságban élő nők 53 százaléka tette le Trump mellett a voksát; hasonlóan a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező fehér nők 62 százaléka. Mindent összevéve, a kezdeti eredmények arra utaltak, hogy a női szavazók némileg kevesebb hajlandóságot mutattak arra, hogy a demokrata jelöltre szavazzanak, mint 2012-ben. Pedig a nőkkel kapcsolatos legsértőbb dolog, ami akkoriban Mitt Romney szájából elhangzott, mindössze az volt, hogy mikor női munkatár-

sakat választott maga köré,¹¹ nőkkel dugig levő iratgyűjtőket nézett át.

A nők választójogának gondolata egyszerre magasztos amerikai álom és élcelődések középpontjában álló mítosz. Már akkor benn volt a köztudatban, amikor a nők még nem vehettek részt szavazáson. 1858-ban a női választójog egy támogatója úgy érvelt a The New York Times hasábjain, hogy a nők „több jó honpolgárhoz méltó erénnyel rendelkeznek, több bennük az előrelátás, a mértékletesség, a szorgalom és az önuralom”, mint a férfiakban. 1871-ben pedig Susan B. Anthony, az amerikai nőmozgalom nagy alakja azt állította, hogy a választójog megszerzése esetén a nők együttesen erkölcsi fölénybe kerülnének. A női szavazók – a prostitúció fertőjét elkerülendő – „a bűn és az erkölcstelenség ellen hirdetnek harcot”, javasolva, hogy „biztosítsanak számukra jövedelmező foglalkoztatást, tiltsák be a szeszes italok és a dohány árusítását, és hogy a férfiakat tanítsák a mostani életvitelüknél magasabb rendű és nemesebb életre” – jelentette ki a harcos feminista. 1894-ben egy New York-i szalonban rendezett összejövetelen egy férfi azt mondta, hogy csak azért támogatja a nők szavazati jogát, mert tudja, hogy semmilyen változást nem fog hozni a fennálló állapotokban. „Ha az a veszély fenyegetne, hogy a nők esetleg véget akarnának vetni bármi jó dolognak – vélekedett –, akkor észszerű lenne megakadályozni őket ebben.”

A választás napján¹² Clintont támogató nők keresték fel azt a New York-i temetőt, ahol Susan B. Anthony nyugszik. Sárga rózsát viseltek, és az „Én szavaztam” (“I voted”) feliratú kitűzőjüket a sírkövéhez erősítették, hogy leróják tiszteletüket feminista elődjük előtt. A női választójogért harcoló szüfrazettek azonban egy bizonyos fajta nő felszabadítására szánták energiáikat. Számukra a női politikai öntudat lényege nem az amerikai nők közös tapasza-

11 Mitt Romney a Republikánus Párt elnökjelöltje volt a 2012-es választáson. Elhíresült mondásában a férfiak és nők egyenlő bérezésével kapcsolatban arra utalt, hogy nem talált elég magasán kvalifikált női munkatársat, ezért kabinetjét férfiakból alakította meg.

12 Az amerikai elnökválasztást mindig a november első hétfőjét követő kedden rendezik meg.

latában rejlett, hanem a fehér női erényekről alkotott képben. A fehér bőrű nők közül sokan tünetően figyelmen kívül hagyták a mozgalomban részt vevő színes bőrű társaikat. Rosalie Jones, az előkelő társasági hölgyből lett szüfrazsett magát „tábormoki” címmel illette, és New Yorktól Washingtonig vezényelte női „seregét” 1913-ban. Amikor délről érkezett férfiak egy csoportja arról kérdezte, vajon támogatja-e a fekete nők szavazati jogát is, a válaszadás alól kibújva csak annyit mondott, hogy „oldják meg az államok a saját problémáikat”. Majd mikor fekete bőrű nők próbáltak csatlakozni a menethez Maryland államban, nem vett tudomást létezésükről; azok a sor végére álltak pár száz méteren át, majd szép lassan lemaradoztak.

1894-ben egy fehér nő a brooklyni Woman Suffrage Association (Társaság a női választójogokért) gyűlésén arra panaszkodott, hogy New York vált az összes nemzet csöcselékének gyűjtőhelyévé, és hangsúlyozta, hogy a nők választójogát szigorúan korlátozni kell, hogy a nem kívánatos elemeket távol lehessen tartani a szavazóurnáktól. „Gondoljuk csak el, mit jelentene, ha minden nő megkapná – mondta –, a bűnözőknek és a koldusoknak is van feleségük; nők ezrei dolgoznak dohánygyárakban és a hasonló munkaterületeken; van továbbá körülbelül kétmillió néger nő országunkban, akik nem sokkal emelkednek az állati lét szintje fölé.

Íme egy nő, akitől országa egyik legalapvetőbb jogát tagadták meg. S mégis, nem átalott amellett érvelni, hogy akkor jusson ehhez a jogához, ha nőtársainak nagy része biztosan nem részesedik belőle. Elvégre már így is elég befolyással bírt a fehér férfitársadalomhoz való közelsége miatt. Ha az alacsonyabb osztályba tartozó, színes bőrű, bevándorló nők is szavazhatnának, az nem tenne jót a „soft power”-nek nevezett finom erőknél. A nők némelyike annyira elégedett volt ezzel a hatalmi elrendeződéssel, hogy nyíltan elutasította a választójog gondolatát. 1908-ban a New York Times egy női olvasója név nélkül a következő véleményének adott hangot: „Rengeteg olyan nő van, aki – bár nem emeli fel a szavát –, de zokon veszi azt a következtetést, hogy csak az

ún. értelmiségi nők gondolkoznak el a kérdésen, és csak ők hivatottak megmondani, mik legyenek a követeléseink.” Majd hozzátette: „Mi azt kívánjuk, hogy helyzetünk e tekintetben maradjon változatlan: továbbra is tanácsal és befolyással szeretnénk odahatni.” Szó sincs itt szavazásról. Az aláírás helyén ez állt: „A női választójog ellenzői”.

Miután a nők tényleg megkapták a szavazati jogot, nem szavaztak egyhangúlag még a nemek közti egyenlőség kérdéseiben sem. 1916-ban a szüfrazsették arra szólították fel a nőket azokban az államokban, ahol már elfogadták a női választójogot, hogy szavazzanak Charles Hughes elnökjelöltre (aki kiállt az ezt célzó törvénymódosításért) szemben Woodrow Wilsonnal (aki viszont ellenezte). A kampány sikertelennek bizonyult. „A női szavazótábor nem követte vezetőit” – írta a korabeli The [New York] Times a címdalán – A nők úgy szavaztak, mint a férfiak.” 1920-ban a Nők Nemzeti Pártja (National Woman’s Party, NWA) már előre látta, hogy „a pusztán tény, hogy a nők megjelentek a választók körében, egyengetni fogja bizonyos reformok útját”, beleértve a női egyenjogúságot biztosító alkotmánymódosítást. Amikor viszont 1923-ban bevezették a női egyenjogúságról szóló alkotmánymódosítást, ez nem járt együtt a nők közötti együttműködés kialakulásával. A módosításért kardoskodó középosztálybeli nők szembekerültek a munkásosztálybeliekkel, akik attól féltek, hogy mindez ki fogja kezdeni a női munkavállalóknak járó törvényi védelmet. Amikor az 1970-es években ismét napirendre került a módosítási javaslat, végső csapást mért rá egy új női frakció, hazafias jobboldali háziasszonyok segítségével. Vezetőjük, Phyllis Schlafly azzal érvelt, hogy a törvénymódosítás megfosztaná a rászoruló nőket az olyan törvényesen járó juttatásoktól, mint például a tartásdíj.

Miért is kellene a nőknek egyetérteniük egymással? A szavazók más csoportjaihoz hasonlóan a nők sem tömörülnek olyan közösségekbe, ahol elsősorban egymással vannak kapcsolatban, és ugyanaz a társadalmi és gazdasági valóság veszi körbe őket. Elidegenítőleg

hatnak a faj, a társadalmi osztály, a lakhely, a szexuális irányultság és a házasság kérdései. Különbözőségeik miatt a nők gyökeresen más nézeteket vallanak azzal kapcsolatban, hogy mit jelent nőnek lenni. Ezek az elképzelések gyakran összeütközésbe kerülnek egymással. S ez sehol sem olyan nyilvánvaló, mint amikor egy másik nő neve van a szavazócédulán.

Közel száz évvel Victoria Woodhull történelmi kampánya után 1964-ben a Maine állambeli republikánus Margaret Chase Smith szenátor indult pártja elnökjelölti posztjáért. Bár Smith szervezett női klubok támogatását tudta maga mögött országsszerte, a Gallup Intézet közvélemény-kutatási felmérése azt mutatta, hogy az amerikai nők kevésbé voltak hajlamosak elfogadni egy női elnök gondolatát, mint a férfiak. Amikor egy titkárnőt Margaret Chase Smith kampányáról kérdeztek, azt válaszolta, hogy „nem érezné magát biztonságban egy női vezetés alatt álló kormány esetén”. Még Nellie Tayloe Ross, Amerika első női kormányzója – aki 1925-ben Wyomingban esküdt fel hivatalára egy a férje halála után tartott időközi választás során – is nyilvánosan ellenezte Smith jelöltségét. Szerinte a nőkben nincs meg a kellő fizikai erőnlét ahhoz, hogy elnökök legyenek.

Mire Shirley Chisholm – Amerika első fekete bőrű képviselőnője – 1970-ben bejelentette, hogy a Demokrata Párt színeiben akarja magát megméretetni az elnökválasztáson, az amerikai nők 66 százaléka már belenyugodott a gondolatba, hogy egy nő is állhat az ország élén. Chisholm próbálkozása azonban a felszínre hozta a feminista mozgalmon belüli törésvonalakat a faji kérdést illetően. Bár kezdetben számos ismert fehér feminista vezető kiállt mellette, ezek az 1972-es választások közeledtével kezdtek megintogni. Chisholm egy kongresszusi képviselőtársa, Bella Abzug nem volt hajlandó támogatni őt és kampányolni mellette. Gloria Steinem a Chicago TV egy talkshow-jában Chisholm mellett ülve tért ki az egyenes válasz elől: „Én Shirleyt és George McGovern-t is támogatom.” Betty Friedan a következő szavak kíséretében mutatta be Chisholm-t egy gyűlésen: „Az alelnökségnél kevesebbel be se érjük.” Shirley kénytelen volt beleszólni, hogy helyesbitsen,

és megismételte, hogy ő az elnöki, nem pedig az alelnöki tisztségért indul. „Szeretném, ha tisztában lennének azzal, hogy miben támogatnak” – tette hozzá. Miután Friedan lelkesen elkötelezte magát a kampány mellett, fehér feminista gondolkodásmódja terhesnek bizonyult. A Demokrata Párt elnökjelölő konvenciója előtt néhány héttel Friedan ragaszkodott ahhoz, hogy Harlembe menjenek kampányolni Chisholm érdekében, ahol tervei szerint görögdinnyét osztogatott volna a helyiek között. Chisholm közeli fekete munkatársai az utolsó percben léptek közbe, hogy meghiúsítsák Friedan terveit. Az Amsterdam News (New York-i afro-amerikai hetilap) arról tudósított, hogy „a jelölőlistán szereplő testvérünket szinte le kellett fogni, olyan dühös lett a hírek hallatára”¹³.

S mégis a mítosz tovább élt. „Majd a nők eldöntik, ki lesz az Egyesült Államok következő elnöke” – jelentette ki Bella Abzug az 1983-as országos női jelölőgyűlésen (kaukuszon), ahol a jelenlévő nők Ronald Reagan elnököt bírálták élesen. De miután Walter Mondale¹⁴ Geraldine Ferraro-t választotta alelnökjelöltjének, így is Reagan választották újra a női szavazatok 55 százalékaival. Két évtizeddel később, 2008-ban még Sarah Palin is igyekezett Clinton-támogatókat szerezni; kijelentette, hogy Hillary Clinton „rendkívüli határozottságot és tisztességet mutatott elnöki kampánya során”; érvelésében Clintonnak azt a mondatát lovagolta meg, mi szerint „sikertől 18 millió repedést ejteniük az üvegplafonon”, viszont John McCainnel együtt „egyszerre és mindenkorra szétörhetik azt!” Az amerikai nők ötvenhét százaléka Barack Obamát és Joe Bident választotta helyettük.

Volt-e már valaha Hillary Clintonnál megosztóbb női szereplője az amerikai politikának? 1992-ben, amikor Clinton nem politikai tisztségre akarta jelölni magát, hanem politikailag tevékeny „First Ladynek”, sikertől egymásnak ugrasztania a háziasszonyokat és a

13 Célzás Shirleyre.

14 Walter Mondale, az Amerikai Egyesült Államok szenátora, később 42. alelnöke 1977–1981 között.

Geraldine Ferraro volt országa történetének első női alelnökjelöltje 1984-ben.

dolgozó nőket az alábbi kijelentésével: „Azt hiszem, én is otthon maradhattam volna, süteményt sütni és teázni, de én amellet döntöttem, hogy hivatásomban akarok kiteljesedni. Hónapokon át dült a vita. Egy illionis-i háziasszony szervezkedni kezdett, hogy tiltakozásul küldjenek csokis kekszket Clintonné asszonynak. A Family Circle (Családi kör) című folyóirat felkérte Hillary Clintont és Barbara Busht, hogy osszák meg saját süteményreceptjeiket az olvasókkal, hogy azok kipróbálhassák, és ítéletet mondhassanak róla (ez a hagyomány mind a mai napig kísérti az elnökfeleségeket). Alcestis Oberg – James Oberg, a híres űrhajózási szakértő és UFO-kutató felesége – a USA Today című újságba írt be „a süteménysütők védelmében”: „Az emberek Cookynak (‘Süti’) neveznek. Érték a süteményekhez, szeretem őket. A barátaim is mind szeretnek sütni. Amikor Hillary Clinton, a First Lady cím várományosa úgy beszélt arról, hogy ‘otthon maradunk és süteményt sütünk’, ‘kitartunk a férjünk mellett’, mintha ezek halálos bűnök lennének korunkban a nők számára, teljesen megdöbbsentem.” Ahogy egy háziasszony megfogalmazta 1992-ben az NBC népszerű, a „Today” (Ma) beszélgetős show-műsorában: „Mi nem sok hasznát látjuk neki; ő se látja sok hasznunkat.”

Abban az évben a Republikánus Párt elnökjelölő gyűlésén Dan Quayle alelnök feleségét, Marylint Hillary ellentétéként állították be. Bemutatásakor elmondták róla, hogy „jogász, regényíró, önkéntes munkát végez, és még süteményt is van ideje sütni”. „A liberálisok haragszanak” – mondta –, „mivel a legtöbb nő nem kér abból, hogy megszabadítsák alapvetően női mivoltától. A legtöbben szeretünk anyák és feleségek lenni, mely dolgok olyan gazdagságot adnak életünknek, amit kevés férfi vagy nő élhet meg pusztán hivatásának teljesítése közben.”

A „női választójog” mítosza azt kívánja meg, hogy valamennyi nő önmagát lássa egy női elnökjelöltben. Clinton kampányszlogenje a legmélyén erre rímelt rá: „Vele tartok.” („I’m with Her.”) Sokféle módja van azonban annak, hogy egy nő megélhesse női mivoltát Amerikában. Hogyan tudná bármelyik nő egymagában képviselni lehetőség szerint az összeset? Hillary Clintonnak sem sikerült ezt elérnie. Az amerikai társai közül sokan nem érezték úgy, hogy vele kellene tartaniuk. Az üvegplafont ezúttal sem sikerült áttörni, mivel nemleges válasz született arra a kérdésre, hogy szeretnék-e Hillary Clintont az Egyesült Államok első elnökének.

(The New York Times)

Arany Ferenc MSc, Szarvas
Bartók László politológus, közgazdász, Párizs
Botos Katalin professzor emerita, PPKE, SZTE
Csajághy György zenetanár, történész, Pécs
Egri Zoltán főiskolai docens, Szarvas
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kóbori Judit közgazdász, Budapest
Paraszt Márta tanszéki mérnök, Szarvas

Pogrányi Lovas Miklós, a PPKE BTK doktorandusza, egyetemi oktató, Budapest
Szabó Csaba MSc, Szarvas
Tánczos Tamás egyetemi docens, Eger
Dr. Tóth I. János habilitált egyetemi docens, Szeged
V. Molnár László történész, Budapest
Dr. Vahid Yousefi mérnök PhD, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Tóth I. János</i> : Demény Pál a tömeges bevándoroltatás európai politikájáról	1
<i>Bartók László</i> : A neo-rekcionárius irányzat Franciaországban, avagy a konzervatív elméletek forradalma(?)	9

SZÁZADOK

<i>Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit</i> : Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig	16
<i>Csajághy György</i> : Gondolatok Paál Zoltán: Arvisura-igazszólás című művéről.	39
<i>V. Molnár László</i> : Cirill betűs kiadványok és orosz–ukrán diákok a XVIII. századi Magyarországon	61
<i>Kapronczay Károly</i> : Protestáns német és németalföldi egyetemeken végzett magyar orvosok a 17. és a 18. században.	71

MŰHELY

<i>Botos Katalin</i> : Ki az a Chesterton? És miért nem tudunk róla?	78
<i>Egri Zoltán – Tánzos Tamás – Paraszt Márta – Arany Ferenc – Szabó Csaba</i> : Az egészségtörke szerepe a társadalmi-gazdasági fejlettség területi egyenlőtlenségében.	87

NAPLÓ

<i>Pogrányi Lovas Miklós</i> : Neoszkolasztikus ellenforradalom.	112
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Uljana Nyikolajeva</i> : Új középkor fenyeget Oroszországban? (116) <i>Amanda Hess</i> : Álmodok és mítoszok a női szavazati jogról (124)	
--	--

KÉPEK

F. Farkas Tamás

ADÓ 1% FELHÍVÁS

Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ismeretterjesztő
tevékenységét!

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42

A tavalyi évben 541 060 Ft felajánlást kapott
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat,
melyet az ismeretterjesztés népszerűsítésére fordítottunk.

Köszönjük múlt évi felajánlását!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

